

ДОНИШГОҶИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

ТДУ: 322.3 (575,3)

Бо ҳуқуқи дастнавис

ТБК: 66.5.2 (2Т)

З-59

ЗИЁЗОДА НОДИРИ ИДИБЕГ

**РАВАНДИ ТАШАККУЛЁБИИ НИЗОЪҶОИ ДИНӢ-СИЁСӢ ВА
ХУСУСИЯТҶОИ ОНҶО ДАР ШАРОИТИ ҶАҶОНИ ТАӢИРЁБАНДА**

ДИССЕРТАТСИЯ

**барои дарёфти дараҷаи илмии
номзади илмҳои сиёсӣ аз рӯи ихтисоси
23.00.02 – Ниҳодҳо, равандҳо ва
технологияи сиёсӣ**

**Роҳбари илмӣ:
номзади илмҳои фалсафа,
профессор
Муҳаббатов А.**

Душанбе – 2025

МУНДАРИЧА

ФЕҲРИСТИ ИХТИСОРОТ	3
МУҚАДДИМА	4-22
БОБИ I. АСОСҲОИ НАЗАРИЯВӢ ВА МЕТОДОЛОГИИ ТАҲҚИҚИ МАСЪАЛАИ НИЗОЪҲОИ ДИНӢ-СИЁСӢ	
1.1. Мафҳуми низои динӣ ва шаклҳои асосии он.....	23-58
1.2. Омилҳои ташаккулёбии низоъҳои динӣ-сиёсӣ: намудҳо ва воситаҳои бартараф намудани онҳо.....	58-87
БОБИ II. САРЧАШМАҲОИ САРЗАДАНИ НИЗОЪҲОИ ДИНӢ- СИЁСӢ ВА РОҲҲОИ ҲАЛЛИ ОНҲО ДАР ШАРОИТИ МУОСИР	
2.1. Заминаҳои иҷтимоию сиёсии ба вучуд омадани низоъҳои динию сиёсӣ дар олами муосир.....	87-112
2.2. Хосиятҳои низоъҳои динӣ-сиёсӣ дар шароити ҷаҳони тағйирёбанда.....	112-158
2.3. Омилҳои иҷтимоӣ-сиёсии сар задани низоъҳои динӣ-сиёсӣ ва роҳҳои бартарафкунии онҳо дар Ҷумҳумрии Тоҷикистон.....	158-175
ХУЛОСА	175-186
РӮЙХАТИ АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА	186-211
НОМГӮИ ИНТИШОРОТИ ДОВТАЛАБ	211-213

ФЕҲРИСТИ ИХТИСОРОТИ ИСТИФОДАШУДА

НАТО - Созмони Аҳдномаи Атлантикаи Шимолӣ

ТЭТҲНИ - Ташкилоти экстремистию террористии Ҳизби наҳзати исломӣ

ДИИШ - Давлати исломии Ироқу Шом (Давлати исломӣ)

ИДМ - Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил

СММ - Созмони Милали Муттаҳид

СААД - Созмони Аҳдномаи Амнияти Дастаҷамъӣ

СҲШ - Созмони Ҳамкориҳои Шанхай

ҲАМОС - Ҳаракати исломии муқовимат (Фаластин)

ВАО - Васоити ахбори омма

МУҚАДДИМА

Муҳиммияти мавзӯи таҳқиқшаванда. Тағйирот ва дигаргуниҳои иҷтимоию-сиёсӣ, ки баъд аз фурупошии собиқ Иттиҳоди Шуравӣ ба вучуд омаданд, сабаби он гардиданд, ки кишварҳои зиёде, аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон бо даъвоҳо ва таҳдидҳои зиёди ташкилотҳои динию экстремистӣ рӯ ба рӯ шудааст. Дар ин давра дар Тоҷикистон боло рафтани фаъолияти ташкилотҳои динӣ ва мавқеи онҳо дар сиёсат рӯз то рӯз ба харобкорӣҳои зиёд оварда расонид. Афзудани фаъолият ва зухуроти созмонҳои ифротгарой-террористии динӣ ба ҷомеаи ҷаҳонӣ хавфу хатарҳои зиёдро низ эҷод карда, барои ҷалби таваҷҷуҳи ҷомеаи ҷаҳонӣ аз воқиъаҳои гуногуне ба монанди: ғорат, қатл, гаравгонгирӣ ва дигар омилҳои зиёди ғайриқонунӣ истифода мебарданд.

Омилҳои динӣ дар шароити муосир, яке аз унсурҳои таркибии ҳаёти сиёсӣ ҷамъиятӣ ба шумор мераванд. Чунин вазъият бо он асоснок мегардад, ки на танҳо дар шароити давлатдорӣ навин таъсири дин ба равандҳои иҷтимоию сиёсӣ ҷомеа рӯз то рӯз меафзояд, балки як қатор таҳдиду хатарҳои замони муосир бевосита дар ниқоби дин зоҳир мегарданд. Чунончи, паҳн намудани ғояҳои ифротгарой ва тундгароии динӣ, ба сафи ташкилотҳои террористӣ ифротгарой ҷалб намудани кишрҳои гуногуни ҷомеа, кӯшиши ташкил намудани давлати динӣ, ба амал баровардани зӯроварии сиёсӣ ва ғайраҳо натиҷаи фаъолиятҳои таҳрибкоронаи ҳизбу ҳаракатҳои мебошанд, ки дар ниқоби дин ташкил шуда, мақсадҳои сиёсӣ ғоявиро пайгирӣ менамоянд.

Чунин падидаҳо таҳдиди воқеӣ ба сохтори конститусионии давлат ва тамомияти марзӣ ҳудудии он мебошанд. Аммо дар баробари ин боз таъсири дин ва омилҳои динӣ ба равандҳои сиёсӣ иҷтимоӣ низ хеле зиёд аст, ки он метавонад дар рушди минбаъдаи ҷомеа таъсири манфӣ расонад. Ин гуна омилҳоро, ки хусусияти иҷтимоию фарҳангӣ ва баъзан сиёсӣ доранд, дар раванди амалигардонии модернизатсияи сиёсӣ ва ислоҳоти гуногунсамт мушоҳида намудан мумкин аст.

Таъсири омилҳои динӣ дар аксари давлатҳо ба назар мерасад. Солҳои 90-уми асри гузашта кӯшишҳои неруҳои сиёсии дар ниқоби дин амалкунанда барои ташкил намудани давлати динӣ, ғасби ғайриқонунии ҳокимият, ташкил намудани табаддулоти давлатӣ, анҷом додани амалҳои террористӣ, иғвои тафриқаандозӣ анҷом дода мешуд, ки то имрӯз низ қомилан аз байн нарафта, ба таври махфӣ амал мекунанд. Онҳо кӯшиш мекарданд, ки дину эътиқоди мардумро ҳамчун як воситаи пуриқтидори идеологӣ истифода баранд, то ба шуури одамон таъсир расонда, онҳоро ба манфиатҳои худ ҷалб намоянд.

Бо назардошти масъалаҳои барои кишвар хеле муҳим ва тақдирсоз мавриди омӯзиш қарор додани масъалаи омӯзиши низоъҳои динӣ – сиёсӣ дар замони муосир хеле муҳим ва саривақтӣ буда, дар ҳақоне, ки теъдоди низоъҳои сиёсӣ, ташкилотҳо ва ҳаракатҳои дорои хусусияти террористӣ ифротгароӣ рӯ ба афзоиш доранд, барои аксари кишварҳо ҳаётан муҳим мебошанд. Агар ба гуфтаҳои боло назар афканем, афзоиши таъсири дин, тезутундшавии муборизаҳои геосиёсӣ, густариши бегобиқарии равиши ҳақониварӣ ва бо проблемаҳои глобалии замони муосирро манзараи хеле хунангезро пешӣ назар меоварад.

Аз ҷониби дигар, тарафдорони ғояи таъсис додани ҳилофати исломӣ аз ҷониби ҷунбишҳо, ташкилотҳо, ҳаракатҳои динӣ-сиёсӣ, ки ғояи барпо кардани табаддулоти давлатӣ, инқилобҳо, истифодаи терроризм ва экстремизмро дар ҷои аввал қарор додаанд, бетартиб метавонанд ба амнияти миллии таъсиргузор бошанд.

Сарфи назар аз он, ки дар Тоҷикистон фаъолияти ҷунин ҳизбу ҳаракатҳои динӣ қатъ шудааст, аммо ин маънои онро надорад, ки ҳавфу ҳатари онҳо қомилан барҳам хӯрдааст. Бо назардошти вазъии имрӯзаи кишвар омӯзиши амиқ ва ҳамаҷаҳаи мавзӯи низоъҳои динӣ - сиёсӣ ҷиҳати идора кардани равишҳои сиёсӣ динии мамлакат, пешгирӣ аз оқибатҳои номувоҷиби онҳо ниҳоят муҳим ва зарур мебошад.

Дар ҳамин асос, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар асарҳои хеш таҳдиду хатари ифротгароии динию сиёсӣ, паҳншавии ғояҳои ифротгароии динӣ дар миёни ҷавонон, мубориза бо терроризм ва ифротгароӣ, ҳифзи симои маънавии дини ислом ва мазҳаби ҳанафӣ, тарғибу ташвиқи арзишҳои миллӣ ва фарҳанги миллӣ, таҳкими давлатдорӣ миллӣ ва ғ.-ро мавриди таваҷҷуҳи хоса қарор додааст [3;4;5;6;7;8;9;10;11;12;13].

Бояд зикр кард, ки низоъҳои хусусияти иҷтимоӣ-этниқӣ ва динӣ дошта аксар ҳолатҳо ба ғоҷеа ва харобкориҳои зиёд оварда мерасонанд. Аз ҳамин сабаб дар солҳои 2000-ум бо қарори Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар мамлакат ғайолияти як қатор ҳизбу ҳаракатҳои ифротгароӣ ва террористӣ манъ карда шуд. Ҳанӯз дар соли 1999 дар кишварамон Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи “Мубориза бар зидди терроризм” [1] ва соли 2003 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи мубориза бар зидди экстремизм” [2] қабул гардид.

Бо вуҷуди ин дар ҷомеаи муосири Тоҷикистон низ баробари рушди технологияи иттилоотӣ коммуникатсионӣ таҳдиду хатарҳои чунин гурӯҳҳо ба назар мерасад. Аз ин рӯ, таҳқиқ ва таҳлили самтҳои ғайолияти ташкилотҳои динӣ ва раванди инкишофи ҳаракатҳои динӣ-сиёсӣ аҳамияти калони илмӣ назариявӣ дошта, мавзӯи коркарду пешниҳоди тавсияҳо барои ошкор кардан, пешгирӣ ва бартарафсозии оқибатҳои низоъҳои динӣ-сиёсӣ ҳадафрас мегардонанд.

Аз ҷониби дигар, аҳамияти мавзӯи таҳқиқшаванда ҳамчунин аз болоравии нақши равандҳои этно-сиёсӣ ва динӣ дар шароити муосири минтақаи Осиёи Марказӣ, аз ҷумла Тоҷикистон вобаста мебошад. Ин низоъҳои минтақавӣ зери таъсири хусуматҳои қадима, маҳдудкунии сиёсӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ, ҳатто баъзан ҳолатҳо зери таъсири ҷаҳонишавӣ шиддат мегиранд. Мушкилоти низоъҳои минтақавӣ ва шароити мувофиқи онҳо дар ин минтақа ҳам барои сиёсатмадорон ва

хам барои донишмандону назариячиён қобили таваҷҷуҳ ва таҳқиқу таҳлили назариявӣ ва амалӣ мебошанд.

Бинобар ин, мубориза ба муқобили экстремизми динӣ, низои динӣ ва динӣ-сиёсӣ, таҳқиқ ва таҳлили онҳо яке аз вазифаҳои муҳимтарини диссертатсия мебошанд, зеро пешгирӣ накардан ва пешниҳод накардани роҳҳои ҳалли онҳо метавонад барои амнияти давлату миллатҳо хатарҳои зиёдеро ба бор оварад.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯи илмӣ. Қўшишҳо барои эҷод намудани назарияи низоъ аз ҷониби донишмандони аврупоӣ ҳанӯз дар асрҳои XIX–XX оғоз ғардидааст. Ташаккулёбии низоъшиносӣ ба сифати илми мустақил дар доираи илмҳои ҷамъиятӣ маҳз ба ҳамин давра рост меояд. Барои хубтару беҳтар нишон додани сатҳи омӯзиши мавзӯ моро лозим меояд, ки ба асарҳои илмӣ олимони ин соҳа рӯй оварда, онҳоро гурӯҳбандӣ намуда, дидгоҳи баъзе аз онҳоро зикр созем.

Ба гурӯҳи яқум асарҳои муҳаққиқоне, аз қабили, М. Вебер [30], Р. Дарендорф [141], Г. Зиммел [47], К. Маркс, Ф. Энгелс [176], П. Парсонс [95], П. Сорокин [106], Э. Дюркгейм [40], Ч. Тернер [213], П. Бергер [26], С. Хантингтон [116; 117; 218] ва дигаронро метавон дохил кард, ки ҳар кадоме аз мавқеи худ ба масъалаи мавриди баҳс наздик шудааст.

Масалан, М. Вебер нисбати таърихи дуру дарози таърихӣ доштани мавҷудияти низоъ дар ҷомеаи инсонӣ таъкид намудааст, ки низоъҳо ҳамеша қисми ҷудонашавандаи мавҷудияти инсонӣ буда, аз қадим то ба имрӯз инсон пайваста бо низоъҳои сатҳи оилавӣ, ҷамъиятӣ, ҳокимият ва ҳамкорӣҳои дутарафа бо якдигар рӯ ба рӯ мебошанд. Маҳз чунин муносибатҳо дар раванди зиндагӣ таҷрибаи бартарафсозии нуқсонҳо хатогиҳоро ба вуҷуд меоварад, вале бо вуҷуди ин ҳама, ҳуди падидаи низоъ, асосҳои он ва механизми ҳаллу ҷасл кардани онҳо мавриди тафаккуру андешаи ҷиддӣ қарор нагирифта буданд.

Муҳаққиқ Р. Дарендорф бар он назар аст, марҳилаҳои инкишофи низоъ ва омилҳои муайянкунандаи шаклҳои он таҳқиқшаванда буда,

роҳҳои ҳаллу фасли он вучуд дорад. Аз нуқтаи назари ӯ, “табиати муноқишаҳои иҷтимоӣ дар шуурнокии онҳо аз ҷониби сохтори иҷтимоӣ, яъне сохтори “мавқеҳо ва нақшҳои иҷтимоӣ” аст ва муноқишаи иҷтимоиро монанди “ҳар гуна муносибати байни унсурҳое, ки тавассути зиддиятҳои объективии “пинҳонӣ” ё субъективӣ (“возеҳ”) муайян кардан мумкин аст” [141, с. 142-147]. Таҳқиқоти ҷомеашиносии олмонӣ дар бораи падидаи муноқишаи иҷтимоӣ имрӯз ҳам аҳамияти худро гум накардааст. Муҳаққиқи дигар Г. Зиммел, сабабҳои пайдоиш ва табиати ғайриоддӣ (аномалияҳои) диндор бо хусусиятҳои он “навъи экзистенсия”-и инсонӣ-базавӣ; ба таври зайл маънидод кардааст: “объективӣ”, “субъективӣ”, “трансцендентӣ” ва ё гузариш.

Муҳаққиқон К. Маркс ва Ф. Энгелс, зиддиятро асоси низоъ эътироф намудаанд, аммо зиддиятро ба сифати сабаби аввалия қабул карда, онро берун аз шуур ва мустақил аз ғайриоддӣ шуури одамон ҳисобидан, хато мебошад.

Дар самти омӯзиши моҳият ва хусусиятҳои бевоситаи низоъ, низоъҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ, динӣ П. Парсонс, П. Сорокин, Э. Дюркгейм, Ч. Тернер, П. Бергер, С. Хантингтон ва диг. саҳми зиёд гузоштаанд. Онҳо дар таҳқиқоти ҳеш кӯшиш намудаанд, ки нишонаҳои асосии низоъҳо ва низоъҳои динӣ-сиёсиро муайян намуда, фарқияти онро аз дигар навъҳои муноқишаҳо ошкор намоянд.

Гуруҳи дуюм осори махсуси илмӣ ба ҳамин масъала бахшидашуда ва қабл аз ҳама бо таҳдидҳои нави вобаста аз омили динӣ, паҳншавии шаклҳои ғайрианъанавии динӣ алоқаманд ҳанӯз дар нимаи дуюми асри XX ва аввали асри XXI таълиф ёфтаанд. Масъалаҳои мазкур дар таҳқиқоти донишмандон М. П. Мчедлов [83; 84; 183; 184; 185], А. А. Нуруллаев [89; 190; 191; 192; 193; 194], Э. Г. Филимонов [114; 217], М. А. Бағлиев [227], Г. Никитина [186], И. Я. Кантеров [162], В. А. Колосов [164], Н. В. Кривелской [58], Л. Н. Митрохин [74; 75; 76; 77; 178; 179], Н. А. Трофимчук [110; 111], М. П. Свищев [111], А. В. Дмитриев [38; 39], Е. И.

Степанов [107; 210], Т. С. Сулимова [108], А. А. Радугин [100], С. А. Модестов [78], Р. Г. Ланда [167; 168; 169], А. А. Игнатенко [49; 50; 51; 52; 156; 247], М. Ю. Зеленков [42; 43; 44; 45; 46;], Л. Н. Митрохин [74; 75; 76; 77; 178; 179] ва дигарон хеле барчааста инъикос ёфтаанд.

Масалан, муҳаққиқ М. П. Мchedлов дар бораи низоъҳои сиёсӣ қайд кардааст, ки хусусияти низои сиёсӣ субъектҳо ва характери манфиатҳо мебошанд, ки онҳоро пайгирӣ мекунанд. Низои сиёсӣ – муборизаи зиддиякдигарии субъектҳои дорои манфиатҳо, арзишҳо, назарҳо ва ҳадафҳои гуногун мебошад, ки бо ҳолат ва нақши он дар системаи муносибат ба давлат ба вучуд омадаанд.

Муҳаққиқ А. А. Нуруллаев динро чунин таъриф додааст: “дин - падидаест, ки системаи маданӣ, иҷтимоӣ ва шахсиятиро ба сохтори ягонаи муташаккил, ки ба равандҳои тағйирёбӣ ва инкишофи ҷомеа таъсир мерасонад”. Э. Г. Филимонов ифротгарии динро падидаи иҷтимоӣю психологӣ муаррифӣ намуда, М. А. Бағлиев ҷанбаҳои ғоявию идеологии ифротгарии динро дар мисоли ифротгарии исломӣ баррасӣ намудааст [190, с. 65-78; 217, с 1; 227, с. 156].

Саҳми муҳаққиқоне аз қабилӣ А. В. Дмитриев [38; 39], Е. И. Степанов [107; 210], Т. С. Сулимова [108], А. А. Радугин [100], С. А. Модестов [78], Р. Г. Ланда [167; 168; 169], А. А. Игнатенко [49; 50; 51; 52; 156; 247], М. Ю. Зеленков [42; 43; 44; 45; 46] ва диг. дар самти омӯзиши ифротгарӣ, низоъҳои динӣ-сиёсӣ хеле муҳим мебошанд. Онҳо масъалаи мазкурро бо назардошти суботи сиёсии ҷомеа таҳқиқ намуда, низоъҳои динӣ-сиёсиро ҳамчун таҳдид ба сохтори конституционии давлат ва оромиву суботи ҷомеа мавриди омӯзиш қарор додаанд.

Гуруҳи сеюми асарҳо ба омӯзиши таносуби омилҳои динӣ, миллӣ ва сиёсӣ бахшида шудаанд О. В. Золотарев [152; 153; 154; 155], И. В. Илин [158], Н. Н. Кудрина [59], В. Н. Кудрявцев [60; 61], М. П. Мchedлов [83; 84; 183; 184; 185], А. Б. Науметс [88], Ю. Г. Носков, Т. С. Саидбаев [187], С. Б. Филатов, Д. Е. Фурман [216] ва диг. дар робитаи дутарафа ва шароити

муайяни сиёсӣ, иқтисодӣ, этномиллӣ дар низоми равандҳои умумисиёсиро таҳқиқ намуда, ба робита доштани онҳо бо омили динӣ ишора намудаанд. Муаллифони зикршуда ба тағйиротҳои миқёсан бузурге ишора намудаанд, ки дар замони муосир ба вуқӯъ пайваста, мазмун ва самтҳои равандҳои геосиёсиро дар бар гирифтаанд. Муҳаққиқони мазкур, инчунин ба масъалаҳои ҷой ва вазъи геосиёсии ҷаҳони муосир дар шароити ҷаҳонишавӣ таваҷҷуҳи махсус зоҳир намуда, ҷанбаҳои гуногуни онро мавриди омӯзиш қарор додаанд.

Дар осори муҳаққиқону олимони рус андешаҳо дар бораи низоъҳои иҷтимоӣ инкишоф ёфта, асарҳои таълиф шудаанд, ки ба масоили умуминазариявии низоъҳо бахшида шудаанд. Дар миёни онҳо интишороти илмии А. Я. Ансупов [16; 17; 18; 19; 20; 21; 22; 127; 128; 129], С. Л. Прошанов [203], А. Г. Здравомислов [41; 149], Д. П. Зеркин [150], А. В. Дмитриев [53; 54] хеле арзишманд мебошанд.

Мушкилоти робитаи тарафайни экстремизми динӣ бо таҳдидҳои амнияти минтақавию ҷаҳонӣ дар шароити воқеии геосиёсии муосир дар асарҳои И. Н. Глебов, В. А. Золотарев [33], Л. И. Майоров [170], В. Л. Манилов [175], Н. Н. Моисеев [180], И. Н. Панарин [94], В. С. Пирумов [96], А. А. Прохожев [202], Т. Э. Шуберт [121], М. Ю. Зеленков [42; 43; 44; 45; 46], П. Дейниченко [37], И. В. Данилин [36], Л. И. Григорева [35], А. В. Глухова [34; 138; 139], В. И. Гараджа [31], А. П. Воронцов [228], Шведов В. [221], ва диг. мавриди таҳқиқ ва баррасӣ қарор гирифтаанд.

Гуруҳи чоруми муҳаққиқон омилҳои гуногунро муайян намудаанд, ки бо ҷаҳонишавӣ ва муборизаи нерӯҳои гуногун барои афзоиш додани минтақаҳои таъсиргузор алоқаманданд. Аз сабаби робитаи зич доштани экстремизм ба дин, ин масъала тавҷҷуҳи Л. А. Баширов [25; 131; 246], А. В. Дмитриев [38; 39], З. В. Долова [148] ва дигаронро ба худ ҷалб намудааст.

Солҳои охир масъалаи экстремизм бо фаъолияти бунёдгароёни радикалии исломӣ алоқаманд дониста мешавад. Таҳлили чунин навъи

зухурот дар асарҳои зиёди муҳаққиқони имрӯзаи Руссия - Р. Г. Абдулатипов [14], З. С. Арухов [23], Л. А. Баширов [25; 131; 246], Г. П. Герейханов [32], И. П. Добаев [144; 145; 146], А. А. Игнатенко [49; 50; 51; 52; 156; 247], А. В. Кудрявцев [60; 61], А. В. Малашенко [55; 62; 63; 64; 65; 102; 103; 171; 172], Т. С. Саидбаев, Л. Р. Сюкияйнен ва диг. назаррас мебошанд.

Ҳамин тавр, низоъшиносӣ ва таҷассумёбии он дар таҳқиқоти этносиёсӣ яке аз соҳаҳои инкишофёбандаи илмҳои ҷомеашиносӣ мебошад. Аммо новобаста аз афзоиш ёфтани теъдоди асарҳои илмӣ-таҳқиқотӣ дар ин соҳа, наметавон онро дар самти таҳқиқи низоъҳои динӣ-сиёсӣ пурра ва мукаммал омӯхташуда ҳисобид. Омӯзиш ва таҳқиқи ин мавзӯ аз мавқеи байнифанӣ мавриди омӯзиш қарор додани онро тақозо мекунад. Он ба концепсияе зарурат дорад, ки тамоми хусусиятҳои этносиёсӣ, низоъҳои диниро дар кишварҳо ва минтақаҳои алоҳида бояд мавриди баррасӣ қарор диҳад.

Ҳамин равандро муҳаққиқони хориҷию ватанӣ дар фаъолияти илмӣ ба назар гирифта, рисолаҳои арзишманди илмӣ-назариявие доир ба он таълиф намудаанд. Дар зарфи ду даҳсолаи охир теъдоди муҳаққиқоне, ки бевосита ба омӯзиши моҳият ва хусусиятҳои низоъҳои динӣ-сиёсӣ машғул шудаанд, хеле афзудаанд [105; 48; 151; 66; 67; 68; 69; 177; 233; 195; 196; 93; 197; 136; 137; 120; 143; 118; 119; 239; 215; 238].

Дар илми сиёсатшиносии ватанӣ бошад, низоъҳо баъд аз бозсозӣ мавриди омӯзиш, таҳқиқ ва таҳлили ҷиддӣ қарор гирифтаанд. Аммо бояд иқрор шуд, ки таҳқиқи падидаи мазкур дар робитаи бевосита бо рӯйдодҳои сиёсие мавриди таваҷҷӯҳ қарор гирифтанд, ки солҳои 90-ум дар ҷомеа ба вуқӯъ пайваستاанд. Маҳз дар заминаи ҳодисаҳои рухдода омӯзиш ва таҳқиқи назариявӣ-методологӣ таҷрибаи пешқадами вуҷуддошта, таҳқиқи низоъҳо сурат гирифт.

Аз ин рӯ, гуруҳи панҷумро асарҳои муҳаққиқони ватанӣ ташкил медиҳанд. Ҳамин тавр, дар ибтидои солҳои 90-ум дар Тоҷикистон

самтҳои асосии омӯзиши низоъ ташаккул ёфта дар таҳқиқоти олимону муҳаққиқони ватанӣ паҳлуҳои гуногуни масъалаи ифротгарой, низоъҳои динӣ-иҷтимоӣ ва сиёсӣ, сабабҳо, унсурҳо, омилҳо, ангезаҳо ва ғ. таҳлилу таҳқиқ гардидаанд. Онҳо ҳамчунин ба масъалаҳои сабабҳои пайдоиши низоъ, сиёсишавии дин, ифротгарой, низоъҳои динӣ-сиёсӣ ва ғ. диққати бештар додаанд. Таҳқиқотҳои илмӣ Г. Н. Зокиров [48; 151], А. Н. Маҳмадов [66; 67; 68; 69; 177; 233], А. Муҳаббатов [80], С. С. Ятимов [224; 225], Р. Ш. Нуриддинов [188; 189], С. С. Фаттоев [215; 238], А. Х. Самиев [205], М. У. Хидирова [118; 119; 239], Д. Назиров [85], А. Муминов [182], Н. Маҳмадизода [232], М. Олимов [195; 196], С. Олимова [93; 197], А. Имомов [159; 160], Файзуллоҳ Чалол [214] ва диг. самтҳои гуногуни воқеаҳои сиёсии дар кишвар ба вуҷуд омадаро таҳқиқ ва таҳлил намудаанд.

Баробари ба имзо расидани Созишномаи умумии истиқрори сулҳ ва ризоияти миллий дар байни неруҳои муқовиматкунанда аксари муҳаққиқони муосири ватанӣ ва хориҷӣ саъй намудаанд, ки низои сиёсии ҷомеаи моро дар самтҳои гуногун мавриди омӯзиш қарор диҳанд. Дар ин самт метавон интишороти М. К. Ашуров [24], С. Олимова [93; 197], С. А. Раджабов [99], К. Расулов [101], П.А. Маҳмадов [233], С. О. Ниёзов [235], Р. Ф. Сафаров [237], С. Абилов [226] ва дигаронро ном бурд.

Дар таҳқиқоти Г. Н. Зокиров масъалаҳои зуҳури ифротгароии динию – сиёсӣ дар алоқамандӣ бо падидаи терроризм баррасӣ шудааст. Дар қорҳои илмӣ-таҳқиқотии А. Н. Маҳмадов масъалаҳои ифротгароии динию сиёсӣ дар байни муҳоҷирон, дар заминаи онҳо ташаккул ёфтани терроризм, гаравидани ҷавонон ба ҳизбу ҳаракатҳои ифротӣ ва умуман таҳдиди ифротгароии динӣ-сиёсӣ ба амнияти миллии Тоҷикистон таҳлилу баррасӣ гардидааст.

Сиёсатшиноси ватанӣ С.С. Ятимов дар асарҳои илмӣ таҳқиқотии худ чехраи бардурӯғи ифротгароии динӣ-сиёсиро нишон дода, роҳу воситаҳои ба доми ифротгароён афтодани ҷавонон ва тарғибу ташвиқ

гардидани ғояҳои ифротгароиро матраҳ намуда, роҳҳои гуногуни ҳаллу фасли онҳоро баррасӣ намудааст. Ў ба масъалаҳои таъмини амнияти миллӣ таваҷҷуҳи хоса зоҳир намуда, ифротгароии динӣ-сиёсиро ҳамчун таҳдид ба суботи сиёсии Тоҷикистон муайян намудааст.

Дар асарҳои сиёсатшиносии ватанӣ Р.Ш. Нуриддинов фаъолияти хизбу ҳаракатҳои ифротию террористӣ дар Афғонистон, таъсири онҳо ба давлатҳои Осиёи Марказӣ, ташаккули вазъиати сиёсӣ дар минтақа ва паёмадҳои он таҳлилу баррасӣ шудаанд. Ҳамин тавр, дар қорҳои илмию таҳқиқотии олимони тоҷик масъалаи ифротгароии динӣ-сиёсӣ бо дарназардошти равандҳои иҷтимоӣ-сиёсии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва тағйиротҳои сиёсии минтақаи Осиёи Марказӣ нишон дода шудаанд.

Таҳқиқоти илмии Д. Назиров, Н.Д. Маҳмадизода ва А.И. Муминов дар доираи илмҳои фалсафӣ анҷом дода шуда, бештар ҷанбаҳои фалсафии масъалаи ифротгароии диниро фаро гирифтаанд. Таҳқиқоти олимони мазкур барои омӯзиши моҳият ва хусусиятҳои ифротгароии динӣ аҳамияти зиёди илмӣ-назариявӣ доранд.

Асарҳои мазкур зимни баррасии проблемаҳои мустақиман бо низоъҳои иҷтимоӣ, динӣ ва сиёсӣ алоқаманд дорои аҳамияти бузурги назариявӣ ва амалӣ мебошанд. Аммо бояд иқрор шуд, ки ҷанбаҳои зиёди низоъҳои динӣ-сиёсӣ дар ҷомеаи пасошӯравӣ аз доираи таҳқиқи муҳаққиқон то андозаи эҳсосшаванда берун мондааст.

Таҳқиқоти муҳаққиқони зикршуда дар омӯзиши масъалаҳои низоъ ва низоъшиносии ҷомеа дорои аҳамияти калони илмию назариявӣ мебошанд. Аммо бояд таъкид намуд, ки як қатор масоиле, ки бевосита ба омӯзиши зухуроти низоъ дар ҷомеаҳои баъдишӯравӣ иртибот доранд, то ҳанӯз амиқ омӯхта нашудаанд. Махсусан раванди ташаккулёбии низоъҳои динӣ-сиёсӣ дар ҷомеаи муосир, аз ин рӯ, новобаста аз интишороти мавҷуда, метавон таъкид кард, ки ин масъала ба таҳқиқу таҳлили ҳамаҷониба ниёз дорад.

Аз ин рӯ, сарфи назар аз теъдоди зиёди таҳқиқоти дар доираи низоъшиносӣ баанҷомрасида бо эътимоди комил метавон гуфт, ки аввалан, барои ҳар як кишвар масоили амният ва бехатарӣ масоили аввалиндараҷа ба ҳисоб мераванд ва аз ҷумлаи вазифаҳои ҳаётан муҳим мебошанд. Дуввум, проблемаҳои бевосита ва мустақиман бо амнияти кишвар алоқамандбуда ҳатман ва пайваста бояд зери назорати мақомоти дахлдори давлатӣ қарор дошта бошанд. Сеюм, онҳо бояд пайваста зери таҳқиқ ва омӯзиш бошанд, то ки сари вақт роҳҳои пешгирии онҳо ҷиҳати танзим ва ҳаллу ҷасли мушкилоти ба вучудодада пайдо карда шаванд. Чаҳорум, вазъи имрӯзаи геосиёсӣ: тезутундшавии муносибатҳои байналмилалӣ, зоҳиршавии падидаҳои ифротгароӣ, радикалию террористӣ ва ғ. андешидани чораҳои заруриро тақозо мекунад.

Ба гуфтаҳои боло ҳаминро низ бояд илова кард, ки проблемаҳои дорои чунин ҳислат ва миқёс на танҳо эҳтиёҷ ба таҳқиқ доранд, балки бояд ҳатман зери омӯзиши пайваста ҷиҳати таҳлил ва пешгӯии оянда қарор дошта бошанд.

Дар шакли умумӣ, метавон ба чунин натиҷа расид, ки таҳлил ва омӯзиши мавзуи низои динӣ-сиёсӣ айни замон дар чунин сатҳ қарор дорад:

– сарфи назар аз зиёд будани асару мақолаҳои илмӣ-таҳқиқотии ба ин мавзӯ бахшидашуда то ҳанӯз дар сиёсатшиносии ватанӣ норасоии объективии таҳқиқотҳои маҷмуии мушкилоти экстремизми динӣ, дар доираи сиёсати бартараф кардани таҳдидҳои он, аз назари таъмини амнияти миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба назар мерасад;

– бо назардошти ин нукта, ки мавзуи мавриди таҳқиқ қайҳо аз доираи мушкилоти академӣ берун рафтааст, ҳоло зарурати он ба вучуд омадааст, ки низои динӣ-сиёсӣ ба таври системавӣ бо дарназардошти пешрафти таҷрибаи умумиҷаҳонӣ мавриди таҳқиқ қарор дода шавад;

– сарфи назар аз мавҷуд будани таҷрибаи ҷомеаи ҷаҳонӣ дар мубориза ба муқобили ин таҳдид, хусусияти таҷрибаи тоҷикӣ пайдо

намудани роҳҳои ҳалли ин масъаларо ба миён мегузорад, ки мубрамияти мавзӯи моро бори дигар таъкид менамояд.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо (лоиҳаҳо), мавзӯҳои илмӣ. Таҳқиқоти мазкур мувофиқи нақшаи дурнамои корҳои илмӣ кафедраи равандҳои сиёсӣ дар Тоҷикистони факултети фалсафаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, ки ба омӯзиши “Раванди ташаккулёбии низоҳои динӣ-сиёсӣ ва хусусияти онҳо дар шароити ҷаҳони тағйирёбанда” бахшида шудааст, иҷро гардидааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТИ ДИССЕРТАЦИОНӢ

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқоти диссертациониро омӯзиш ва таҳлили васеи ташаккулёбии низоҳои динӣ-сиёсӣ ташкил менамояд ва он тавассути ҳалли **вазифаҳои зерин** амалӣ гардидааст:

- дар заминаи таҳлили таҷҳизоти категориявии низоҳои динӣ, ошкор сохтани моҳият, табиат ва сабабҳои пайдошавии падидаи мазкур;
- пешниҳод намудани таърифи низоҳои динӣ-сиёсӣ, мавриди таҳқиқ ва таҳлил қарор додани меъёрҳо ва ҷараёнҳои асосии чунин шакли низоъ;
- гузаронидани таҳлили омили инкишоф ва густариши низоҳои динӣ-сиёсӣ ва дар заминаи таҳқиқот муайян кардани механизми падидаи мазкур дар ҷаҳони муосир;
- дар заминаи таҳқиқоти диссертационӣ пешниҳод намудани тавсияҳои амалӣ ҷиҳати пешгирӣ, муқобилат ва тавлидшавии ин таҳдидҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар сатҳҳо ва дарҷаҳои гуногун.
- дар заминаи таҳлили концептуалӣ, назариявӣ-концептуалӣ кушодани моҳият, табиат, сабабҳои пайдошавии падидаи “низои динӣ-сиёсӣ”;
- мавриди таҳқиқ ва таҳлил қарор додани сабабҳои интишорёбӣ ва густариши низоъ дар олам, ҳамчунин дар асоси таҳлили муқоисавӣ

(компаративистӣ) кушодани хусусиятҳои консепсияҳои давлатӣ-сиёсӣ дар соҳаи мубориза ба муқобили низои динӣ-сиёсӣ;

– ошкор кардани хусусиятҳои махсус ва соҳаҳои ҳуқуқии сиёсати давлатӣ дар мубориза ба муқобили низоҳои динӣ-сиёсӣ;

– коркарди тавсияҳои назариявӣ ва амалӣ дар соҳаи мубориза ба муқобили низои динӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои инкишоф ва густариши сиёсати муколамавӣ дар соҳаи муносибатҳои байнидинӣ.

Объекти таҳқиқот: низоҳои динӣ-сиёсӣ ва хусусияти онҳо дар шароити ҷаҳони тағйирёбанда мебошад.

Предмети таҳқиқот: раванди ташаккулёбии низоҳои динӣ-сиёсӣ дар шароити тағйирёбандаи ҷаҳони муосир мебошад.

Фарзияи таҳқиқот. Маҷудияти ҳама гуна таҳдидҳои замони муосир бахусус низоҳои динӣ, сиёсӣ, терроризм ва ифротгароӣ боиси заиф гардидани амниятӣ минтақа ва ҷомеаи ҷаҳонӣ гардида, дар таҳкими раванди давлатдорӣ, рушди устувор ва суботи сиёсии кишварҳои тозаистиклол хавфу хатари ҷиддиеро эҷод менамояд. Оқибати ин зухуроти номатлуб боиси муташанниҷ гардидани вазъи сиёсӣ амниятӣ гардида, ба ҳаёти рӯзмарраи сокинони кишварҳои минтақа таъсири манфӣ мерасонад.

Марҳалаи таҳқиқоти диссертатсионӣ Таҳқиқоти мазкур солҳои 2016-2020 дар кафедраи равандҳои сиёсӣ дар Тоҷикистони факултети фалсафаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон гузаронида шудааст.

Асосҳои назариявӣ ва методологияи таҳқиқот. Заминаи методологӣ ва назариявии таҳқиқоти диссертатсиониро асарҳои илмӣ муҳаққиқони ватанию хориҷӣ ташкил медиҳанд. Барои ба даст овардани ҳадафи гузошташуда зимни ошкорсозии сабабҳои сар задани низоҳои динӣ ва динӣ-сиёсӣ аз методологияи институтсионалӣ, таърихӣ, системавӣ, бихевиористӣ, методи баҳодиҳии экспертӣ, инчунин аз методи миқдорӣ, муқоисавӣ, психологӣ ва феноменологӣ истифода шудааст. Асоси

иттилоотии таҳқиқотро ғояҳо ва хулосаҳои сиёсатшиносони ватанию хориҷӣ, ҷомеашиносон, равоншиносон ва диншиносон ташкил медиҳанд.

Пойгоҳи асосии иттилоотӣ ва таҷрибавии таҳқиқот. Асоси иттилоотии таҳқиқоти диссертатсиониро осори илмӣ, монографияҳо, таҳқиқоти диссертатсионӣ, мақолаҳо ва дигар сарчашмаҳои иттилоотӣ ташкил медиҳад. Омӯзиши таҷрибавии масъала дар назди кафедраи равандҳои сиёсӣ дар Тоҷикистони факултети фалсафаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон гузаронида шудааст.

Навгониҳои илмӣ диссертатсия аз он иборат аст, ки дар илми сиёсатшиносии ватанӣ бори аввал таҳлили концептуалии сиёсати Тоҷикистон дар соҳаи муқовимат ба низои динӣ-сиёсӣ сураат гирифтааст. Таҳқиқотҳои диссертатсионӣ дар самти мавқеъҳои калидии ҷаҳонбинӣ ва методологӣ анҷом ёфтааст. Он ҳамчун падидаи “низои динӣ-сиёсӣ” мавриди таҳқиқ ва таҳлил қарор гирифтааст. Дар рафти таҳқиқ ва таҳлил натиҷаҳои илмӣ бадастомада аз чунин навовариҳо иборатанд:

- дар заминаи таҳқиқ, таҳлили концептуалӣ ва назариявӣ-методологӣ, хусусиятҳои зоҳиршавӣ, моҳият, табиат ва сабабҳои ба вуҷуд омадани падидаи “низои динӣ-сиёсӣ” дар олами сиёсат ошкор гардиданд;

- бо истифода аз методҳои компаративӣ, коммуникатсионӣ-муқоисавӣ, таърихӣ, психологӣ ва контент-таҳлил таҳқиқ ва таҳлили низои динӣ-сиёсӣ анҷом дода шудааст;

- инчунин зимни таҳқиқот ва таҳлили мавзӯи баррасишаванда тамоюлҳои асосии низои динӣ, хусусиятҳои концепсияҳои гуногуни динӣ-мазҳабӣ ва концепсияҳои сиёсии муқобили онҳо дар замони тағйирёбии ҷомеа, ошкор карда шудаанд;

- сиёсати давлатӣ дар соҳаи муқовимат ба ифротгароии динӣ, дар асоси меъёрҳои ҳуқуқӣ ҳамчун механизми фаъоли сиёсати пешгирӣ ва решақан кардани ин зухурот муайян карда шудааст;

– табиат ва хосиятҳои зоҳиршавии “низоҳои динӣ-сиёсӣ” дар ҳаёти воқеӣ ва сиёсии ҷомеаи муосир ҳамаҷониба таҳқиқ ва таҳлил гардида, характери ифротгароии онҳо муайян карда шуданд;

– дар соҳаи муайян, пешгирӣ ва роҳ наодан ба сар задани “низоҳои динӣ-сиёсӣ” дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҷиҳати тақмили сиёсати муколамавӣ дар соҳаи муносибатҳои байниэтноӣ ва мазҳабӣ тавсияҳои амалӣ пешниҳод гардидаанд.

Нуктаҳои асосие, ки ба ҳимоя пешниҳод мешаванд:

1. Падидаи “низои динӣ-сиёсӣ” яке аз мушкилоти мураккаби иҷтимоӣ-сиёсӣ, ҳуқуқӣ ва этно-психологӣ буда, гуногунсоҳа мебошад. Падидаи мазкур барои ҷомеа хатарнок буда, заминаи ба вучуд омадани он хусумату зиддиятҳо, бадбинӣҳо, сиёсӣшавӣҳо ва дигар зухуроти манфӣ мебошад. Дар заминаи пайдоиши “низои динӣ-сиёсӣ” метавон ба чунин натиҷа расид, ки асоси пайдошавии низоҳо бархӯрди манфиатҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ ва табиати мазҳабӣ доштани он ташкил медиҳад. Инчунин таҳмили “низои динӣ-сиёсӣ” аз ҷониби сохторҳои махсусе, ки бо таҳрибкорӣ ва бесуботии минтақаҳои алоҳидаи ҷаҳонӣ алоқамандӣ дорад.

2. Таҳлили адабиёти илмӣ-сиёсии мавҷудаи ҷаҳонӣ ва ватанӣ дар соҳаҳои сиёсӣ, диншиносӣ, ҳуқуқшиносӣ ва таърих нишон доданд, ки нисбати “низои динӣ-сиёсӣ” ҳанӯз ҳам таърифи ягона ва муайян вучуд надорад. Ба сифати омӯзиш масъалаи мазкурро ҳамчун объекти байнифанӣ таҳқиқ намуда, онро метавон чун зухуроти ҷадид дар ҷомеа ва васеъ будани доираи фарогирияш аз мавқеи андешаҳои муҳаққиқон таҳлилу таҳқиқ намуд. Таҳқиқотҳо ва таҳлилҳои зиёди муҳаққиқоне вучуд доранд, ки моҳият ва аломатҳои низои динӣ-сиёсиро нишон дода, соҳаҳои зоҳиршавӣ ва дарки онҳоро аз мавқеи дидгоҳи назариявӣ дар бар мегиранд. Аммо низои динӣ, ба мисли низоҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ, дар доираи илмҳои гуманитарӣ ба таври бояду шояд ва ҷиддӣ мавриди таҳқиқ ва таҳлил қарор нагирифтааст.

Аз ин рӯ, таҷрибаи дар соҳаҳои илмҳои мухталифи иҷтимоӣ ва сиёсӣ фароҳамомадаро метавон ҷиҳати ташаккул додани мафҳуми умумие ҳамчун низои динӣ-сиёсӣ истифода намуд. Ҳамин тавр, низои динӣ-сиёсӣ зухуроти муқаррароти радикалии шуур ва тафаккури таҳаммулнопазирӣ аст, ки бо мақсади куллан тағйир додани шуури ҷомеа ва сохтори сиёсӣ равона шудааст. Илова бар ин, низои динӣ-сиёсӣ ба ихтилофи байнимазҳабӣ дар тамоми сатҳҳои ҳаёти ҷомеа мусоидат менамояд. Хавфноктарин шакли ифротгароии динӣ “низои мутобиқгаштаи динӣ” ба ҳисоб меравад, ки бисёр маккорона ва моҳирона пинҳон шуда, бо муҳити сиёсӣ ва иҷтимоии ҷомеа мутобиқ мегардад.

3. Зимни таҳқиқот ва таҳлил зухуроти низои динӣ ва динӣ-сиёсӣ муайян гардида, дар ҳамин асос зухуроти экстремизми динӣ низ дар миқёси ҷаҳонӣ низ ошкор карда шуд. Таҳлили таҷрибаи андӯхтаи консепсияҳои давлатии мубориза ба муқобили низоҳои динӣ нишон медиҳанд, ки “низои динӣ-сиёсӣ” падидаи фаромиллӣ (транснационалӣ) мебошад. Аз ин рӯ, коркард ва таҳияи консепсияи универсалӣ бояд дар така ба ягонагии он ва бо дарназардошти хусусиятҳои давлатҳое, ки дар онҳо имкони зухуроти “низоҳои динӣ-сиёсӣ” имконпазир аст, таҳия шудаанд.

4. Вазъи геосиёсии ҷойгиршавии Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз омилҳои муҳими сценарияҳои имконпазири паҳншавии ифротгароии динӣ ба ҳисоб меравад. Дар ин ҷо бояд таъкид намуд, ки низои динӣ-сиёсӣ, ки дар кишвари мо зухур кардааст, аз ҷумлаи зухуроти “воридотӣ” мебошад, чунки Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҷорроҳаи минтақаи Осиёи Марказӣ ҷойгир шуда, наметавонад аз равандҳои ба амалояндаи ҷаҳонӣ ва минтақавӣ худро дар канор гирад.

5. Таҳлили зухуроти ифротгароии динӣ дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон медиҳад, ки ифротгароии динӣ падидаи аз “хориҷ” воридшуда маҳсуб гардида, тавассути мубаллиғони (миссионерҳо)

гуногун ба хотири кӯшишҳои нооромсозии ҷомеа ва ворид намудани “забони хусумат” ва “якдигарнофаҳмӣ” мебошад.

6. Сарфи назар аз он ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон Қонуни “Озодии вичдон ва иттиҳодияҳои динӣ” қабул гардидааст, дар ҳақиқат ҳам аз сабаби вучуд надоштани меъёрҳои иловагии қонунгузорӣ, имкониятҳои ҳуқуқии қонуни мазкур ҳанӯз ҳам муносибатҳои байни ташкилоти динӣ ва мақомоти давлатиро ба муваффақиятҳои бузург ва бояду шояд расонида натавонистааст.

7. Дар заминаи омӯзиш, таҳқиқ ва таҳлил дар диссертатсия мо то як андоза заминаҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ ва динӣ-мазҳабии барангезандаи низоъро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон додем.

Ба андешаи мо, ба таври комплексӣ омӯхтани низоъҳои динӣ-сиёсӣ нисбати мавқеи байнифанӣ самараноктар буда, омӯзиш, таҳқиқ ва таҳлили падидаи мавриди назарро аз нигоҳи илмҳои ҷомеашиносӣ пешниҳод менамояд. Натиҷаҳои таҳқиқотро метавон дар гузаронидани дарсҳои ихтисоси сиёсатшиносӣ, диншиносӣ ва низоъшиносӣ истифода намуд.

Аҳамияти назариявӣ ва амалии таҳқиқоти диссертатсионӣ. Масъалаи муҳими ҷомеаи муосирро мавриди баррасӣ қарор дода, доир ба он шарҳу тавзеҳи муфассал оварда шуда, мавқеъгириҳои сиёсатшиносони муосир маълумоти мушаххаси илмиро пешниҳод менамояд. Мавод ва хулосаҳои рисолаҳо дар таҳқиқоти оянда, таълифи китобҳои дарсӣ доир ба масоили проблемаҳои глобалии муосир ва ҷаҳонишавӣ метавон истифода бурд.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот ба воситаи асосҳои назариявӣ методологии диссертатсия асоснок карда мешавад. Пеш аз ҳама, эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот ба воситаи муҳолифат надоштани онҳо бо назарияҳои сиёсии мавҷуда ва мувофиқати методҳои илмӣ истифодашуда бо соҳаи илми сиёсӣ ифода меёбад. Инчунин, дар таҳқиқоти мазкур сарчашмаҳои иттилоотии расмӣ истифода шудаанд, ки қисме аз натиҷаҳои таҳқиқот дар заминаи таҳлили онҳо ба даст

омадаанд. Инчунин хулосаҳои муаллиф дар заминаи омӯзиши ҷанбаҳои назариявии мавзӯ ва таҳлили равандҳои сиёсии муосир ба даст омада, натиҷагирӣ шудаанд.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Таҳқиқоти диссертатсионии мазкур дар мавзуи “Раванди ташаккулёбии низоъҳои динӣ-сиёсӣ ва хусусиятҳои онҳо дар шароити ҷаҳони тағйирёбанда” бо шиносномаи ихтисоси 23.00.02. – Ниҳодҳо, равандҳо ва технологияи сиёсӣ (илмҳои сиёсӣ) мутобиқат менамояд. Дар банди 8 – уми шиносномаи ихтисоси мазкур “Субъектҳои ноаён дар сиёсат”, дар банди 10 – ум “Назарияи аксионизми сиёсӣ”, “Консепсияи рушди устувор дар илмҳои сиёсӣ” ва дар банди 11 – ум “Омилҳои хавф” ва “Усулҳои таҳлили хавфҳои сиёсӣ” барои таҳқиқ пешбинӣ гардидаанд.

Саҳми шахсии довталаби дараҷаи илмӣ қабл аз ҳама дар ин аст, ки муаллифи диссертатсия дар раванди таҳқиқоти илмӣ асосҳои назариявии низоъҳои динӣ-сиёсиро дар доираи сиёсатшиносӣ таҳқиқ кардааст. Дар доираи омӯзиши назарияҳои сиёсӣ, сотсиологӣ, манбаъҳо, адабиёти илмӣ, ҳуҷҷатҳо, омилҳои ифротгароӣ ва роҳҳои паҳншавии онҳо, мубориза ва пешгирии онҳо нишон дода шудааст.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Диссертатсия дар кафедраи равандҳои сиёсӣ дар Тоҷикистони факултети фалсафаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон иҷро гардида, дар ҷаласаи васеи кафедраи мазкур санаи 08.01.2025 (суратҷаласаи №6) муҳокима гардидаанд. Диссертатсия ҳамчун кори илмӣ баанҷомрасида баҳогузорӣ ёфта, барои Ҷимоя дар Шурои диссертатсионӣ тавсия гардидааст.

Тадбиқи таҳқиқот. Нуктаҳои назариявӣ ва хулосаҳои таҳқиқот дар ҷаласаҳои кафедраи равандҳои сиёсӣ дар Тоҷикистон, факултети фалсафаи ДМТ мавриди муҳокима қарор гирифтаанд. Як қисми нуктаҳои назар, хулосаҳо, пешниҳодҳои рисолаи илмӣ дар мақолаҳои алоҳидаи муаллиф инъикос ёфтаанд.

Сохтори таҳқиқот. Диссертатсия аз муқаддима, ду боб ва панҷ зербоб, хулосаҳо, тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳо, феҳристи сарчашмаҳо ва адабиёти истифодашуда иборат аст. Ҳаҷми диссертатсия аз 213 саҳифа иборат мебошад.

ҚИСМАТҲОИ АСОСИИ ТАҲҚИҚОТ

БОБИ 1. АСОСҲОИ НАЗАРИЯВӢ ВА МЕТОДОЛОГИИ ТАҲҚИҚИ

МАСЪАЛАИ НИЗОӢҲОИ ДИНӢ-СИЁСӢ

1.1 Мафҳуми низои динӣ ва шаклҳои асосии он

Дар робита бо қисматҳои таркибии таҳқиқот коркарди муколамавии сиёсати берунӣ ва дохилии Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳим ва зарур ҳисобид, ки барои коркарди концепсияи мубориза ба муқобили низоӢҳо, аз ҷумла, низоӢҳои динӣ-сиёсӣ дорои аҳамияти зиёд мебошанд. Мутаассифона, дар адабиёти сиёсӣ ва ҳуқуқӣ то ҳанӯз таърифи универсалии мафҳуми “низои динӣ-сиёсӣ” вучуд надорад, аммо ошкор аст, ки он дорои табиати сермаъноӣ (полисемантикӣ) мебошад, зеро табиати он қомилан духӯра мебошад. Дар шароити кунунӣ зарурати он ба вучуд омадааст, ки ин мафҳумҳоро аз назари мавқеъ ва нигоҳи илмӣ-сиёсӣ муайян ва равшан намоем. НизоӢҳои динӣ, ҳамчун мафҳум, маъноӣ ба таври қатъӣ қабул накардан ва кӯшиши тағйир додани парадигмаи динӣ-арзишии ҷомеа мебошад, ки дорои таърихи дуру дароз ва анъанаи инкишоф ва тағйирёбӣ мебошад. Низои динӣ ҳамчун падидаи тағйироти қатъии шуури динӣ, дорои тағйиротҳои интенционалии¹ манзараи динии кишвар, сохтори сиёсӣ ва минбаъд ба даст овардани ҳокимияти давлатӣ мебошад, ки низои динӣ-сиёсӣ баъди ҳаллу ҷалс шудани масоили мавриди баҳс дар вобастагӣ аз микёси низоӢ, ҷиҳати шиддатнок кардани вазъияти низоӢ истифода хоҳад шуд. Одатан, ҳадафи ҳар гуна низои динӣ-сиёсӣ мутлақгардонии ин ва ё он андешаҳои динӣ ва ба таври мутлақ ҳақиқӣ эълон намудани онҳост, ки танҳо онҳо барои вучуд доштан, мавриди парастӣ ва имон овардан дар ҷомеа ҳақ доранд, ки дар шароити гуногунандешӣ ва муттаҳидшавии байнимазҳабӣ амалинашаванда мебошанд.

¹ Интенционалӣ – мафҳуми фалсафӣ буда, ҳосияти шуури инсон, ба ҷиҳе рағбона шудани онро ифода мекунад.

Низои динӣ дар аксари ҳолатҳо бо низои сиёсӣ пайваст шуда, ба идеологияи ифротӣ-сиёсӣ табдил меёбад, ки барои муташанниҷ намудани вазъи ҷомеа моил буда, амнияти миллиро ҳалалдор месозад. Шаклҳои гуногуни низоъҳои динӣ ва зоҳиршавии онҳо дар матни таълимотҳои динии анъанавӣ: ифротгароии масеҳӣ ва радикализми исломӣ вучуд доранд. Вақти он расидааст, ки ҳуди концепти “низои динӣ”-ро муайян намоем. Тамоизи мафҳумҳо бароямон имкон медиҳад, ки сабабҳои дар заминаи динӣ сар задани низоъро равшантару мушаххастар намоем. Дар навбати худ ин бароямон имкон медиҳад, ки васоит ва шароити мубориза ба муқобили онро дурусттар интиҳоб намоем. Пас, барои пешгӯӣ кардани ҳодисаҳо ва пайдо кардани роҳҳои самараноки пешгирӣ ва бартарафгардонии низои диниро ба вучуд меоварад. Ҳодисаҳои ҷаҳонӣ нишон медиҳанд, ки дар шароити муосир ҳавфу хатари асосӣ на ҳуди низоъ, балки низои динӣ-сиёсӣ мебошанд. Чунин навъи низоъ аз дигар шаклҳои низоъ бо он фарқ мекунад, ки он барои аз роҳи зӯрӣ тағйир додани сохтори давлатӣ ва ғасби ҳокимият, вайрон кардани истиклолият ва яқпорчагии ҳудудӣ равона шуда, таълимоти динӣ ва рамзҳои диниро ба сифати омили муҳими ҷалби оммаи мардумон истифода мебарад ва онҳоро дар самти муборизаи беамон барои дин ва эътиқодоти динӣ муттаҳид мегардонад.

Эҳёшавии омилҳои диние, ки дар нимаи дуввуми солҳои 90-уми асри гузашта дар Тоҷикистон оғоз ёфт, натиҷаи тағйиротҳои амиқи иҷтимоӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии ҷомеаи мо буд. Маҳз дар давоми солҳои 90-уми асри XX сатҳи диндорӣ мардуми кишвар афзоиш ёфта, мушкилоти зиёдеро тавлид намуд.

Ин нуктаро ҳам бояд таъкид кард, ки завоҷиҳои системаи ҷаҳонии сотсиализм, пошхӯрии Иттиҳоди Шӯравӣ ва дар қаламрави он ташаккулёбии давлатҳои мустақил сабаби на танҳо тағйирёбии ҳаритаи сиёсии ҷаҳон, балки тағйиротҳои геостратегии глобалӣ гардид, ки аз саршавии давраи нав дар муносибатҳои байналмилалӣ дарак меод.

Гузариш аз тартиби чаҳони бисёркутба ба яккутбаи навро таҳаввулоти дардноки муносибатҳо чӣ дар байни давлатҳо ва чӣ дар дохили давлатҳо, болоравии зиддиятҳо, низоъҳо ва ноустувориҳо ҳамроҳӣ мекунанд.

Яке аз ин навъи мушкилоти барангезандаи низоъ дар соҳаи дин ба ҳисоб меравад. Ин вазъ дар низои байни пайравони адёни гуногун, дар муҳити мазҳабии шиддатнок инкишофёбии ҳаракатҳои нави динӣ ифода меёбад. Низоъҳои динӣ, баъзан дар шаклҳои зӯрварӣ ва таҳаммулнопазирӣ зоҳир шуда, дар аксари ҳолатҳо шиддатнокии вазъи иҷтимоиро дар ҳома афзун мегардонанд. Дар чунин шароит мавриди омӯзиш ва таҳқиқ қарор додани таъсири пайвастагӣ-мутассили ва аз ҳам чудосозии дин дар ҳома дорои аҳамияти хосаи амалӣ мегардад.

Дин айнаи замон дорои имконияти бартараф намудани вазъи низоъ, мӯътадилгардонии муносибатҳои байналмилалӣ, паст гардонидани фазаи психологӣ дар марҳилаи шиддатнокшавии вазъи иҷтимоӣ, ба эътидоловарии вазъи ҳамаҷиятӣ-сиёсӣ дар кишварҳо ва ғ. мебошад. Бо назардошти чунин вазъ, муаллифи рисола кӯшиш ба ҳарч додааст, ки ба падидаи низоъбарангезандаи мавриди таҳқиқ таваҷҷуҳи махсус зоҳир намояд.

Мубрамияти таҳқиқро ҳамчунин ҳолате тақозо мекунад, ки дин дар ҳаёти ҳамаҷиятӣ ҳеҷ гоҳ дар шакли “поки худ” баромад накардааст. Ин ҳолат қабл аз ҳама хоси шароити муосир мебошад. Дин қариб тамоми соҳаҳои ҳаёти иҷтимоӣ - фарҳангӣ, маориф ва новобаста аз он ки қисми зиёди сарварону пешвоёни динӣ, даъвои он менамоянд, ки дину мазҳабҳо бо сиёсат робита надоранд, ҳатто сиёсатро фаро намегирад, ба ҷуз аз фиреби назар чизе дигаре нест.

Барои ҳамаи низоъҳои динӣ-сиёсӣ, ки тамоми соҳаҳои ҳаёти иҷтимоиро фаро мегиранд, дар дин инъикос меёбанд, ва ё баръакс – равандҳои низоъангезе, ки дар заминаи динӣ тавлид меёбанд, васеъ ва

зиёд гашта, хоҳ- ноҳоҳ ба характери муносибатҳои иҷтимоӣ ва қабл аз ҳама сиёсӣ, иқтисодӣ ва байнимиллӣ таъсир мерасонанд.

Зарурати омӯзиш ва таҳқиқи “низои динӣ-сиёсӣ”-ро ҳамчунин мураккабӣ ва гуногунҷабҳа будани он, мавҷудияти омилҳои гуногуни дохилӣ ва берунӣ, ки ба муносибатҳои дохилимазҳабӣ ва дохилидинӣ таъсир мерасонад, низ тақозо мекунад.

Дар афзоиши зиддиятҳои дохилимазҳабӣ ва байнимазҳабӣ ду гурӯҳи омилҳо - сотсиенталӣ ва дохилидинӣ нақш мебозанд.

Ба гурӯҳи омилҳои сотсиенталӣ, ки ба зерсистемаи динии берунӣ шомиланд, зуҳуроти ҷамъиятӣ ва равандҳои дохил мешаванд, ки дар сохтори сиёсии ин ва ё он кишвар ба амаломада, дар муносибатҳои ҳокимият, ҷамъият ва созмонҳои динӣ: миллигардонии дин, ки дар натиҷаи он дин тақягоҳи миллатгарой ва ҳаракатҳои сепаратистӣ гашта, оқибат низоъҳои этникӣ ба худ шакли динӣ гирифта, бархӯрду зиддиятҳои байнидинӣ ва байнимазҳабиро ба вуҷуд меоварад. Сиёсишавии дин, сабаби он мегардад, ки нерӯҳои сиёсӣ омили диниро ба бозӣ дароварда, низои байнидинӣ ва байнимазҳабиро бо ҳар роҳу воситаҳо, аз ҷумла заъф ва ноқомили заминаи ҳуқуқӣ, ки муносибатҳои байни давлат ва ташкилотҳои диниро ба танзим мебарорад ба амал оварда, ба вайронкунии асли озодии вичдон, имон ва диндорӣ дар дохили давлат ва шахсони алоҳида созмон медиҳад, дохил мешаванд.

Ба омилҳои дохилидинӣ: таҳаммулнопазирии динӣ, шиддат гирифтани рақобати шадиди «бозори» динӣ, ки ба маънои талош барои ҷалби пайравон, ба даст овардани биноҳои қалисо, масҷид ва дигар ибодатгоҳҳо, ки давлат онҳоро ба ихтиёри созмонҳои динӣ мегузорад, инчунин ҷустуҷӯи пуштибонӣ аз ВАО, мақомот ва шахсиятҳои таъсиргузори ҷамъиятӣ мебошад – ба ҳолатҳои ифротгароёнаи баъзе ашхоси динӣ марбут аст, ки метавонад боиси ташаннуҷи вазъи иҷтимоӣ гарданд.

Дар чомеаи имрӯза, дар баробари миллатгарой, дин низ ба як воситаи пуриқтидори таъсиррасонӣ ба сиёсат ва ҳаёти ҷамъиятӣ табдил ёфтааст. Аксаран, шиддат ёфтани низоъҳои мусаллаҳона ва ҷангҳо натиҷаи афзоиши танишҳо байни гурӯҳҳои миллию этникӣ ва динӣ мебошад. Ин гуна низоъҳо ба амният, субот ва сулҳи устувори на танҳо як давлат ё минтақа, балки тамоми низоми ҷаҳонӣ хатар эҷод мекунанд, зеро онҳо метавонанд сабаби даҳолати давлатҳои дигар ба умури дохилии кишварҳои зарардида шаванд.

Илова бар ин дар шароити муосир, тавсеа ва афзоиши низоъҳои дорои хусусиятҳои минтақавӣ дошта, ҷӣ дар фазои сиёсии ҷаҳон ва ҷӣ умумимиллӣ, онҳоро ба масъалаҳои муҳимтарини сиёсати назариявӣ ва амалӣ табдил додаанд. Барои ҳамин низоъҳо, яке аз шаклҳои муҳимтарин муносибатҳои байналмилалӣ, ба мавзуи омӯзиш, таҳқиқи пайваста ва доимии илми сиёсии муосир табдил ёфтаанд. Донишмандони таъсири низоъҳо, бухронҳо, ҷангҳо ба низоми муносибатҳои байналмиллалӣ барои ба эътидол ва ба танзим даровардани муносибатҳо ҷӣ дар дохили кишвар ва ҷӣ берун аз онҳо зарур ва ҳаётӣ мебошад. Таҳдиди тавсеаёбии манбаъҳои низоъ дар тамоми нуктаҳои ҷаҳон тавачҷуҳи донишмандонро барои дарки сабабҳои ба вучудоии низоъҳо, равандҳои инкишофи онҳо, рафтори иштирокчиён ва ҳамчунини натиҷаҳои онҳоро ба вучуд оварда ва ҷалб кардааст. Мушкилоти низоъҳои минтақавӣ ва ба танзим даровардани онҳо мавриди ташвиши тамоми ташкилотҳои бонуфузи байналмиллалӣ, аз ҷумла СММ, ОБСЕ, Шурои Амнияти СММ, фаъолияти котиби Генералӣ ва дигар мақомотҳои хосияти умумиҷаҳонӣ, минтақавӣ ва байниминтақавидоштаро ба худ ҷалб кардааст. Ин мушкилот зерин тавачҷуҳи доимии сиёсатшиносону таҳлилгарон, ва дипломатҳои тамоми олам қарор доранд. Тавассути донише, ки дар натиҷаи таҳқиқу таҳлили низоъҳо ба даст оварда мешаванд, метавон роҳҳои ҳалли воқеии онҳоро пайдо намуд. Зерин назорат қарор додани густариши низоъҳо ва пешгӯи

кардани оқибатҳои он сар задани онҳо барои дар сатҳи ҳадди ақал (минимум) ба эътидол овардани таъсири онҳо ба ҷомеаи ҷаҳонӣ ва ё дар давлати мушаххас мусоидат хоҳад намуд.

Истилоҳе, ки дар адабиёти сиёсатшиносони хориҷӣ, аз ҷумла дар Россия истифода мешавад, вожаи конфликт (аз лот. *conflictus*–бархӯрд) мебошад – раванди инкишоф ва ҳалли ҳадафҳои бо ҳам зид, ҳолатҳо, муносибатҳо ва рафтори одамон, умумиятҳои мебошанд, ки онҳоро сабабҳои объективӣ ва субъективӣ ба миён овардаанд. Низоъ зухуроти робитаҳо ва муносибатҳои байни одамон, шахсиятҳо ва гурӯҳҳои иҷтимоӣ, инчунин байни гуруҳҳои гуногун мебошад.

Дар “Фарҳанги забони форсӣ” вожаи “низоз” ба маънои ҷидол, ҷанҷол, муноқиша, кашмакаш, ҷангу хусумат, душманӣ шарҳу тавзеҳ шудааст [112, с. 853].

Дар ҳамин Фарҳанг инчунин вожаи “мочаро” ба маъноҳои саргузашт, воқеа, пешомад, рӯйдод, аҳволи пуриштироб, вазъияти пурҳаяҷон, ҷанҷол, кашмакаш, мунозира, баҳсу ҷидол, кӯшиш ва талош кардан низ шарҳ ёфтааст [113, с. 706]. Ноғуфта намонад, ки дар забони муносири тоҷикӣ вожаҳои аз қабилҳои ҷанҷол, ихтилоф, задухӯрд, низоз, мочаро ва ғ. серистеъмол мебошанд.

Зери мафҳуми низоз аслан бархӯрде фаҳмида мешавад, ки дар натиҷаи бо ҳам мувофиқат накардани муқаррароти ҷаҳонбинии тарафҳо, ҳамчун натиҷаи даъвоҳо барои ба даст овардани захираҳо, ҳокимият ва мақом ба вучуд омадаанд. Тавсифи қисматҳои таркибии гуногуни низоз, ки ба таври решагӣ бо ҷаҳонбинии динӣ алоқаманд мебошанд, дар асоси асли табақабандии фасетӣ, бо тақсимкунии низозҳо ба дохилишахсиятӣ, байни шахсиятҳо, шахсӣ-гурӯҳӣ ва байнигурӯҳӣ амалӣ мегарданд. Ҷузъҳои асосии дин дар фазои иҷтимоӣ - таълимот, амалияи ибодатӣ, фаъолияти ҳаррӯзаи динӣ - бо назардошти манбаи барангезандаи низои онҳо мавриди таҳлил қарор мегиранд. Қисматҳои таркибии системаи динӣ ҷудо мешаванд, ки наметавонанд ба сифати омилҳои решаи низоз

баромад намоянд. Низои динӣ дар шакли софи худ вучуд надорад, вале он ба сифати асоси воқеаи қонун баромад мекунад, чунки бо дигар соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ алоқаманд мебошад. Танҳо иштирокчиёни низоъ, ки ҳадафҳои диниро дунболагирӣ мекунанд, метавонанд қисмати таркиби манфиатҳои диниро намояндагӣ намоянд. Дин ҳамчун падидаи ҷаҳонбинӣ имкони таҳаввул додани табиати низоъро надорад, то ки шакли махсуси онро ба вучуд оварад.

Низоъҳои динӣ дар соҳаи маънавии ҳаёти ҷомеа ба вучуд омада, ба масъалаҳои имон ва арзишҳои маънавӣ тааллуқ доранд. Низоъҳои динӣ ба гурӯҳи низоъҳои арзишҳои маънавӣ дохил мешаванд, аз ин рӯ, онҳо ба сифати объекти таҳлили илмӣ, шуури динӣ, тасаввуроти динӣ ва шаклҳои ҳаёти динии иттиҳодияҳои иҷтимоӣ-фарҳангии одамон баромад мекунанд.

Зарурати омӯзиши низои диниро мураккабӣ ва гуногунҷабҳагии ин падида, мавҷудияти омилҳои гуногуни дохилӣ ва хориҷӣ, ки метавонанд ба муносибатҳои дохилимазҳабӣ ва байни адёни гуногун таъсиргузор бошанд, ба вучуд меоварад.

Қайд кардан ба маврид аст, ки таҳлили ҳамаҷонибаи манбаъи барангезандаи низоъҳои дар заминаи дин ба вучудомадаи ҷомеаи муосир, танҳо дар доираи таҳқиқотҳои мукамал ва таҳлилҳои аслию махсус сурат мегирад, ки ҳадафи диссертатсияи мазкур низ ҳамин ба шумор меравад. Дар маҷмӯъ метавон гуфт, ки вазъи таҳқиқоти мавзӯ дар чунин ҳолат қарор хоҳад гирифт:

а) категорияи «низои динӣ» дар соҳаи илми ҷомеашиносӣ имрӯзҳо пурра мавриди таҳқиқоти амиқи илмӣ қарор нагирифтааст, дар аксари мавридҳо якҷо бо вожаи “сиёсӣ” мавриди истифода қарор дорад;

б) зербинои назариявӣ-методологӣ барои гузаронидани чунин таҳқиқот амалан ташаккул наёфтааст. Мафҳуми низоъ ҳам ба шуури оддӣ ва ҳам ба илм, ки ба он маънои махсуси худро медиҳад, мансуб мебошад. Дар забони оддӣ калимаи “низоъ” нисбати доираи зиёди

ходисаҳо - аз бархурдҳои мусаллаҳона ва муқобилати гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоӣ то ихтилофҳои оилавӣ ва хизматӣ истифода мешавад.

Таҳлили таърифҳои низоъ, ки дар фарҳангҳои гуногуни энциклопедӣ қабул гардидааст, айният доштани онҳоро ошкор месозад. Чун қоида, мазмуни “низоъ” тавассути маъноҳои зерин ошкор мегардад, масалан,

1. Ҳолати ошкоро ва дар аксар ҳолатҳо муборизаи дуру дароз; муҳориба ва ӯ чанг.

2. Ҳолати ноҳамоҳангӣ (дисгармония) дар муносибатҳои байни мардумон, идеяҳо ва ӯ манфиатҳо; бархӯрди боҳамзидҳо.

3. Муборизаи равонӣ, ки ҳамчун натиҷаи дар як вақт вучуд доштани набзҳои якдигарро истиснокунанда, хостҳо ва ӯ тамоюлот ба вучуд меояд [21, с. 143].

То замони муайяне амалия бидуни донишҳои махсус дар бораи низоъҳо фаъолият менамуд. Нахустин маротиба низоъҳо байни ҳокимияти давлатӣ ва ҷомеа, гурӯҳҳои иҷтимоии алоҳида ҳамчун мавзӯи маърифати илмӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифтанд, ки чунин раванд дар бораи демократия ифода ёфтанд. Баъдан низоъҳои иҷтимоӣ-синфӣ, сиёсӣ, этникӣ-миллӣ ва баъдтар байнигурӯҳӣ ва байнишахсӣ мавриди таваҷҷуҳи илмӣ қарор гирифтаанд.

Ахиран эҳтиёҷ ба таҳлили системавии муносибатҳои низоафкан ва робитаи тарафайни онҳо ҷиҳати ҳамоҳангсозӣ ва ба даст овардани ризоият пайдо шудааст.

Ба вучуд омадани низоъҳои байналмиллалӣ дар ҳолате ногузиранд, ки замоне як давлат ва ӯ гурӯҳи давлатҳо кӯшиш менамоянд, ки манфиатҳои худро ҳимоя кунанд ва болои дигарон бор намоянд, эълон менамояд ва инҳисор қардани онҳоро ба даст оварда, зимни он манфиатҳои дигаронро ӯ поймол намояд ӯ умуман онҳоро ба назари эътибор нагиранд. Соҳаи навъҳои манфиатҳои бо ҳам муқобил, ки объекти низоъ мебошад, ниҳоят васеъ мебошад: аз мустақиман сиёсӣ

(амният, ҳудудҳои давлатӣ ва ғ.) то иқтисодӣ, миллӣ, иттилоотӣ, идеологӣ ва ҳатто динӣ [190, с. 65-78].

Низоъҳо ҳамеша қисми чудонашавандаи мавҷудияти инсонӣ будаанд. Ҳанӯз аз дунёи қадим сар карда, то ба имрӯз инсон ҳамарӯза бо низоъҳои оилавӣ, ҳокимият, ҳамкорихои дутарафа бо дигар одамон рӯ ба рӯ шудааст. Як қабила бо қабилаи дигар, ғуломон бо ғуломдорон, як халқ қатли ом бо баҳонаҳои наҷодӣ, миллӣ ва динӣ (геносиди) халқи дигарро аз мавқеи андешаҳои шовинистӣ ба роҳ мондааст. Мардумон бо ин ва ё он зиддиятҳои байни онҳо пайдошуда рӯ ба рӯ шуда, оқибат аз роҳи таҷриба ва ҳатогихо васоити заруриеро барои бартараф кардани онҳо пайдо менамуданд. Аммо зимни он ҳуди падидаи низоъ, асосҳои он ва механизми ҳаллу ҷалс кардани онҳо мавриди тафаккури андеша қарор дода намешуд. Ба инсоният хос будааст, ки дар тӯли асрҳо бештар амал намуда, камтар ба андеша равад [30, с. 805].

Аммо дар замони муосир низоъҳои этникӣ-динӣ ва динӣ-сиёсӣ аз ҳама бештар тавсеа ёфтаанд. Яке аз хусусиятҳои низоъшиносӣ табиати комплекси он мебошад, зеро низоъҳо аз сабаби он ки дар тамоми соҳаҳои ҳаёти иҷтимоӣ ва дар ҳама сатҳҳои ташаккулёбӣ ва инкишоф ҷой доранд, ҳусну таваҷҷуҳи намояндагони фанҳои гуманитарии гуногун ба онҳо равона шудааст. Сиёсатшиносон, ҳуқуқшиносон, сотсиологҳо, иқтисодшиносон ва диг. самтҳои гуногуни низоъҳои иҷтимоӣ, тавсеаёбӣ ва бартарафкунии онҳоро мавриди омӯзиш ва таҳқиқ қарор медиҳанд. Ҳадафи умумии фанҳои омехта - ошкорсозӣ ва шарҳи механизмҳои мебошад, ки равандҳои иҷтимоиро, ки бо низоъҳо ва динамикаи онҳо алоқаманданд, идора менамоянд.

Низоъ дар инкишофёбии олами дорои зиддиятҳо васеъ шуда, аз як тараф, шакли мавҷудияти зиддият буда, аз дарафи дигар, - яке аз унсурҳои силсилаи беохири зиддиятҳои воқеӣ, аз тарафи саввум, манбаи тамоми инкишоф ва ҳаракат мебошад.

Аз ин лиҳоз, низоъ зухуроти мураккаб, гуногуншакл ва дорои маъниҳои зиёд мебошад. Сарфи назар аз мураккаб будани ин падидаи иҷтимоӣ-психологӣ, дар тақия ба таҳлилҳои амиқ имкони он вуҷуд дорад, ки нишонаҳои аслии онро ҷудо намоем:

- субъективӣ будани ҳомии зиддият;
- маъноии шахсии предмети зиддият барои ҳар кадом субъектҳо;
- ҳолатҳое, ки зиддиятҳо ошкор ва манфиатҳои субъектҳо зидди ҳам барангехтанд.

Низоъ - лаҳзаест дар муносибатҳои байнишахсии ду субъект, ки онҳо дорои олами ботинии инфиродии ҳеш мебошанд ва дар байни ин ду шахсият зиддият ба вуҷуд омада, бархӯрди воқеии шахсият ба вуҷуд меояд.

Низоъ ҳамчунин зери таъсири маҷмӯи омилҳое низ ба вуҷуд меояд, ки онҳо дорои табиати сабабӣ нестанд. Инҳо омилҳои замонӣ ва маконӣ, робитаи ҳамкорӣ, қонуниятҳои дутарафаи система ва унсурҳои он, муносибатҳои моддӣ ва маънавият, муайянкунии мақсаднок ва ғ. мебошанд. Дар маҷмӯи омилҳои муайянкунии зарурат ва тасодуф, робитаҳои динамикӣ ва статикӣ, оқилона ва ғайроқилона, амалӣ ва маънавий, динӣ ва илмӣ бо ҳам омезиш меёбанд, - ҳама чиз аз он вобаста аст, ки кадом навъи низоъ ба вуҷуд меояд. Зиддият асоси низоъро ташкил медиҳад. Зиддиятро ба сифати сабаби аввалия қабул карда, онро берун аз шуур ва мустақил аз фаъолияти шуури одамон ҳисобидан ҳама аст [176, с. 536-591].

Вазъияти низоъ қабл аз ҳама шакли тезу тунди зиддиятро дар бар мегирад, ки он асоси низоъро ташкил медиҳад: маҳз ҳамин гуна низоъро, ки зимни он ҳарду тарафи даргир ва ё яке аз онҳо дигар наметавонанд дар доираи робитаҳои пештара, ягонагӣ вуҷуд дошта бошанд. Омили калидии ташаккулёбии муносибатҳои иҷтимоӣ манфиатҳои эгоистии индивидҳо ва гурӯҳҳо мебошанд. Гурӯҳҳои динӣ - яке аз звеноҳои системае мебошанд, ки дар он манфиатҳои нерӯҳои бо

ҳам муқобил ташаккул ёфта, бо ҳам бархӯрд мекунад. Дар робита бо ин, қабл аз ҳама, низоъҳои байнидинӣ, фарқиятҳои динӣ ва таҳаммулнопазирро ба назар бояд гирифт. Худоёни юнониҳои қадим доимо байни якдигар дар ҷангу низоъ қарор доштанд. Яке аз мавқеъҳои ҷаҳонбиниро интиҳоб намуда, шумо аз дигарҳо рӯй мегардонед, яъне ба парастии яке аз худоён оғоз намуда, дигар худоёнро таҳқир мекунад [31, с. 223].

Намунаи аёнии ҷунин навъҳои низоъ метавонад, таърихи хусумати ҷандинсолаи байни яҳудия ва масеҳият ва ё муносабатҳои байни яҳудия ва ислом, яъне динҳое шуда метавонанд, ки аз рӯи асли баромад бисёр наздик мебошанд. Аввалин шаҳиди масеҳӣ Стефан ба ҳисоб меравад, ки дар Байтулмуқаддас ба таблиғи дин машғул буда [134, с. 63], бо фармоиши Синедрион ўро сангборон намуданд. Калисои тоза тавлидёфтаи масеҳӣ дар Байтулмуқаддас, ки аксари пайравони он яҳудиён буданд ва ҳанўз масеҳият дар байни дигар миллатҳо ташаккул наёфта буд, мавриди таъқиби яҳудиён қарор гирифт. Аммо маҳз барои ҳамин ки калисои муқаддами масеҳӣ яҳудӣ буд ва дар доираи яҳудия ба вучуд омада буд, низои ба вучуд омада бартарафнашаванда буд. Ин низоъ дар асоси маҷмӯи худмуайянкунӣ тавассути омезиш ёфта бо “беғонаҳо”, аммо “беғона”-и наздик ба вучуд пайваста буд: яҳудиён ва масеҳиён дар ҳуди ҳамон як шаҳр зиндагӣ мекарда бошанд ҳам, зиндагии гуногун доштанд, ҳамон як Библияро мутолиа менамуданд, аммо бо тарзҳои гуногун мутолиа мекарданд, онҳо тамоман ба “мо” монанд набуданд. Ҷунин навъи омезишҳои сабаби муттаҳам кардани ҳар кадом гурӯҳ дар “вайрон кардан”, “дур шудан”, “хиёнат” ба ҳақиқат шарҳу баён меёбад. Аз рӯи табиати худ низои байни католикҳо ва православие низ ҳамин тавр сурат гирифтаанд. Маҳз ҳамон чизе, ки ин ҷонибро аз дигараш фарқ мекунонад (“не-иудаизм или “не-католицизм”), асоси дар худ дарк кардани аз ҳама муҳим ва аз ҳама муайянкунандатар: беғона - на ба мисли ту аст [193, с. 28-35].

Зиддиятҳои байни ду эътиқод то имрӯз ҳам идома доранд ва яке аз омилҳои низоъангезӣ дар олами муосир ба ҳисоб меравад, гарчанде имрӯз омили секуляризм дар ҷомеа хеле боло рафтааст.

Як нави дигари низоъҳо бо мавҷудияти динҳо дар ҷомеае вобаста мебошад, ки дар ин ва ё он марҳалаи инкишофи секуляризатсия қарор дорад. Сабаби ба вуҷуд омадани ин низоъҳо метавонанд тағйироти дар ҳаёти ҷамъиятӣ ба вуҷуд омада бошанд, ки онҳоро ташаккулёбии маданияти дунявӣ, ки зиддияту ихтилофро бо назарҳои анъанавӣ ба олам ва арзишҳои ахлоқӣ ба миён овардаанд. Мансубияти динӣ метавонад боиси сар задани низоъ на танҳо бо назарҳои илмӣ оид ба олам, балки бо меъёрҳои ахлоқи дунявӣ ва талаботи қонун гардад. Эътиқодоти динӣ метавонанд барои хидмат дар сафи қувваҳои мусаллах, иштирок дар ҳаёти сиёсӣ ва ё фаъолияти шахрвандӣ муқобил бошанд [31, с. 223].

Зикр кардан ба маврид аст, ки дар ҳарду далели овардашуда, ба андешаи мо, омили асосии манфиатҳои байни субъектҳо ба ҳисоб мераванд. Чунон ки маълум аст, сотсиологи немис Макс Вебер ба сарвари харизматикӣ таваҷҷуҳи хосса додааст.

Дар умум, низоъ ва ҳамгирӣ ду ҷанба ё ду рӯи як танга махсуб меёбанд ва онҳоро бояд дар робитаи зич бо ҳамдигар таҳлил ва баррасӣ кард:

1. Аз дидгоҳи ҳамгироии дохилии гурӯҳҳои динӣ, низоъ метавонад ба ҳайси омили муттаҳидкунандаи дохилӣ амал кунад; баъзе гурӯҳҳои динӣ бо ҳадафи таҳкими ягонагӣ ва ҳамбастагии дохилӣ, нисбат ба муҳити беруна душманӣ ва муқовиматро тарғиб менамоянд, ки чунин муносибат ба якпорчагии дохилии онҳо мусоидат мекунад.

2. Низое, ки дорои хусусияти функционалӣ мебошад, метавонад на танҳо сабаби тағйирот ва ислоҳот дар дохили гурӯҳи иҷтимоӣ гардад, балки ба раванди дигаргуниҳо дар тамоми ҷомеа низ метавонад таъсир расонад.

Макс Вебер харизмаро яке аз муқобилони асосии устувории сохтори иҷтимоӣ ва як манбаи муҳими дигаргуниҳои ҷамъиятӣ мешуморид. Ӯ махсусан ба динҳое ишора мекард, ки ба шахсияти пайғамбарон асос меёбанд. Пайғамбарон одатан даъво мекарданд, ки Худо баробарӣ ва адолатро муқарар намудааст, вале одамон бо ирода ва амали худ аз ин меъёрҳои илоҳӣ рӯ гардониданд. Ин навъи пайғамбарӣ метавонад боиси ба вучуд омадани низоъҳои иҷтимоӣ ва тағйироти амиқу фарогир дар ҷомеа гардад [190, с. 65-78]. Воқеан ҳам, дар баъзе ҳолатҳо чунин ҳолатҳои дигаргунсозии иҷтимоӣ рух медиҳанд.

Аз ҳамин ҷиҳат, назарияи низоъшиносии дин ҳамчун як комилкунанда ба модели интегратсионии дин ворид мешавад. Низоъҳо ва ихтилофҳо метавонанд на фақат паёмадҳои манфӣ ва вайронкунанда, балки натиҷаҳои мусбат низ ба бор оваранд. Аксари назарияҳое, ки ба низоъ ва зиддиятҳо тамаркуз мекунанд, ба равандҳои ҳамбастагӣ ва ваҳдати иҷтимоӣ муносибати якҷониба доранд ва бинобар ин, дар фаҳмиши пурраи ҷомеа ба душвориҳо дучор мегарданд. Муҳим аст, ки ҳамзамон ду паҳлу – ҳам мувофиқа ва ҳам мухолифат (яъне ҳамоҳангӣ ва ноҳамоҳангӣ) – ба назар гирифта шаванд. Гарчанде таносуби ин ду унсур метавонад вобаста ба шароити мушаххас тағйир ёбад, он ба мо имконият медиҳад, ки таваҷҷуҳ ва таъкидро дар марҳилаҳои зарурӣ ба яке аз онҳо равона намоем. Дар натиҷаи ниҳойӣ, ин ду раванд – функсия ва дисфунксия – якдигарро рад намеkunанд, балки ҳамдигарро пурра ва тақвият мебахшанд. Бешубҳа, нақши динро дар ҷомеа наметавон танҳо дар доираи таъсири мусбат ё манфӣ маҳдуд сохт. Гарчанде дар баъзе ҳолатҳо дин метавонад ҳамчун сабаби ихтилоф, парокандагӣ ё низоъ баромад кунад, чунин ҳолатҳоро набояд умумӣ ё асосӣ донист, зеро онҳо бештар истисно ва зухуроти ғайримаъмулӣ мебошанд. Низоъ дар як сатҳ метавонад омили таҳкими ваҳдат дар сатҳи дигар гардад. Назарияи низоъшиносӣ ба мо имкон медиҳад, ки дини ҷомеаро ҳам ба воситаи назорати иҷтимоӣ (яъне таҳкими мавқеи гурӯҳҳои ҳукмрон) ва ҳам аз

ҷиҳати таъсир ба дигаргуниҳои иҷтимоӣ (тағйир додани рафтори як қисми калони аъзоёни ҷомеа) таҳлил намоем. [150, с. 38-45].

Мафҳуми “диндорӣ”-ро метавон ҳамчун тадбиқ гардонидани муқаррароти ҳаётии фард ва ё гурӯҳ барои ба олами ғайб интиқол додани (трансцендирование) “иҷтимоӣ” бо ҳадафи таҳаққуқи худтатбиқкунӣ (“наҷот”, “мунавваргардонӣ”, “таҳаввули маънавӣ” ва ғ.) таъриф дод. Ин мафҳум яке аз шаклҳои идеалӣ мебошад. Дар мутобиқат бо меъёри дур шудан аз “худуд” метавон се сатҳи диндориро ҷудо кард (экзистенциалӣ, ҷаҳонбинӣ ва меъёрӣ-ахлоқӣ), ки бо неруҳои гуногуни “мутамаказиятёфта”-и ғайрииҷтимоӣ тавсиф дода мешаванд.

Сатҳи аввали диндорӣ ба инкишофи маънавии инсон равона буда, бартараф намудани шароити иҷтимоии ӯро дар назар дорад, баъдан барои тақвият додани мабдаи иҷтимоӣ ва нигоҳ доштани тартиботи ҷамъиятӣ равона шудааст. Байни намоёндагони ин сатҳҳо низои азалий вучуд дорад. Проблемаи баҳодиҳии дуалистонаи зухуроти гуногуни диндорӣ бо ин алоқаманд мебошад, ки аз афзалияти эҳтиёҷот ва манфиатҳо ё шахси алоҳида, ё кулли ҷомеа бармеоянд. Омезиши узвии ин ду системаи ҳисобот - шартӣ муҳими таҳлили объективии падидаҳои динӣ мебошад [149, с. 127-139].

Бо дарназардошти ин матн тавсифи умумии бо ҳам зидҳо муқовиматкунандагон – розмандагон (конфронтирующих) – институтсионалӣ ва ғайринституционалӣ, анъанавӣ ва ғайрианъанавӣ – шаклҳои диндорӣ (аввалиҳо дар ҳар як ҷуфт ба сӯи меъёрӣ-ахлоқӣ ва дуввумиҳо ба сӯи диндорӣ экзистенционалӣ мутамоил мебошанд). Бо назардошти гуногунҷанакӣ ва сервариантӣ, дин табақабандӣ шуда, вазифаҳои иҷтимоии он тавсиф дода мешаванд, қонунигардонӣ ва ғайриқонунӣ кардан, танзимӣ - баробар кардан, ҳамбастагӣ – азҳамгусастагӣ, бегонашавӣ ва ҷубронкунӣ, эътирози иҷтимоӣ – мутобиқшавӣ таҳаввулёбии иҷтимоӣ – ҳифзи иҷтимоӣ; дудилагии онҳо

таъкид мешавад, ки дар шароити муайяни шиддат, низоъ ва тағйиротҳои иҷтимоӣ дар ҷомеа тавлид меёбанд [236, с. 9-16].

Низои динӣ қабл аз ҳама ин низои инсонхост, ки онро зиддиятҳои манфиатҳои гурӯҳҳои иҷтимоӣ, ки дар ду ва ё се доираҳои бо ҳам зид муттаҳид мешаванд. Низоъҳои динӣ - шаклҳои махсуси зохиршавии ҳаёти этникӣ-диниӣ як қатор давлатҳо аз суботи ҳаёти шахрвандӣ то ба геносиди этникӣ-динӣ оварда мерасонад. Дин ва муносибат ба вай - қисми ҷудонашавандаи ҳар кадом тафаккури миллий ва дар баробари он, қисми таркибии сиёсати дохилӣ ва ҳаёти ҷамъиятӣ мебошад. Низоъҳои дар заминаи динӣ ба вучудомадаро ҳамзистии якҷояи динҳои гуногун дар қаламрави давлат ба миён меоварад, ки таърихан ба гурӯҳҳои этникии аҳоли такя менамоянд. Бидуни омӯзиши ин масъала муҳокимаи қомилан мувофиқ оид ба масъалаҳои қалидии муносибатҳои муосири дохилӣ ва байнидавлатӣ дар фазои баъдишӯравӣ, дар бораи барқароршавӣ ва фаъолияти тарафайни фарҳангҳои миллий ғайриимкон мебошад. Дарки хусусияти муносибатҳои байнидинӣ ҳангоми омӯзиши проблемаи ҳамзистии этносҳо ва низоъҳои этникӣ дорои аҳамияти хоса мебошад.

Аксари давлатҳо дорои динҳои зиёд буда, муносибати байни якдигарии динҳо омилҳои муҳими устувории дохилӣ ба ҳисоб меравад. Аммо дар давлатҳое, ки дар қаламрави онҳо дини ягона ҳукмрон аст, баъзан мушкилоти ҳамкориҳои дутарафа бо ҳамсояҳои дорои дини дигар ба вучуд меоянд. Метавон гуфт, ки низоъҳои этникӣ, иҷтимоӣ ва сиёсӣ низ баъзан шакли низоъҳои диниро мегиранд ва ё ихтилофоти динӣ онҳоро тақвият мебахшанд. Мавҷудияти гурӯҳҳои қалони диаспораҳои миллий, ки ҳомиёни дини муайян мебошанд, дар қаламрави дигар давлатҳо сукунат дошта, дорои аҳамияти бузурганд.

Низоъҳои динӣ қабл аз ҳама бо сиёсашавии дин ва тамоюли мутаवозиҳои динишавии сиёсат алоқаманд мебошанд. Аз ин лиҳоз, дар диссертатсия меҳостем ба ҳамин омил равшанӣ андозем.

Чунон ки борҳо таъкид намудаем маълум аст мафҳуми “низои динӣ” таърифи ягонаи возеҳу равшан надорад. Муаллифони гуногун ин падидаи иҷтимоиро ҳар гуна шарҳ додаанд. Дар фарҳанги “Диншиносӣ” шарҳи ниҳоят васеи “низои динӣ” дода шудааст. В.С. Глаголев ин падидаро чунин шарҳу тавзеҳ намудааст: «Низои динӣ – 1) зиддияти гурӯҳи диндорон ва рӯҳоният дар асоси маромҳои динӣ дар доираи як калисо ва ё иттиҳодияи динӣ; 2) муваққатан тезутундшавӣ ё ҳолати шиддатнокии дуру дароз дар муносибатҳои догматикӣ ва ташкилии сохторҳои мустақили серковӣ-динӣ, иттиҳодияҳои динӣ ва гурӯҳҳои мувофиқи диндорон, ки аз ҷиҳати идеологӣ онҳоро тасаввуроти динии ҳар ҷониби муқобил ба миён овардааст» [122]. Баъдан муаллиф таъкид намудааст, ки: «Ҳангоми муқобилати таърихан ташаккулёфтаи фарҳангҳо ва тамаддунҳо, ки ҳар ҷониберо ашхоси бонуфузи “худӣ” мунаввар мегардонанд, ҳатто тағйироти хурдтарини дар таносуби неруҳо ба вучуд омадаро, ҳамчун қоида, таблиғоти зиндаи динӣ то эълони “чанги муқаддас”, “чангҳои салибӣ” ва ғ. ҳамроҳӣ мекунанд» [122].

Ба қавли дигар, низои этникӣ, ранги динӣ мегирад ва баръакс, низои динӣ тобиши этникӣ мегирад. Дар асоси ҳар ду низоъ проблемаҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ қарор доранд, ки ҳалли сулҳомези худро наёфтаанд.

Ҳодисаҳои ҳарбӣ-сиёсии Афғонистон, Ироқ, Фаластин ва диг. минтақаҳои олам аксаран дар категорияҳои «чанги муқаддас», «юришҳои салибӣ» ифода меёбанд, Толибон ва Ибн Ладен чандин маротиба дар муқобили ИМА ҷиҳод – «чанги муқаддас» эълон намудаанд, вале Ҷорҷ Буш бошад ба Ироқ воридшудани аскарони амрикоиро «юриши салибӣ» номида аст.

Бо қавли дигар, зери мафҳуми «низои динӣ» мафҳумҳои «чанги муқаддас», «юришҳои салибӣ» фаҳмида мешаванд. Ҳамин тавр, дар тамоми низоъҳои, ки асоси онҳоро омилҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ, сиёсӣ ва

этникӣ ташкил медиҳанд, омили динӣ дар шакли камтар ва ё бештар нақши манфиро бозӣ мекунад.

Низоъҳои динӣ на танҳо дар низоъҳои пайравони динҳои гуногун пайдо мешаванд, балки бо этноси ҳомилони ин эътиқодмандон алоқаманд мешаванд, ки метавонад низоъро ранги миллӣ диҳад. Ҳатто низоъҳои соф динӣ, ки онҳоро аксаран хусумат, душманӣ, тачовуз, зӯроварӣ ва таҳаммулнопазирӣ ҳамсафарӣ мекунанд, то дараҷаи эҳсосшаванда вазъияти иҷтимоиро дар ҷомеаи муосир халадор месозанд. Дар ин шароит омӯзиши таъсири вазифаи ҳамбастагӣ ва азҳамгусастагии дин дар ҷомеаи муосир дорои аҳамияти бузурги амалӣ мебошад. Илова бар ин, омӯзиши масоили муносибатҳои тарафайни дин ва сиёсат дар ҷомеаи муосир, робитаи байнҳамдигарии вазъи низоъафкан дар соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ низ ниҳоят муҳим аст.

Дин дар тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ - маданият, маориф, маишат ва сиёсат омезиш ёфтааст. Аз ин рӯ, низоъҳои динӣ, ки соҳаҳои гуногуни ҳаёти иҷтимоиро фаро мегиранд, дар дин ва эҳсосоти динӣ ифода меёбанд ва баръакс – равандҳои низоъангезе, ки дар заминаи дин ба вучуд омадаанд, тавсеа ва тақвият ёфта, хоҳ-нохоҳ ба табиати муносибатҳои ҷамъиятӣ ва қабл аз ҳама сиёсӣ, иқтисодӣ ва байналмиллӣ таъсир мерасонанд.

Зимни таҳқиқи низоъҳои динӣ набояд аз мавқеъ ва ҷойгоҳи як фан, сиёсатшиносӣ, диншиносӣ ва ё ҷомеашиносӣ истифода бурд. Танҳо таҳқиқ ва таҳлили комплексӣ дар доираи ин фанҳо зимни таҳқиқи таҳлили низоъҳои динӣ ва хусусиятиҳои он самаранок мебошад.

Дин дорои имконияти ҳам бартараф кардани низоъ, ҳам ҳамоҳанг сохтани муносибатҳои байнимиллӣ ва ҳам тезонидани шиддати психологӣ, азҳамгусастагии вазъияти ҷамъиятӣ-сиёсӣ дар ҳаргуна кишвар мебошад.

Сабаби тағйиротҳои доимии ҷомеа ҳам омилҳои табиӣ ва ҳам иҷтимоӣ мебошанд. Махсусан омилҳои иҷтимоӣ аз рӯи таъсири худ ба

рафти таърих аксаран аз инчиқиҳои табиӣ кам намеоянд. Ҷангҳо ва инқилобҳо, бухронҳои шадиди иқтисодӣ ва кашфиётҳои бузурги илмӣ, пайдошавии динҳои нав ва халқҳо метавонанд ҳаёти мардумонро қабиян тағйир диҳанд. Онҳо махсусан ба инкишофи ҷомеа - гурӯҳҳои муташаққили мардумон, ки этносҳо аз қабилҳои онҳо мебошанд, таъсири бузург мерасонанд. Таърихи инсоният чандин маротиба дар натиҷаи ҷангҳои байниэтниқӣ тағйир ёфтааст.

Ҳодисаҳои Осетияи Ҷанубӣ ва Абхазия, Чеченистон ва Осиёи Марказӣ, дар Иттиҳоди Шӯравӣ ва Югославия, национал-шовинизм ва сионизм – якҷо на танҳо сабаби тағйирёбии харитаи сиёсии ҷаҳони асрҳои XX-XXI, балки дар сарнавишти миллионҳо одамон қатъиян таҷассум ёфтаанд. Метавон гуфт, ки дар ҷаҳони муосир проблемаҳои миллии табиати глобалӣ гирифтаанд.

Тибқи пешгӯиҳои мутахассисон то нимаи асри XXI теъдоди давлатҳои миллии ду баробар афзоиш хоҳад ёфт, аммо пайдошавии ҳар кадоми онҳоро, ҳамчунон ки таҷрибаи таърихи навтарин нишон медиҳад, муқобилати байнимиллии харобкорона ҳамроҳӣ мекунад [248]. Зеро халқу миллатҳои гуногуни олам дар зери таъсири худшиносии миллии ё таъсири дину мазҳаб масъалаи асолати миллиро мебардоранд.

Усулан, аз сабаби он ки одомони дорои идеали мутлақи ягона вучуд надоранд, чунин ихтилофро метавон табиӣ номид ва аксаран роҳҳои ҳалли ихтилофро пайдо мекунанд: ё аз роҳи муоширати муштарак ба арзишҳои якдигарӣ, ё аз роҳи таҳаммул ва эътирофи ҳуқуқи онҳо барои пайравӣ кардан аз дини дигар. Аммо ин роҳҳо на ҳамеша коромад ва имконпазир мебошанд. Монеаи ақл ва иродаи хайр фанатизм мебошад [193, с. 28-35].

Ҳар гурӯҳи динӣ то андозае худро баргузида меҳисобад, ки аз оммаи асосии мардум тафовут доранд. Маҳз дар ҳамин заминаи эҳсосот имоне ташаккул меёбад, ки ин гурӯҳ дар мувофиқат ва иттиҳод бо Худо қарор дорад. Қонибдорони назарияи низоъ тасдиқ мекунанд, ки дин

ҳолати гурӯҳҳои ҳукмрони чомаеро, ки нисбати гурӯҳҳои нисбатан муассир зулму ситамро раво мебинанд, тақвият мебахшад. Ин тавассути имон, ки барои табақаҳои поёнӣ ба хушиҳо умед бастанро дар он дунё ваъда медиҳад, татбиқ мегардад. Ин ваъда тавачҷӯи онҳоро аз мушкилоти ин дунё дур менамояд.

Карл Маркс шарҳи динро аз мавқеи низоъ пешниҳод намудааст: ӯ динро аслиҳаи ҳукмронии синфӣ меҳисобид. Ё, ба мисли З. Фрейд, динро ваҳм, устурае меҳисобид, ки он замоне таскин мебахшад, ки ҳаёт дигар итминонбахш набошад. Маркс тахмин мекард, ки дин на танҳо хавфу ҳарос, балки ноадолатии истисморро дар системаи синфӣ пинҳон менамояд.

Дин ҳаргиз ҳудудҳои давлатиро эътироф накардааст, зеро вай ҳамеша болотар ва ҳатто берун аз ақлу хиради инсонӣ қарор дорад. Дин дар одамон эҳсосоти амиқ ва шавқу завқро бедор намуда, борҳо сабаби хунрезӣҳо гаштааст. Аз институти иҷтимоии дин дида институти хатарноктаре вучуд надорад. Ҳатто, агар дар баҳсу мунозираҳои сиёсӣ аз баҳона ё ангезаҳои (мотиватсияи) динӣ истифода набаранд ҳам, вай худ ба худ гум намешавад. Чунин ангезаҳо замони муайяне ба ғанаб мераванд, то ки дар лаҳзаи номуносибтарин ногаҳонӣ бедор шаванд [91, с. 352].

Ба андешаи мо, ба чунин баҳогузориҳои динӣ аз ҷониби М. Олбрайт розӣ нашудан мумкин нест. Зеро, институти иҷтимоии динӣ воқеъан хатарнок аст ва он хосияти психологӣ дорад ва дар аксари мавридҳо хосияти иртиҷоиро дар худ касб мекунад.

Дар илми сиёсатшиносии рус метавон чунин шаклҳои ҷангҳои диниро фарқ намуд:

1. Ҷангҳои худмухторӣ (автономӣ);
2. Ҷангҳои миллӣ-иредентӣ;
3. Низоъҳои динӣ-авлодии конфессионалӣ;
4. Низоъҳои динӣ-абсолютӣ;

5. Низоъҳои миаленарӣ.

Дар табақабандии низоъҳои динӣ, пешниҳод кардани модели “калонҳаҷми” низоъҳои динӣ амалан имконнопазир аст, зеро онҳо асосан зери омилҳои гуногун (миллӣ-этникӣ, сиёсӣ, ҳудудӣ, динӣ ва ғ.) ташаккул меёбанд, аз ин рӯ, ҳамеша тасвири таҳрифёфта, яктарафаи онҳо ба даст меояд, аммо ҳамагуна табақабандӣ ниҳоят сарбаста ё гирехдор ба назар мерасад. Ба ин ҳам нигоҳ накарда, қисми зиёди низоъҳои диниро метавон ба чунин шаклҳо мансуб донист:

1. Низоъҳои худмухторӣ ва ё сепаратӣ, ки асоси онҳоро талабҳои худмухтории сиёсӣ ва ё ҷудо кардани этносҳои бузурги дорои динҳои бегона ва ё ҷамъиятҳои динӣ ташкил медиҳанд. Дин дар чунин низоъҳо вазифаи танзимкунандаи этносиро анҷом дода, аз идеяи давлати миллӣ истифода мебарад.

Ин низоъҳоро метавон ба низоъҳои бузург, ки дар онҳо этносҳои бузург ва ҷамъиятҳои динӣ иштирок менамоянд ва низоъҳои хурд, ки онҳоро ҳаракатҳои гурӯҳҳои аз ҷиҳати этникии хурд тавлид намудаанд, ҷудо кард.

Намунаи низоъҳои бузурги ин навъ низоъ ҷудокунии Покистон аз Ҳинд соли 1947, ҷудокунии Бенғалия соли 1947, ҳаракати сепаратии халқҳои мусулмоншудаи “моро” дар ҷануби Филиппин ва ғ. шуда метавонанд.

Ҳаракатҳои динӣ-сиёсии гурӯҳҳои хурди этникиро тарси ассимилятсия дар этносҳои бузург, шусташавии анъанаҳои миллӣ-диниӣ хусусӣ, забон ва маданияти онҳо ба миён меоваранд. Сепаратизми сикхӣ, ҳаракати шӯришгаро (повстанческое движение) дар музофоти эфиопии Эритрея, Харэр, Тигре, Огаден; шӯриши халқҳои масеҳикардашудаи ҷануби Судон, шӯриши мусулмонҳо дар музофоти шимолии Чад ва ғ, махсуб меёбанд.

2. Низоъҳои миллӣ-ирредентӣ (аз итол. «ирреденто» - «озоднашуда»), бо ҷаҳду талошҳои якҷояи халқ ба вучуд меоянд, ки

дар натиҷаи равандҳои муҳоҷират, тағйирёбии ҳудудҳои давлатӣ ва ғ.
дар як қатор давлатҳои ҳамсоя интишор ёфтаанд.

Вазъиятро инчунин он ҳолат низ мураккаб менамояд, ки халқи аз
ҳам ҷудошуда, пайрави динест, ки аз дини он давлате, ки дар
қаламрави он зиндагӣ мекунад, фарқ мекунад. Низоъҳои динии ин
навъро ҳаракатҳо барои муттаҳид намудани халқи эве, ки дар соҳили
ғарбии Африка, дар ҳудуди Гана, Того ва Бенина зиндагӣ мекунанд,
мисоли ин шуда метавонад; ҳаракати малайзиҳо дар Тайланд,
Малайзия ва Сингапур зери шиори «Малайя барои малайҳо» (барои
муқоиса “Россия барои русҳо”); мубориза барои муттаҳид намудани
мусулмонони сомалӣ, ки дар натиҷаи тақсимои истеъморӣ
(колониалӣ) ба таври сунъӣ байни Сомали, Эфиопия, Кения ва Ҷибути
ҷудо карда шудаанд; мубориза барои муттаҳид намудани булучҳои
Эрон, Покистон ва Афғонистон ва ғ.

3. Низоъҳои динӣ-ҷамоатии мазҳабӣ (конфессионалӣ) дар
ҳудудҳои як давлат байни гурӯҳҳои диние сурат мегиранд, ки аз динҳои
гуногун пайравӣ менамоянд ва ё байни ҷараёнҳо ва фирқаҳои гуногун
дар доираи як дин, ба вуҷуд меоянд. Дар давлатҳои аз ҷиҳати динӣ
якхела пайравони мазҳабҳо ва фирқаҳои гуногун барои маҳдуд
намудани ҳуқуқҳои онҳо аз ҷониби намоёндагони дини ҳукмронии
давлатӣ ва ё ҷараёни (мазҳаби) динии ҳукмрон. Масалан, шиъаҳои
Ироқ, Баҳрайн, Арабистони Саудӣ талаботро барои худмухтории
динӣ ва ҳатто ҷудошавиро пешниҳод менамоянд.

Дар давлатҳои дорои динҳои зиёд (поликонфессиалӣ) ва халқу
қавмҳои зиёд (полиэтниқӣ) дин ба идентификатсияи худии гурӯҳи
динӣ-этники, ҳамбастагӣ ва азҳамгусастагӣ ва он дар муқобили гурӯҳи
иҷтимоии ҳукмроне, ки пайрави дини дигар мебошад, мусоидат
менамояд. Чунин низоъҳои динӣ-ҷамоатӣ дар Ҳинд, Шри-Ланка,
Лубнон ва Эрон ба ҷашм мерасанд.

Низоъҳои байнидиниро омилҳои гуногун ба миён меоварданд, ки аз ин рӯ, онҳо аз рӯи дарозӣ ва шиддатнокиашон фарқ менамоянд. Масалан, зиддият бо мусулмонон бо сабаби катли гови барои Ҳиндувон муқаддас нисбатан дар муддати кӯтоҳ ба танзим даромад, дар ҳоле, ки катли рӯҳонӣ - “гуру”-и сингхҳо Тег Баҳодур бо амри Аврангзеб дар дини сингхҳо аҳамияти зиёди идеологӣ касб намуд, ки кӯшиши гирифтани қассос ба мақсади асосии тамоми муносибатҳои минбаъда бо тахти Муғулҳо ва мусулмонҳо гардид, ки дар Ҳинди Шимолӣ сукунат доштанд. Зухуроти чунин сиёсат соли 1764 сабаби маҳви комили шаҳри Сирҳинд ва масочиду дигар иншооти ибодатӣ гардида буд.

4. Низоъҳои динӣ-мутлақ дар заминаи ба дараҷаи мутлақ боло бурдани як дин, ки таҳаммулнопазирии динӣ нисбати дигар гурӯҳҳои динӣ аз он тавлид меёбад, ба вучуд меояд. Чунин низоъҳо дар шакли софи он вучуд надоранд; сабабҳои мутлақгардонии як дин ва таҳаммулнопазирии динӣ ҳамеша дорои табиати сиёсӣ мебошад. Намунаи чунин низоъҳо ҷангҳои байни давлатҳои исломӣ ва масеҳӣ, юришҳои салибии асримиёнагӣ, қатлу ғорати ҷамъияти яҳудиён ва таъқиби яҳудиён дар асрҳои миёнаи Аврупо, таъқибҳои пайравони динҳои дигар дар Россияи тоинқилобӣ, низоъҳои, ки дар асри XX бунёдгарони исломӣ, ҳаракатҳои шиъагӣ (хумайнигӣ) ва ғ. шуда метавонанд.

5. Низоъҳои милленарӣ ҳаракатҳои дастаҷамъонае мебошанд, ки онҳоро кадом як “маҳдӣ” - “мессия” роҳбарӣ намуда, ваъда додааст, ки вазъи иҷтимоиро комилан тавассути васоити қаромоту мӯъҷиза тағйир хоҳад дод. Ҳаракатҳои милленарӣ аз тасаввуроти библиявӣ илҳом гирифта, инъикоси ғайилонаи иҷтимоӣ-сиёсии муҳим касб намудаанд.

Сабаби пайдошавии ҷангҳои динӣ низоъҳо ва ё мувофиқат накардани манфиатҳои байни динҳои гуногун ва ё ҷараёнҳои дохилии як дин мебошад. Ин чунин маъно дорад, ки нишонаи асосии ҷанги

динӣ бояд ҳадафҳои гузошташуда ва минбаъд татбиқшавандаи динӣ бошанд. Дар замони ҳозира амалан ҳеҷ кадом низоъҳои муосир дорои характери муқобилати байнидинӣ ва ё дохилидинии софро надорад. Ҳамин тавр, он чизе, ки онро ҷангҳои динӣ меноманд, дар замони ҳозира вучуд надоранд, аммо қисми таркибии ҷангҳои муосир пайваста тақвият ёфта, баъзан ба терроризм ва ифротгароии ошкоро мегузарад.

Дин – неруи тавоноии мутаҳаррик буда, табиати таъсири он ба ҷаҳон қабл аз ҳама аз он вобаста аст, ки кадом навъи эҳсосотро талқин менамояд ва илҳомбахши кадом амалҳо мебошад. Вазифаи сиёсатмадорон аз он иборат аст, ки тамоми имконият ва захираҳои зехнии динро бо ҳадафҳои хайр истифода намоянд, ки тавассути он метавон мардумонро бо ҳам муттаҳид намуд ва то ҳадди имкон иҷозат надиханд, ки чунин вазъияте пайдо шавад, ки дин сабаби хусумат шавад. Барои ин ҳадди ақал бояд назди худ ҳисобот дод, ки самтҳои маънавӣ-динии ҳаёти мо ҳам омӯзишро тақозо мекунанд ва ҳам сазовору шоистаи омӯзиш мебошанд.

Қайд кардан муҳим аст, ки дар доираи ҷомеашиносии россиягии дин ва диншиносӣ аксари ҷараёнҳои ишорашуда дар марҳалаи ташаккулёбӣ қарор доранд. Амалан заминаи таҳқиқоти назариявӣ-методологии амиқи таҳқиқот дар соҳаи низоъҳо дар соҳаи дин вучуд надорад, инчунин дар аксари ҳолатҳо норасоии таҳқиқоти эмпириикии падидаи мазкур ба мушоҳида мерасад. Қорҳои илмии диншиносие, ки мақсаднок ҷиҳати таҳлили низоъҳои динӣ равона шуда бошад, амалан вучуд надоранд. Таҳқиқоти аз ҷиҳати шумораи ками ин мавзӯ дар доираи замон ва макони низоъҳои динӣ - минтақавӣ буда, норасоии коркарди назариявии онҳоро дар ин самт нишон медиҳад.

Аммо новобаста аз сабабҳои пайдошавии гурӯҳҳои динии гуногун, мушкилоти низоъҳои динӣ ҳамеша дар назди инсоният ниҳоят тезу тунд буда, дар ҳаёти имрӯзаи мо ниҳоят муҳим мебошанд. Ҳодисаҳои охирина, амалҳои террористӣ ҷомеаи ҷаҳониро барои ҳамбастагӣ ва

муттаҳидшавӣ чихати мубориза бар зидди ин зухуроти номатлуб олами мутамаддинро водор месозад. Аммо агар боз ҳам амиқтар ба ин масъала назар афканем, пас маълум хоҳад шуд, ки мутаассифона, мубориза ба муқобили терроризми байналхалқӣ, инчунин муқобилияти динӣ ҳам мебошад. Қавли маъруфи он ки яғмогарон имон ва миллат надоранд, дар шуури одамон афсӯс, ки на ҳамеша ғаъол мегардад [90, с. 61].

Хусусияти низоъҳои динӣ аз он иборат аст, ки онҳо ба ҳаёти маънавии одамон, ҳаёти ботинии имондорон, ки бо олами дигар, олами илоҳӣ алоқаманд, сарукор мегиранд.

Инсонии имондор бештар мутаваҷҷеҳи ёфтани роҳи наҷот, амали илоҳӣ ва муқофотест барои ҳаёти солеҳона, дастовардҳояш дар замин, барои саъю талошҳо ва азобҳои кашидааш буд. Аммо одамон - ходимони дин, чунин наҷотро бе ба назар гирфтани хизматҳои инсон ва баъзан бар қасди амалҳои ӯ, дар ивази қурбонии ғаронбаҳо ва пеш аз ҳама қурбонии ҷонӣ пешниҳод менамуданд. Оқибати чунин амалҳо сабаб шуд, ки калисои католикӣ мавриди танқид қарор гирифт. Наметавон гуфт, ки вай дар ҳолати завоҷбӣ қарор дошт, балки вай дигар қобили он набуд, ки талаботи рӯзафзуни тобеонашро қонеъ гардонад. Яке аз роҳҳои баромад аз ин зиддият ташкил кардан ва инкишоф додани ҷамъиятҳои бародарии диние буд, ки аз баланд шудани ғаъолии динии дунявӣ шаҳодат медиҳад. Онҳо кӯшиш менамуданд, ки мустакилона роҳи наҷоти нафси худро пайдо намуда, тарси худро аз азобҳои дар дӯзах интизорашон буда, камтар намоянд. Посухи дигари онҳо ба талаби динии давр Реформатсия, аниқтараш, таълимотҳои наваҳои гуногуни ислоҳгарона буд [199, с. 73], ки дар кишварҳои аврупоӣ татбиқ мегашт.

Таносуби мафҳумҳои “нобасомонии иҷтимоӣ” ва “низои иҷтимоӣ”-ро мавриди таҳқиқ қарор дода, метавон фаҳмид, ки нобасомонӣ пешопеши низоъ (дар шакли сабаб ва ё муқаддима) қадам монда, дар

худи низоъ ҳузур дорад (ҳамчун тавсифи худи амалҳои якҷояи низоъҳо) ва натиҷаи низоъ мебошад (ки дар маҳдуд гардонидани манфиатҳои яке ва ё ҳар ду тараф зоҳир мегардад). Низои динӣ зимни он ба сифати низои иҷтимоӣ мавриди назар қарор мегирад, ки ё дар даруни “олами ҳаёти”-и дин, ё дар бархӯрди он бо “олами” секулярӣ ба вуҷуд меояд (низои "муқаддас" ва "дунявӣ") [236, с. 9-16].

То андозае, динро метавон ҳамчун як навъи назарияи низоъшиносии трансцендентӣ арзёбӣ кард. Барои шахсони диндор, дин як матни маъноист, ки дар доираи он фаҳмиш, арзёбӣ ва интиҳоби роҳҳои ҳаллу ҷасли низоъ сурат мегирад. Дар ҳамин замина, функсияҳои низоъҳои дин таҷассум меёбанд – аз қабилӣ шарҳу тавзеҳ, ироаи ташаббусҳо, бартарафсозӣ, ниқобпӯшии ихтилофҳо ва баён кардани низоъҳои иҷтимоӣ ба шакли ғайримустақим. Муаллиф самтҳои асосии таҳқиқи ин равандро тавассути баррасии нуқтаҳои назарии гуногун пешниҳод мекунад, ки дар доираи онҳо диндорӣ, ҳаробкорӣ ва низоъ равшан гардидаанд – аз ҷумла равияҳои (марксистӣ, функционалӣ, шаклӣ, феноменологӣ, дериватсионӣ, антропологӣ ва психоаналитикӣ). Бо таъкид ба ин консепсияҳо, ҷиҳатҳои хос ва махсуси низоъ ва вайронкорҳои динро метавон дақиқтар дарк кард. [31, с. 223].

Пайдоиши низоъҳои динӣ бо таъсири чор омил тавсиф ва шарҳ дода мешавад:

1. Архетепӣ – яъне мавҷудияти тамоюлҳои сохторӣ ва зиддисохторӣ, ки ба рушди ҳама гуна низомиҳо хосанд;
2. Маданӣ-таърихӣ – вобаста ба муносибат ё номумоносибати сарҳадҳои давлатӣ, этникӣ ва мазҳабӣ;
3. Сотсиенталӣ – зери таъсири равандроҳои иҷтимоӣ, ки дар ҷомеа ва низоми динии он ба амал меоянд;
4. Худи омилҳои динӣ – яъне хусусиятҳои дохилии муносибатҳои мазҳабӣ.

Азбаски низоъҳои динӣ асосан ба арзишҳо асос меёбанд, онҳо табиати музмин доранд, одатан зуд ба вучуд меоянд ва дар аксари ҳолатҳо хеле душвор танзимшаванда мебошанд.

Яке аз роҳҳои муҳими ҳаллу фасли низоъҳои динӣ ин аст, ки «низои арзишҳо», ки дар асоси дидгоҳҳои динӣ ба вучуд омадааст, ба «низои манфиатҳо» табдил дода шавад. Яъне, диққат ба сабабҳои аслии низоъ равона мегардад, на ба мухолифати ҷаҳонбинии ҷонибҳои муноқиша. Бо ин роҳ мумкин аст, решаи низоъро дар сатҳи амалии манфиатҳо баррасӣ намуда, роҳҳои мусолимотомез пайдо кард. Аммо дар мавриди низоъҳои динӣ, ки моҳиятан «соф» мебошанд, зарурати ташаккул ёфтани арзишҳои нав, ба мисли таҳаммулпазирии мазҳабӣ ва омодагӣ барои муколама ба миён меояд, ки ин раванд вақти зиёд ва муносибати амиқро талаб мекунад. [236, с. 10].

Қобили зикр аст, ки миёни неруҳои маънавии инсон ва низоъҳои динӣ иртиботи муайян вучуд дорад. Неруҳои ҳаётии инсон ин қобилиятест, ки ба шахс имкон медиҳад тавозуни нав миёни шароити берунӣ ва маъноӣ ботинии зиндагии худро нигоҳ дорад, барқарор намояд ё эҷод кунад. Ба қавли дигар, ин қобилиятест, ки инсонро тавоно месозад то зиддиятҳои дар зиндагии иҷтимоии мавҷударо ба сатҳи маънавии олтар бардорад.

Дар заминаи ҳамин назар метавон чунин хулоса кард:

а) намудҳои гуногуни диндорӣ мавҷуданд, ки ҳар кадом шакли хоси бархӯрди худ бо зиддиятҳои иҷтимоиро тавассути таҷрибаи рӯҳонии хос инъикос мекунанд;

б) ҳар модели диндорӣ дорои сатҳи мухталифи эҳтимоли низоъангезӣ мебошад.

Муаллиф зери мафҳуми «модели диндорӣ» чунин фаҳмишро дар назар дорад: тавсифи робитаи шуур ва рафтори мазҳабии инсон, инчунин тасвири муайян ва ангезаи устувори самтгирии динӣ, ки барои шахс ё гурӯҳ хос мебошад. Сохтори моделҳои диндорие, ки дар боло зикр гардиданд, аз се унсури асосӣ иборатанд:

1. Ҷаҳонбинӣ – яъне фаҳмиши масоили «хайр ва шар», мафҳуми «тақдир» ва муносибат нисбат ба сулҳ;

2. Сохторӣ ва мушкилотӣ – ба шакл ва низомҳои махсуси ташкилҳои динӣ дахл дорад, аз ҷумла: масҷидҳо, калисоҳо, ибодатгоҳҳо, фирқаҳо ва гурӯҳҳои худҷӯ;

3. Фардӣ – шахсиятӣ – тавсиф ва хусусиятҳои иҷтимоӣ ва мазҳабии шахсони имондор. [236, с. 12].

Дар робита бо формулаҳои зикршуда:

– формулаи «хайр ва шар» ба тарзи фаҳмиши мазҳабии бархурди байни некиву бадӣ марбут аст;

– формулаи «тақдир» ба дидгоҳҳои динӣ нисбати роҳи зиндагии инсон дахл дорад;

– формулаи «муносибат ба сулҳ» бошад, метавонад се навъ бошад – «ҷудосозӣ», «ҳамгирӣ» ва ё «бетафовути»;

Аз тарзи тафсири ин формулаҳо сатҳи таҳаммулпазирии мазҳабӣ ва ҳамаҷунин шаклҳои эҳтимолии деструктивии диндорӣ вобастагӣ доранд. Мазмуни формулаи «тақдир», ки метавонад шаклҳои гуногун дошта бошад.

– ба мисли «иродагарӣ», «синергизм» ё «сарнавиштгарӣ» (ё ин ки бархӯрди ғайрифайзола ва танҳо таҳаммулпазирӣ кардан нисбати воқеаҳо), бевосита ба муносибати шахс ё гурӯҳ нисбати низомҳои иҷтимоӣ таъсир мерасонад. Яъне, чунин фаҳмиш метавонад боиси қанораҷӯӣ аз ҳалли ғайролаи низомҳо гардад ва ё баръакс, шароити иштироки ғайрола дар ин раванд фароҳам созад.

Аз ҷониби дигар, дар робита бо формулаи «муносибат ба сулҳ» - ки шаклҳои гуногунро дар бар мегирад, ба мисли «маҳдудият», «мутобиқат» ва «эҳёшудан», - метавон вазъи муносибатҳоро миёни диндорон ва афроди берун аз дин ё пайравони дигар мазҳабҳоро баррасӣ кард. Маҳз аз рӯи ин формулаҳо метавон сатҳ ва шиддати эҳтимолии муноқишаҳои мазҳабиро арзёбӣ намуд. [150, с. 38].

Вобаста ба чанбаҳои ташкилии дин, метавон зикр кард, ки пайравони калисо ва равияҳои асосии мазҳабӣ, одатан, муносибати ором ва ғайримуноқишавӣ бо афроди ғайридиндор доранд. Бо вучуди ин, онҳо метавонанд сатҳи баланди таҳаммулпазириро дар баробари ақидаҳои дигар нишон диҳанд. Баръакс, пайравони фирқаҳо ва гурӯҳҳои хурдтар (сектантҳо) бештар майли ҳамкорӣ ва ҳамзистии осоишта бо дигар динҳо ва пайравони онҳо доранд. Дар навбати худ, худочӯён – яъне онҳое, ки динро ба таври шахсӣ ва мустақил меомӯзанд – нисбат ба дигарон таҳаммулпазирии бештар дошта, эҳтимоли даргирӣ бо афроди бедин дар миёни онҳо хеле кам аст.

Дар доираи таҳқиқоти мавриди назар, ба ҳисоб гирифтани хусусиятҳои иҷтимоӣ–демографӣ ва инфиродии шахсони диндору мазҳабӣ низ муҳим аст, зеро онҳо метавонанд мустақиман ба сатҳи эҳтимолии низоъҳо таъсир расонанд.

Ба ақидаи мо, низоъҳои динӣ дар се шакл зухур меkunанд: а) низоъҳо марбут ба тафсиру шарҳи маъниҳои динӣ; б) низоъҳо миёни сохторҳои ташкилии динӣ; в) низоъҳо байни шахсиятҳо ё гурӯҳҳое, ки хусусиятҳои иҷтимоӣ ва шахсии гуногун доранд.

Таҳлилгари маъруф Г. Зиммел сабабҳои ба вучуд омадани вазъиятҳои ғайримуқаррарии диндориро дар навъи махсуси ҳастии инсонӣ мебинад. Ӯ ин ҳолатро бо истилоҳҳое чун «объективӣ», «субъективӣ», «фаротаррафта» ва ҳолатҳои гузаришии «квазисубъективӣ» ва «квазифаротаррафта» шарҳ медиҳад.

Харобкорӣ дар вазъияти ғайриадекватӣ чой дорад, ки инсонии системаи динӣ дар доираи вучуддошта онро аз рӯи навъи мавҷудият қабул мекунад. Шартан барои навъи "объективӣ" меъёрӣ-ахлоқӣ ва барои "субъективӣ" – ҷаҳонбинона ва барои "трансцендентӣ" – диндорӣ мавҷудиятӣ мутобиқат менамояд [47, с. 54].

Ҳамин тавр, аз андешаҳои дар боло зикршуда метавон ба чунин хулосаҳо расидан мумкин аст:

а) дар бораи низоъангезии динӣ: эҳтимолияти сатҳи нисбатан баланди таҳаммулнопазирии диндорон нисбат ба пайравони дигар динҳо ва ишғол намудани мавқеи эътидолро нисбат ба бединон;

б) дар бораи низоъангезии динӣ: дар маҷмӯъ эҳтимолияти сатҳи пасти низоъҳои динӣ ва ҳамчуни тамоюли зуд-зуд сар задани низоъҳо бо ғайридиндорон ва нисбат ба пайравони дигар адён;

в) дар натиҷа: аз омилҳои а) ва б) метавон "кандашавии" байни нишондодҳои низоъангезандаи диниро интизор шуд;

г) тавсифи низои диниро тахминан байни худ ҳаллу фасл хоҳанд кард.

Барои ҳар як дин одатан 1 ё 2 модели асосии диндорӣ хос мебошад, ки дар доираи онҳо метавон ҳатто динҳои дорои имкони ихтилофу низоъро низ мутобиқ ба ин моделҳои асосӣ ҷудо ва таҳлил намуд.

Яке аз мушкилоти асосие, ки равияи функционализм ҳангоми тавсифи дин ҳамчун омили ҳамбастагии ҷомеа ба он рӯ ба рӯ мешавад, ки ин масъалаи номутобиқии байни гурӯҳҳои диндорон дар доираи назарияи интегратсионӣ мебошад. Бо вучуди ин, далелҳои возеҳе мавҷуданд, ки нишон медиҳанд: дин метавонад на танҳо ҳамчун воситаи муттаҳидсозӣ хидмат кунад, балки ҳамзамон сабаби низоъҳо ва парокандагии иҷтимоӣ гашта сатҳи таҳлили макросотсиологӣ таъсир расонад. Назарияҳои низоъшиносӣ, ки решаҳои онҳо то ба таълимоти Карл Маркс мерасанд, динро ҳамчун як падидаи иҷтимоӣ тавзеҳ медиҳанд, ки ё сабаби ба вучуд омадани он муносибатҳои иҷтимоӣ мебошанд, ё худ натиҷаи чунин муносибатҳоянд ва дар ниҳоят ба рафтори динии шахс ва гурӯҳҳо ангеza мебахшанд. [147, с. 87].

Тибқи назари Карл Маркс, дар ҷомеаҳои дорои сохтори синфӣ, дин маҳсули зиддиятҳои иҷтимоӣ мебошад, ки маншаи онҳо моликияти хусусии воситаҳои истеҳсолот аст. Дар чунин ҷомеаҳо, тамоми ҷанбаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ, зери таъсири муборизаи синфӣ қарор доранд – муборизае, ки миёни синфи ҳукмрони дорои қудрат ва ақалияти соҳиби молу сарват, аз як тараф ва аксарияти истисморшавандаи

махрум аз ҳуқуқ, аз тарафи дигар, сурат мегирад. Барои ҳифзи низоми бар асоси нобаробарӣ ва истисмори инсон аз ҷониби инсон бунёдёфта, на танҳо василаҳои маҷбурсозӣ, балки як пояи идеологӣ низ зарур аст. Ин поя бояд имкон диҳад, ки идеяҳои синфи ҳукмрон ҳамчун идеяҳои умумии ҷомеа муаррифӣ шуда, манфиатҳои маҳдуд ва хусусии ин синф ҳамчун манфиатҳои умумимиллӣ ва умумиҷамъиятӣ ҷилва дода шаванд.

Дар ҷомеаи дорои сохтори синфӣ, дин ҳамчун як навъ идеология амал мекунад, ки ҳадафи он тасдиқи дурустии сохтори мавҷуда мебошад. Яъне, дин ба ҳайси воситаи идеологие хидмат мекунад, ки манфиатҳои синфи ҳукмронро пуштибонӣ намуда, шиддати низоъҳои синфиро паст менамояд. Он аҳолии камбизоатро ба тақдирӣ худ розӣ намуда, онҳоро ба таҳаммул ва ризоят ташвиқ мекунад ва аз ин тариқ, ба ташаккули шуури синфӣ фаъол менамояд. Дин ҳамзамон идеологияи “сулҳи синфӣ” – ро тарғиб намуда, тақсимои иҷтимоиро ҳамчун воқеияти табиӣ ва тағйирнопазир муаррифӣ менамояд.

Дар замони Шуравӣ, хусусан пас аз соли 1917, таълимоти расмӣ зиддинӣ дар асоси ҳамаин ақидаҳо ташаккул ёфта буд. Ба дин ҳамчун душмани синфӣ табақҳои меҳнаткаш нигоҳ мекарданд. Тавре ки идеологҳои Шуравӣ таъкид мекарданд, дин мардумро ба итоат ва таҳаммули ранҷу азоб дар ин зиндагӣ ташвиқ мекард ва умед ба зиндагии беҳтарро дар ҷаҳони баъд аз марг ваъда мебуд. Аз ҳамаин сабаб, Карл Маркс онро “афғони халқ” номида буд, ки маънои фиреб додани омма ва дур кардани онҳо аз мубориза барои адолати иҷтимоиро дошт. [57, с. 432-496].

Асоси ҷунун муносибатҳо аз далеле иборат аст, ки гурӯҳи динӣ гурӯҳи меъриест, ки арзишҳои алоҳидаро ҷонибдорӣ менамояд. Ҳар як гурӯҳи динӣ бар он бовар аст, ки танҳо таълимоти онҳо дорои аҳамияти мутлақ ва умумибаҳра мебошад. Онҳо мутмаинанд, ки маҳз дини онҳо дуруст муайян мекунад, ки хайр ва шар чӣ аст, чӣ чиз барои инсон лозим аст, чӣ чиз – не, ва бо кадом арзишҳо инсон метавонад ҳудудҳои ҳифз намояд. Давои дорои аҳамияти умумӣ будани “ҳақиқат”-и мавриди

парастиши ин гурӯҳ ба он хусусияти императивӣ ва авторитарӣ медиҳад. Аз ин ҷо метавон натиҷа гирифт, ки барқарор намудани робитаҳо бо дигар гурӯҳҳо ниҳоят душвор мебошад. Ва ҳар қадар ки ҳақиқати ҳамаро фарогиранда дар назари онҳо тоталитар ба назар расад ҳам, ҳамон қадар имконияти барқарор намудани робитаҳои он маҳдудтар мегардад. Пас, тафовути динӣ танҳо аз лаҳзаҳои ихтиёрӣ ва эҳсосотӣ иборат набуда, вай дар сатҳи маърифатӣ гузошта шудааст [181, с. 94-99; 204, с. 8]. Таҳаммулпазирии динӣ маъмулан ба набудани қобилият ва омодагӣ барои фаҳмидани мавқеи динии дигарон ва эътирофи ҳаққи онҳо ба ҳақиқат алоқаманд аст. Яъне, чунин муносибат рад кардани ҳуқуқи дигарон барои доштани ақидаи худ ва дастрасӣ ба ҳақиқат мебошад. Ба иборати дигар, чунин низоъ танҳо ду роҳи ҳалли эҳтимолиӣ дорад: ё ба шакли зӯрварӣ ва низои ошкор табдил меёбад, ё дар заминаи расидан ба як созиш ва гузашт – ки дар он тарафҳо омода мешаванд аз даъвоҳои мутлақ ва универсалии имони худ то андозае даст кашанд, ҳаллу ҷалл мегардад.

Ин мавзӯҳо аз муҳимтарин паҳлӯҳои ҳаёти иҷтимоӣ ба ҳисоб мераванд. Савол инчост: кадом асоси ҳуқуқӣ метавонад ба ин ё он гурӯҳ имкон диҳад, ки дидгоҳ ва афкори худро барои аксари аъзои ҷомеа ҳатмӣ ва ягона бидонад, дар ҳоле ки қисми дигаре онро наметавонанд? Бо кадом ҳуқуқ чунин гурӯҳ ба худ иҷозат медиҳад, ки ба равандҳои қонунгузорӣ таъсир расонад ва бо ин роҳ ба шаклгирии мазмун ва мундариҷаи низоми таҳсилоти ҷамъиятӣ даҳлат кунад? Оё чунин гурӯҳ метавонад ҳуқуқи дигаронро бо маҳдудсозии андешаҳо ва арзишҳое, ки дар асоси ҷаҳонбинии хоси худ қабул кардааст, нодида бигирад? Яке аз омилҳои асосии ба миён омадани чунин шакли низоъҳо мафҳуми партикуляризм мебошад. Ин ҳолат ба он вобаста аст, ки гурӯҳи муайяни иҷтимоӣ ақида ё эътиқоди худро ягона ҳақиқат шуморида, кӯшиш мекунад онро бо роҳи ахлоқӣ ва ҳатто зӯрӣ бар дигарон таҳмил намояд. Партикуляризм одатан мавҷудияти “душман” – ро талаб

мекунад, то ки бо муқоиса ба он рафтори хоси гурӯҳ ҳамчун намунаи дуруст ва ҳикматбор арзёбӣ шавад. Барои роҳбарони чунин ҳаракатҳо, вучуд доштани “душман” як воситаи муассири таъсиррасонӣ ба пайравонашон ба ҳисоб меравад, зеро он ба онҳо имкони идора ва асоснок кардани амалҳои худ тавассути ҳаннотиву таҳрик (манипулятсия) – ро фароҳам меорад. Ҳатто дар ҳолате, ки гурӯҳҳои иҷтимоии дорои дидгоҳҳои муайяни динӣ душмани воқеӣ надошта бошанд ҳам онҳо метавонанд чунин “душманон” – ро дар дохили худ сохта ё ихтироъ намуда, ба унвони таҳдид ба эътиқод ва арзишҳои ҳеш тасвир намоянд. Ин шакли партикуляризм, ки бо эътиқодоти мутаассибона ва таҳаммулнопазирии динӣ пайванди зич дорад, бештар дар гурӯҳҳои мушоҳида мешавад, ки ба дигар мазҳабҳо ва ҷараёнҳои фикрии динӣ муносибати ҳатарнок ва душманона зоҳир месозанд. Баръакс, он гурӯҳҳои, ки ба партикуляризм майл надоранд, ба эътиқоди дигарон бо эҳтиром муносибат мекунанд ва аз низоъҳо парҳез менамоянд.

Дар маҷмӯъ, дар миёни равишҳои гуногуни диндорӣ, шакл ва услубҳои партикуляризм – ҳам дар сатҳи динӣ ва ҳам теологӣ ҷой доранд, ки метавонанд шароити номуносибро барои шиддат гирифтани муҳолифат ва ихтилоф дар муҳити динӣ фароҳам созанд. Баҳонаҳои зоҳирӣ метавонанд тафовутҳои мазҳабӣ бошанд, аммо решаи аслии аксаран дар эҳтиёҷ ба ҳувиятсозии гурӯҳӣ ва сиёсати душмантарошӣ нухуфтааст.[236, с. 9-16].

Зухуроти партикуляризм дар намуди гурӯҳбандии динҳо ба “ҳақиқӣ” ва “бепоё”, “мусбат” ва “манфӣ”, “муфид” ва “зараровар” ба таври равшан мушоҳида мешаванд. Дар асл, чунин равишҳо бештар аз он ки натиҷаи ихтилофоти сирф теологӣ бошанд, реша дар манбаъҳои амиқтари иҷтимоӣ ва сиёсӣ иқтисодӣ доранд, ки дар ниҳон боиси ташаннуҷи вазъ ва барангехтани низоъҳои динӣ мешаванд.

Бисёре аз ихтилофоте, ки зоҳиран ба тафовутҳои эътиқодӣ марбутанд, дар асл, шакли пӯшидаи низоъҳои синфӣ, қавмӣ ё сиёсӣ

мебошанд. Хусумати мазҳабӣ бештар ба дараҷаи омезиши омилҳои иқтисодӣ ва миллий бо эътиқоди динӣ вобастагӣ дорад. Дар чунин ҳолатҳо, дин нақши рамзи зоҳирии як манфиати амиқи пинҳониро иҷро мекунад ва барои идеологисозии муқовимат истифода мешавад.

Бинобар ин, дин дар ҳолатҳои муайян на танҳо як шакли эътиқоди рӯҳонӣ, балки василаи муборизаи иҷтимоӣ ва сиёсӣ мешавад. Гузашта аз ин, низоъҳо на танҳо дар байни мазҳабҳо ва динҳои гуногун, балки дар дохили як мазҳаб низ, вобаста ба фаҳмиш ва манфиатҳои мухталифи гурӯҳҳо, метавонанд сар зананд. Ҳамин гуна равандҳоро метавон дар баъзе низоъҳои асри XX мушоҳида кард, масалан, дар Югославияи собиқ, ки баъзан ҳодисаҳои он ҳамчун “бархӯрди байни пайравони православия (и) ва ислом” маънидод мешуданд, дар ҳоле ки асли масъала реша дар манфиатҳои геосиёсӣ ва қавмӣ дошт. Гурӯҳҳои динӣ дар дохили худ равандҳое ба вуҷуд меоваранд, ки ба манфиатҳои сиёсӣ иҷтимоӣ ва иқтисодӣ пайванди зич доранд. Чунин равандҳо, ки номуайяну ноаён сабаби сар садани низоъҳо сабаб мешаванд, аксаран бо талош барои дарёфти нуфуз, мансаб, обрӯ ва ҳокимият алоқаманданд. Онҳо ҳамчун ҳамсафарони доимии ҳаракатҳои дохилии ҳар як гурӯҳи динӣ баромад намуда, ҷузъи ҷудонашавандаи воқеиятҳои иҷтимоиву сиёсӣ мегарданд.

Аз дидгоҳи назарияи низоъшиносӣ, рафтори иҷтимоии пайравони дин на танҳо ифодаи эътиқод, балки абзоре барои ҳифз ва таъмини манфиатҳои шахсӣ ё гурӯҳҳои дигар, балки ба низоъҳои дохилӣ байни ҳуди шахсони мансуб ба як мазҳаб низ сабаб гардад. Масалан, ихтилофҳои дохиликалӣ метавонанд натиҷаи муқобилиятҳои манфиатӣ байни рӯҳониёни сатҳи олӣ ва поён бошанд, ки мақоми иҷтимоии онҳо яқсон нест ва барои нигоҳ доштани нуфуз ва таъсири худ мубориза мебаранд. Дар баробари ҳамин - низоъ байни рӯҳониёни ягон ибодатхона низ вуҷуд дорад, ки саъй дорад, ки идора кардани умури серков ва оммаи мардумро ба даст гирад. Дар чанд даҳсолаи охир,

махсусан аз нимаи асри гузашта, калисои католикӣ маҷбур гардид, ки барои ҷалби бештари мардум ба ҳаёти калисоӣ тадбирҳо андешад. Яке аз намунаҳои чунин раванд, низоест байни тарафдорони ислоҳоти динӣ (модернизм) ва онҳое, ки аз суннатҳо ва дастнорасии таълимоти динӣ ҳимоят мекарданд. Дар калисои проваславии Русия низ имрӯз низоъҳои мушобеҳ дида мешаванд – байни онҳое, ки навовариҳоро пуштибонӣ мекунанд ва онҳое, ки муҳолифанд. Ин гуна баҳсҳо ба забони гузаронидани ибодат, тарзи ташкили ҳаёти динӣ ва роҳи ҳалли масъалаҳои муҳим дар сатҳи иштироки ғаёл ва эҷодкоронаи ҷомеаи диндор дахл доранд. Низоъҳо дар дохили гурӯҳҳои динӣ метавонанд аз таъсири шароити беруна сар зананд, масалан, ҳангоми мавҷуд будани самтгирии сиёсии мухталифи имондорони як дин, ҳатто дар доираи як ниҳоди динӣ. Ба ибораи дигар, дар рафтори динӣ низ, ҳамон тавре ки дар рафтори инсонӣ дар маҷмӯъ, манфиатҳои шахсӣ ва худхоҳона нақши ҳалкунанда доранд, ки ҳамин ҳолат сабаби низоъ мегардад. Натиҷаҳои ин низоъҳо метавонанд ҳам аз ҷиҳати функсионалӣ (мусбат), ва ҳам аз ҷиҳати дисфунксионалӣ (манфӣ) хеле гуногун бошанд.

Ҳамин тариқ, мафҳуми “низоъ” ва “низои динӣ” аз назари низоъшиносӣ ҳолатҳои кушода ва аксаран муборизаи дуру дароз ва ё ҳолати ноҳамоҳангӣ мебошанд. Дар маҷмӯъ, матавон муҳтавои зербоби якум “Мафҳуми низои динӣ ва шакҳои асосии он”-ро дар шаклҳои зер натиҷагирӣ намуд:

– сиёсатшиносӣ мафҳуми “низоъ”-ро мавриди баррасӣ қарор дода, дарки илмӣ, кушодани мазмуну мундариҷаи онро таҳқиқ менамояд.

– ин падидаи иҷтимоӣ бисёрҷанба буда, дар шаклҳои мухталиф зухур меёбад, аз ин рӯ, ҳолатҳои гуногуни зухури он ошкор намудани моҳияти онро душвор ва мураккаб мегардонад.

– дар адабиёти сиёсӣ ва ҳуқуқӣ то ҳанӯз таърифи универсалии мафҳуми “низои динӣ-сиёсӣ” вучуд надорад. Низои динӣ, ҳамчун мафҳум, маъноӣ ба таври қатъӣ қабул накардан ва кӯшиши тағйир

додани парадигмаи динӣ-арзишии ҷомеа мебошад, ки дорои таърихи дуру дароз, анъанаи инкишоф ва тағйирёбӣ мебошад.

– низои динӣ ҳамчун падидаи қатъии шуури динӣ, дорои тағйироти интенционалии манзараи динии кишвар, сохтори сиёсӣ ва минбаъд ба даст овардани ҳокимияти давлатӣ мебошад.

– низои динӣ-сиёсӣ баъди ҳаллу ҷасл шудани масоили мавриди баҳс, дар вобастагӣ аз миқёси низоъ чӣ қадар шиддатнок кардани вазъи низоъ истифода хоҳад шуд.

– низои динӣ дар аксари ҳолатҳо бо низоми сиёсӣ пайваст шуда, ба идеологияи экстремистӣ-сиёсӣ табдил меёбад, ки ба муташанниҷ намудани вазъи ҷомеа моил буда, амнияти миллиро ҳалалдор месозад. Шаклҳои гуногуни низоъҳои динӣ ва зоҳиршавии онҳо дар матни таълимоти динии анъанавӣ: экстремизми масеҳӣ ва радикализми исломӣ вучуд доранд.

– аз замонҳои қадим дар шаклҳои мухталиф вучуд дошта, бо зӯрварӣ алоқаманд буда, барои ҳаллу ҷасли ихтилофоти иҷтимоӣ-сиёсӣ ва ҳадафҳои муайян равона мебошад.

– таъриф ва баҳои ягона додан ба он амали ниҳоят душвору сангин мебошад, чунки ҳар як низоъ симои худро дар шаклҳои мухталиф зоҳир гардонида, шаклҳо ва ҷеҳраҳои мухталиф дорад.

– дар шароити муосир ҳавфу хатари асосӣ на ҳуди низоъ, балки низои динӣ-сиёсӣ мебошад. Чунин навъи низоъ аз дигар шаклҳои он бо он фарқ мекунад, ки барои бо роҳи зӯрӣ тағйир додани сохтори давлатӣ ва ғасби ҳокимият, вайрон кардани истиқлолият ва яқпорчагии территориявӣ равона шуда, таълимоти динӣ ва рамзҳои диниро ба сифати омили муҳими ҷалби оммаи мардум истифода бурда, дар самти муборизаи беамон барои дин ва эътиқодоти динӣ муттаҳид мегардонад.

– яке аз ин навъи падидаҳои потенсиалии барангезандаи низоъ соҳаи дин мебошад, зеро дин дар ҳаёти ҷамъиятӣ ҳеҷ гоҳ дар “шакли поки” худ баромад накардааст, дер ё зуд даъвоҳои сиёсӣ ба он ҳамроҳ

шуда, якҷоя ҳамчун низои динӣ-сиёсӣ баромад мекунад. Дар афзоиши зиддиятҳои дохилимазҳабӣ ва байнимазҳабӣ ду омил: сотсиенталӣ ва дохили динӣ нақши муҳим мебозанд.

1.2. Омилҳои ташаккулёбии низоҳои динӣ-сиёсӣ: намудҳо ва воситаҳои бартараф намудани онҳо

Масъалаи дигаре, ки дар диссертатсия, мавриди таҳқиқ ва таҳлили илмӣ қарор дода мешавад, ин терроризм, ифротгароӣ, низоҳои динӣ ва амалҳои зидди онҳо дар ҷаҳони муосир чӣ дар давлатҳои алоҳида ва чӣ дар ҷомеаи муосири ҷаҳонӣ ба ҳисоб меравад, ки тайи чанд даҳсолаҳои ахир мушкилиҳои зиёди ҳатарзоро дар кишварҳои гуногуни шарқӣ пеш овардаанд, ба ҳисоб меравад. Чунин вазъиятро метавон бо қиёсҳо ва характери амалҳои террористии солҳои охир, ки далели тағйир ёфтани моҳияти онҳо, яъне аз ғайриодии инфиродии одамон ва миллӣ ба зухуроти умумиҷаҳонӣ табдил меёбанд. Дар робита бо чунин мақсад дарки шаклҳои муосири зоҳиршавии терроризм ва экстремизми динӣ – дар асоси методҳои таҳлилӣ ва муқоисавӣ ва механизмҳои истифодабарии он барои ғалаба ғардонидани идеологияи он зарур мебошад. Ифротгароӣ дар шакли идеологияи ифротие зоҳир мегардад, ки мақсади он тафриқаандохтан дар ҷомеа буда, ҳосияти махсусро соҳиб аст. Ҳар кадом дин риоя ва иҷрои таълимоташро барои пайравонаш фарз мегардонад. Ибодати динӣ рафтор ва амалияи диниро муқаррар намуда, эҳсоси вобастагии комили инсонро аз Худованд, иҷрои ҳатмии масъулиятҳоро дар шакли мавъиза, пайравӣ намудани аз анъанаи динӣ ва ғ.-ро таъкид менамояд. Дин зоҳиркунии эътироз ва муқовимат ба ҳама амалҳои ғайрисолеҳро возеҳу равшан асоснок мекунад. Дар даврҳои гуногуни мавҷудияти инсоният экстремизми динӣ дар гӯшаҳои гуногуни ҷаҳон, дар умқи дин - ҳамчун муқовимат ба ҳама навъҳои амалияи динӣ муқолифат намуда, онҳоро аланга мезадааст.

Илова бар он, аксаран номувофикатӣ бо режимҳои ҳукмрон дар шакли экстремизми динӣ зоҳир мегашт. Барои мисол ба хотир овардани низоъҳои динӣ дар олами масеҳият ва ислом (Реформацияи Лютер, зухуроти бунёдгароии динӣ дар кишварҳои масеҳӣ ва исломӣ ва ғ.) кофист. Дин дар олами муосир ба иҷрои нақши махсус ва хеле муҳими худ оғоз намуда, шуури одамонро дар ҷомеаи секулярӣ бо воситаи истифодаи тамоми имконоти дастраси худ ташаккул медиҳад. Нақши динҳои анъанавиро дар самти ташаккул додани рафтори ахлоқӣ ва шуури таҳаммулпазирӣ ҳуди пешрафти сайри таърихӣ муайян намудааст.

Аммо ин нуктаро ҳам бояд дар назар дошт, ки вазъи ҳуди дин ҳам тағйир меёбад ва ҳамчунон ки мо медонем, потенциали ҳамгирӣ ва парокандашавӣ вучуд доранд; динро метавон дар бозихи сиёсӣ истифода намуд, ки ҳомиён ва интиқолдиҳандагони ифротгароии динӣ амалан ба ҳамин кор даст мезананд. Бо истифода аз шароити иҷтимоӣ-сиёсии ин ва ё он ҷомеа, онҳо саъй менамоянд, ки дар аъмоқи ин ва ё ҷомеа норизояти иҷтимоӣ-сиёсиро ба вучуд оварда, онро зина ба зина ташаккул диҳанд. Маҳз, ба ҳамин хотир таҳмили ифротгароии динӣ ба кишварҳои на он қадар диндор оғоз меёбад.

Агар дар ибтидои асри XX низоъҳои динӣ дорои нишонаҳои умумӣ, тамоюлот бошанд, пас дар шароити постмодерн ифротгарӣ аз шаклҳо ва ҷараёнҳои истифода мебарад, ки онро ба ҳар як шароит ва вазъи кишвар мутобиқ мегардонад. Дар робита бо ин зарурат воқеие барои аз ҷиҳати феноменологӣ таҳлил намудан ва пешгӯиҳои таҳлили низоъҳои динӣ ба вучуд меояд. Вазифаи асосӣ коркард ва ба роҳ андохтани сиёсати давлатии асоснокшудаи давлатӣ ба муқобили экстремизми динӣ ниҳоят муҳим мебошад. Чунин сиёсат концепсияе шуда метавонад, ки дар он тамоми афзалиятҳо, механизмҳои ғайри мушаххас шуда, ба аслиёти демократие, ки дар ҷаҳон қабул ва эътирофшуда, қомилан мувофиқат намоянд. Зимнан бояд ҳар таълимоти

давлатии мубориза ба муқобили ифротгарии динӣ бояд дар заминаи аслиёти арзишии хеш, бо назардошти хосиятҳо ва хусусиятҳои табиати иҷтимоӣ-сиёсӣ, фарҳангӣ, психологӣ ва ҷуғрофӣ таҳия карда шавад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳанӯз 28 март соли 2006, таҳти рақами № 1717 бо фармони Президенти ҶТ Консепсияи ягонаи ҶТ оид ба мубориза бо терроризм ва экстремизм дар мувофиқа бо қонунгузорӣ ва уҳдадорихои байналмилалӣ дар ин соҳа қабулкардааш, бо мақсади баланд бардоштани самаранокии мубориза, бо мушаххас намудани ҳадафҳо ва вазифаҳо дар ин самт қабул шудааст [68, с. 167].

Барҳӯрди низоъҳои динӣ метавонад дар дохили иттиҳодияҳои динӣ, чараёнҳои байни динҳо, ба вуҷуд оянд. Низоъҳои динӣ дар раванди рақобатҳо, муборизаҳо, зиддиятҳо ва муқобилатҳои душманона, дар ҷангҳои динӣ, ифода меёбанд. Дар ҳамин асос низоъҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ, ки дар онҳо омили динӣ нақши муҳим мебозид, баъзан иҷтимоӣ-динӣ номида мешаванд [244].

Хавфу хатари бузург аз ба назар нагирифтани қонуниятҳои ниҳоят муҳим – авҷгирии омилҳои барангезандаи низоъ, сар мезанад. Вай дар чунин шакл сураат мегирад: ба ҳар як барангезандаи низоъ одатан барангезандаи саҳтгар, аксаран аз ҳама имкониятҳои мавҷуда зӯртараширо муқобил мегузоранд.

Барангезандаи низоъро қабул намуда, дар тарафи дигар хоҳиши он пайдо мешавад, ки ҳар чи тезтар хисороти психологӣ худро ҷуброн намояд, барои ҳамин саъй хоҳад кард, ки аз ин ҳолат берун барояд, ба таҳқир бо таҳқир ҷавоб гардонад, ки дар натиҷа неруи омилҳои низоъ бо суръат инкишоф ва тақвият меёбанд. Мардум кӯшиш мекунанд, ки барои худро сафед намудан аз принсипи “ҳимояи беҳтарин - ҳучум кардан аст” амал намоянд. Эҳтимол инро чунин метавон шарҳ дод, ки эҳтиёҷ барои худро дар амон, ҳаловат ва шаъну шарафи худро эҳсос кардан ба қатори эҳтиёҷоти аввалиндараҷаи инсон мансуб мебошад ва маҳз барои ҳамин кӯшиши суиқасд намудан ба ӯ ниҳоят алампнок қабул

карда мешавад. Ин қонуниятро бо принципи маъруфи механика: қувваи муқобилат бо қувваи ба он равонашуда баробар аст, аммо ба муқобили он равона шудааст. Муқобилати одамон одатан аз амали анҷомгирифта зӯртар аст (на баробар аст), тафовути дигари ҷиддие ҳам вучуд дорад, ки принципи механика новобаста аз иродаи мо амал мекунад ва авҷгирии омилҳои барангезандаи низоъро мо бо зӯри иродаи хеш метавонем оромӣ бахшем [21, с. 521].

Омили аввалини барангезандаи низоъ одатан вобаста ба вазъият пайдо мешавад ва баъдан тезу тундшавии омилҳо ба қор оғоз мекунад... ва дере нагузашта, аллақай низоъ дар пеши ҷашм ҷилвагар мегардад. Барои қатъ гардонидани низоъ бояд бо ҳар навъе набошад, силсилаи барангезонандагонро аз ҳам ҷудо кард.

Низоъҳоро ба се навъ тақсим менамоянд:

– саъю талошҳо барои афзалият; - зоҳиргардонии ҳашму ғазаби душманона; - зоҳиршавии эгоизм.

Чизи умумии тамоми ин навъҳо аз он иборат аст, ки барангезонандаҳои низоъ худ аз худ зухуроте мебошанд, ки ҷиҳати ҳаллу фасли масъалаҳои равоӣ ва ё ба даст овардани ин ва ё он ҳадафҳо (равонӣ ва прагматикӣ) равона шудаанд.

Низоъҳои нисбатан маъмултарро нисбати низои динӣ мавриди назар қарор медиҳем:

– муносибати мусолеҳақорона (насмдилона), яъне зоҳиршавии афзалият, аммо бо хоҳишҳои хайрхоҳона. Дар таърихи ҷунин навъи низоъ дар мазоҳу масҳара қардани назариётчиёни таълимот-католикҳо ҳангоми аз ҷониби Лютер ва Цвингли шарҳу баён намудани сарватмандии ибодатхонаҳо, замоне, ки дар пайгоми намояндаи дипломатии папаи Рим (нунтсия) дар бораи тарҷумаи нодурусти шарҳи мухтасари таълимоти масеҳият дар шакли саволу ҷавоб аз забони латинӣ ба забони олмонӣ аз тарафи Лютер хонда шудааст, зоҳир мегардад. Илоҳиёти догматикӣ дар католицизм то имрӯз низ бисёре аз

чанбаҳои таълимоти протестантиро на ҳамчун равияи мустақил, балки ҳамчун натиҷаи тафсири нодуруст ва таҳрифи манобеи аслии динӣ арзёбӣ менамояд;

– такаббур ва худтаърифкуниҳо, ки дар натиҷа нороҳатиҳо ба вучуд меоранд, ормон ва хоҳиши “дар ҷояш шинондани” мутакаббирро барангезонанд. Дар аввал реформатсия, калисо инро ҳамчун нишонаи қодир набудани Лютер ва пайравони ӯ барои зиндагии аъло ва беҳтар, ки ба назар мерасид, таҷассуми амалишудани тарзи ҳаёти зоҳидонашон буд;

– устуворӣ, интиқоднопазирӣ, раднопазирӣ – зоҳир гардонидани итминону боварии аз ҳад зиёди бартарияти худ барои исбот кардани ҳақ будани худ, итминон бар худ афзалияту бартарӣ ва ба худ тобеъ намудани ҳамсухбатро тахмин менамояд. Ба тамоми низоъҳо, ки дар дохили динҳо ва байни динҳои гуногун рух медиҳанд, омилҳои муштарак вучуд доранд, ки ба тафовут байни динҳо асос ёфтаанд.

Яҳудият танҳо яҳудиёро халқи махсус ва маъруфи худ медонад ва ҳодисаҳои зиддисомитиро натиҷаи нағзи фаҳмидану хусуматҳои ношоиста эҷод мекунад. Вақте ки дар Қуръон бартарият ва муқофоти мусалмонон бар кофирон ишора карда карда мешавад. Дар доираи масеҳият, ҳар як шоха ё фирқа (масалан, старообрядчество дар православия ё амишизм дар протестантизм) эътиқод доранд, ки танҳо онҳо ҳақанд, дар ҳоле ки дигарон ва ҳатто динҳои хешу таборро нодуруст меҳисобанд [31, с. 72-94].

Дар чанд даҳсолаи ахир фаъолияти ниҳодҳои динӣ боз ҳам фаъолтар гардид, гарчанде ки таърихи зиёде надоштанд. Дар ҷаҳони масеҳият, пеш аз ҳама, суҳан дар бораи фаъолшавии пайравони ҷараёнҳои гуногуни православӣ ва инчунин намояндагони равияҳои нави динӣ меравад. Аммо дар кишварҳои исломӣ ин раванд бештар хусусияти таҳрибӣ пайдо намудааст, ки сабабашро дар коста гардидани арзишҳои аслии миллӣ насليю ҳонадонӣ ва дигар омилҳои асосӣ мебинанд.

Низоъ ҳамон вақт зарур мегардад, ки ба мо барои гузаштан ба сатҳи нави шахсият ва инкишофи муносибатҳои байнишахсӣ мусоидат мекунад. Аз ин нуқтаи назар, низоъ барои зиндагии инсон монанди обу ҳаво зарур аст. Он ҳамчун ангезандаи муҳим барои ташаккул ва барқароршавии шахсият амал мекунад. Ба гуфтаи Гараджа В.И.: «Бори дигар таъкид менамоем, ки низоъ зарур ва муфид аст, зеро он дар раванди ҳаллу фасли масъалаҳо ба рушди минбаъдаи шахсият ва ҷомеа мусоидат менамояд» [31, с. 96].

Ҳаллу фасли низоъ раванди гузариш аз марҳалаи нокомил ба марҳалаи комили он ва ба таври минбаъда хомӯш гардидани он мебошад. Ин раванд тағйироти сифатии субъектҳо ва заминаҳои низоъро дар бар мегирад, ки бо мураккабшавии шаклҳои зиддият, афзоиши шиддат ва вусъати мубориза ҳамроҳ мешавад. Дар муқобили раванди инкишофи низоъ, ки дар ҳаёти ҷамъиятӣ тасвир ёфт, раванди пастшавӣ ва коҳиши он низ як ҷараёни қонунманди иҷтимоӣ мебошад. Гузариши низоъ метавонад комил ё нокомил бошад ва он аз шакли ошкору ғайбӣ ба шакли ниҳонӣ, пинҳон, ҳолати потенциалӣ ё ба сатҳи ҷамъиятӣ муносибатҳои тарафайн сурат мегирад. [29, с. 10].

Инкишоф ва тавсеаи низоъ, пеш аз ҳама, тағйироти сифатии заминаи ҳамкориҳои муштаракӣ субъектҳои даргирро ифода мекунад. Ин мафҳум низоъро ҳамчун як система ё зерсистемае муайян месозад, ки дар заминаи он зиддият ба шаклҳои мураккабтар табдил меёбад. Асоси низоъро он гуна зиддияте ташкил медиҳад, ки боиси муборизаи тарафайн мегардад ва предмети аслии муқолифатро ба вуҷуд меорад.

Муносибатҳои байни тарафҳои даргир, аз як ҷониб, онҳоро бо ҳам мепайвандад ва аз тарафи дигар, шароити истисноии якдигарро тавлид менамоянд. Ҳангоми аз байн рафтани асоси низоъ, ҳуди субъектҳои даргир низ вуҷуд надошта метавонанд.

Марҳалаи низоъ, ки бо тағйироти асосӣ ва таносуби нав ба нави нерӯҳои муқобил алоқаманд аст, дар ҳолати коҳишёбӣ метавонад ба марҳалаи хомӯшшавӣ гузарад. Вале фишори якҷониба аз ҷониби

кудрати ҳукмрон, ба ҷои ором кардани низоъ, бештар боиси ниҳонӣ шудани он ва пинҳон гардидани зиддиятҳо мегардад. [149, с. 127-139].

Ҳар гуна низоъ метавонад дараҷаҳои гуногуни шиддатро касб намояд. Мизони шиддатнокии он бештар ба сатҳи ғайилокии ҷонибҳои даргир вобаста аст. Ин шиддат бо такроршавии бархӯрдҳо, истифодаи василаҳои гуногуни муқовимат, аз баҳсҳои лафзӣ то ҳатто зӯроварӣ ва ҳамчунин бо сатҳи баланди танишу тезутундии муноқиша муайян карда мешавад.

Раванди афзоиши шиддатнокии низоъро метавон ҳамчун ҷараёни илмӣ иҷтимоӣ бо истилоҳи “шӯълаварсозии низоъ” (эскалацияи низоъ) ифода мегардад. Дар ҳолатҳои муқаррарӣ, шиддатнокии низоъ дар марҳилаи пасрафт ва ба роҳ мондани раванди танзим ва ҳаллу ҷалб қарор мегирад. Вале агар низоъ аз тариқи ғайило, зӯроварӣ ё қомилан нобуд сохтани яке аз ҷонибҳо сурат гирад, на танҳо поён намегирад, балки метавонад ба марҳилаи боз ҳам шадидтари бархӯрд ворид гардад, ки он ба нооромӣ ва беасосҳои иҷтимоӣ мусоидат мекунад.

Яке аз самараноқтарин воситаҳои қарор додани шиддатнокии муқобила миёни ҷонибҳои даргирро метавон равандҳои муназзами танзими низоъ номид. Бар хилофи усулҳои ғайиловарӣ, ки метавонанд шиддат ва сатҳи бархӯрдро боло баранд, танзими низоъ бо истифодаи усулҳои мутавозин ва муқоламаи сохторёфта, ба ҷараёни бозсозии ҳамдигарфаҳмӣ мусоидат намуда, муҳити муносибатҳоро ором ва устувор месозад.

Динамикаи низоъҳо, қабл аз ҳама, шакл ва хусусияти рафтори ҷонибҳои даргир муайян месозад. Дар ин замина, метавон якҷанд намунаи рафторро ном бурд: рафтори душманонае, ки бо вучуди муқолифат ба созиш моил аст; рафторе, ки нишонаи тобеият ва қабул кардани мавқеи рақиб мебошад; ва инчунин талош барои қанорагирӣ аз низоъ, ки ҳамчун шакли “ғайило аз бархӯрд” зоҳир мегардад [222, с. 47].

Омилҳои дохилидинӣ чунинанд:

- таҳаммулпазирии динӣ ҳамчун як унсури муҳими ташаннуҷи иҷтимоӣ, ҳам муносибатҳои дохилидинӣ ва ҳам робитаҳои байни адёни мухталифро боз ҳам мураккабтар мегардонад. Дар ин замина, рақобати шадиди «бозор» - и динӣ низ аҳамияти калон пайдо мекунад, ки маънои онро мубориза барои ҷалби пайравон, ба даст овардани ҳуқуқи истифодаи иншооти парастииш, ки аз ҷониби давлат ба ташкилотҳои динӣ дода мешавад, инчунин ҷустуҷӯи дастгирии васоити ахбори умум, сохторҳои ҳокимият ва шахсиятҳои бонуфузи афкори ҷамъиятӣ дар бар мегирад.

Илова бар ин, мавҷудияти хусусиятҳои ғайрииҷтимоӣ ва ҳатто экстремистии баъзе намоёндагони рӯҳонӣ низ ба болоравии шиддати иҷтимоӣ мусоидат менамояд, ки ин ҳама ба мураккабшавии муҳити динӣ ва иҷтимоӣ дар ҷомеа меоварад. [236, с. 14].

Дин, ҳамрадиқ бо миллатгароӣ, то ҳол яке аз василаҳои пурқуввати таъсиррасонӣ ба ҳаёти иҷтимоӣ ва сиёсӣ дар кишварҳои Осиё ва Африқо боқӣ мемонад. Дар ҳамин замина, яъне дар байни муносиботи байниэтниқӣ ва ғайриэтниқӣ ташкилотҳои динӣ, бисёре аз низоъҳои шадид, бархӯрдҳои мусаллаҳона ва ҷангҳо сар мезананд. Ин гуна рӯйдодҳо на танҳо ба амнияти миллий, якпорчагӣ ва суботи дохилии кишварҳо ва минтақаҳо таҳдид мекунанд, балки метавонанд тамоми низоми ҷаҳониро ба мушкил рӯ ба рӯ созанд. Зеро чунин бархӯрдҳо гоҳе баҳонаи даҳлати хориҷӣ ба қорҳои дохилии давлатҳо мешаванд. Аз ҳамин рӯ, таҳлили амиқ ва систематикӣ сабабҳо, шаклҳои зоҳиршавӣ ва роҳҳои ҳалли низоъҳои динӣ дар заминаи геополитикӣ аҳамияти махсус дорад. [28, с. 219].

Рафъи низои динӣ дорои хусусиятҳои махсуси густариш мебошад, ки аз муҳити муайяни иҷтимоӣ ва шароити махсусе вобаста аст, ки дар он низоъ шакл мегирад ва рушд мекунад. Ба ин шароит метавон бархӯрдҳои дохили як динро байни гурӯҳҳои муҳолиф, низоъҳои байни динҳо, муноқишаҳои байни гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоӣ, ки ба мазҳабҳои мухталиф тааллуқ доранд, ва ҳатто бархӯрдҳо дар дохили гурӯҳҳои

якхелаи иҷтимоиро шомил кард. Хусусиятҳои мушаххаси рушди низоъҳои динӣ вобаста ба ин ҳолатҳоро метавон ба таври алоҳида таҳлил намуд.

Агар муноқиша байни ду ё чанд равия ва мактаби динӣ сар занад, он метавонад ба арзишҳо, таълимот ва тарзи анҷом додани ибодат таъсир расонад. Аксар вақт, пушти чунин шиорҳо мақсадҳои шахсии роҳбарони гурӯҳҳои рақобаткунанда нухуфтаанд – яъне, барои онҳо ғолиб омадан дар ин гуна низоъ маъноӣ ба даст овардани эътирофи роҳбарӣ, ишғоли мақомҳои баланд ва таъсири бештар ба низоми динӣ мебошад.

Агар низои динӣ миёни гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоӣ, маъруф ба «бандаи худо», ба вуҷуд ояд (монанди он чӣ дар асрҳои XV-XIX дар Осиё, Африқо, Америкаи Лотинӣ ва Шимолӣ мушоҳида шудааст), он дар аксар ҳолатҳо ибтидо хусусияти моддӣ касб намуда, сипас бо омилҳои динӣ тавсеа меёбад. Тафовутҳои эътиқодӣ дар ин раванд ба унсури фарқкунанда табдил ёфта, «пайравони ойини дигар» маъмулан ҳамчун «душман» пазируфта мешаванд.

Чунин ҳолатҳоро метавон дар адабиёти ватанӣ низ ба осонӣ дарёфт. Масалан, дар давраи салтанати Усмониён, мардуми булғор ва арманҳои православӣ таҳти унвони таҳқиромези «гяур» (ғайримусалмон) номида мешуданд. Ин амр дар муносибатҳои байни мазҳабӣ таъсири манфӣ гузошта, рақобати мазҳабиро шиддат мебахшид. Ҳамчунин, дар муҳити славянӣ, истилоҳи «басурман» нисбат ба тоторҳо ва дертар барои тамоми аҳолии Осиё ва Қафқоз истифода мешуд. Ҳамзамон, дар доираҳои яҳудӣ мафҳуми «гой» барои таъриф кардани афроди ғайрияҳудӣ маъмул буд.

Ин гуна низоъҳо хислати тезутунд касб намуда, оқибатҳои ногувори иҷтимоӣ ва сиёсиро дар пай доранд. Дар чунин шароит, барои гурӯҳҳои даргир, мағлубият на танҳо ҳамчун шикасти сиёсӣ ё низомӣ, балкӣ ҳамчун таҳқир ба арзишҳои мазҳабӣ ва мероси таърихӣ худ дониста мешавад. Аз ин рӯ, онҳо омодагӣ ба созиш ва мусолиҳаро кам

нишон медиҳанд, зеро қабули шартҳои сулҳро бо хиёнат ба эътиқод ва анъанаҳои худ баробар меҳисобанд. [57, с. 71].

Одатан, низоъҳои, ки дар муддати кӯтоҳ ҳалли ҳурро пайдо намеkunанд, ба ҷангҳои мазҳабӣ мубаддал мегардад. Ҷанги мазҳабӣ як падидаи иҷтимоӣ – сиёсӣ ба шумор меравад, ки дар натиҷаи кӯшишҳои паҳн кардани (экспансия) ӯсиштаи як дин ба бахшҳои муҳими ҳаёти иҷтимоии ҷомеа ё давлат ба вуҷуд меояд. Дар ҳолатҳои дигар, ҷангҳои динӣ метавонанд дигар шаклҳои идеологияи динӣ ва маънавиро пайравӣ намоянд ва барои ноил шудан ба ҳадафҳои муайян, аз ҷумла, иваз кардани фарҳанги маънавии як халқ тавассути зӯрии мусаллаҳона, истифода шаванд. Ин гуна ҷангҳо аксаран бо мақсади ташаккули давлатдорӣ, миллат ва халқият сураи мегиранд.

Ҷангҳои динӣ дорои нишонаҳои муайян мебошанд. Аз ҷумла, метавон ба онҳо ҷунин аломатҳоро шомил кард: адои ибодати мазҳабӣ аз ҷониби низомиён, иштироки рӯҳониён дар амалҳои ҷангӣ, истифодаи рамзҳо ва парчамҳои динӣ, ҳамчун, таъа кардан ба симои маънавии ҳудоён ҳангоми муборизаҳо. Аломати аввалин ва аниқ – ба динҳои гуногун мансуб будани гурӯҳҳои даргир аст. Дигар нишонаи муҳим – ҷалб гардидани ҳамаи табақаҳои иҷтимоии аҳолии давлатҳои иштирокдор ва гурӯҳҳои миллию этникӣ ба ин гуна муноқишаҳо мебошад. Дар ҷунин ҳолат, ҷанг ба як маросими васеъ бо паёмадҳои ҷиддии иҷтимоӣ ва сиёсӣ мубаддал мегардад. [192, с. 60-68].

Мутобиқи назари намояндагони шӯҳаи атеистии диншиносӣ, ҷунин бардоште роиҷ аст, ки “ҳар кадом эҳсосоти инсонӣ метавонанд динӣ шаванд, агар онҳо бо имони динӣ алоқаманд карда шаванд ва бо ин роҳ дорои самти махсус мешаванд” [135, с. 3-24]. Агар фарқияти назариеро, ки бар асоси он дар шароити ҷанг инсонии бе эътиқод вуҷуд надорад, ба назар гирем, он дорои аҳамияти ҳоса мегардад. Ҳам дар ақибгоҳ ва ҳам дар майдони ҷанг эҳсоси мазҳабӣ тамоюл ба афзоиш дорад. Ин нуқта ниёз ба шарҳ ва таҳлил дорад. Бояд дар назар дошт, ки ҳар як дин ҳамчун як институт ё низоми иҷтимоӣ амал менамояд.

Ҳатто дар ҷомеаҳое, ки анъанаҳои динӣ амиқан реша давондаанд, сатҳи диндорӣ маишӣ на ҳамеша дар чорҷӯби таълимоти расмӣ дин маҳдуд мемонад. Дар баробари ин, дар ҷомеаҳое, ки анъанаҳои мазҳабӣ онҳо бар асари таъсири атеизми давлатӣ ҳалалдор шудаанд, диндорӣ маишӣ қомилан аз байн намеравад, балки шаклҳои таҷрибакардаи шахсӣ, дур аз бутпарастӣ ва бештар индивидуализатсияшударо мегирад [199, с. 73].

Чанге, ки дар сатҳи равонӣ ба ҳолатҳои “сарҳадӣ” мансуб дониста мешавад, хусусияти хеле хавфнок дошта, ба ҳаёти инсон таҳдиди ҷиддӣ мекунад. Вале идорашавандагии он то як андоза, аз инсон вобастагӣ дорад.

Бояд таъкид кард, ки ҷангҳои дорои ангеаҳои динӣ метавонанд ба сатҳи диндорӣ маишӣ ҷомеа таъсири амиқ гузоранд. Масалан, дар ҷараёни ҷанги Афғонистон, артиши Шуравӣ бо муҳолифоне рӯ ба рӯ шуд, ки мансубияти диниашон на танҳо амиқ, балки дорои хусусиятҳои фанатикӣ исломӣ буд [174, с. 63-65]. Аскарони Шуравӣ на танҳо ҳамчун рақиб, балки ҳамчун “кофирон” баҳо дода мешуданд, мубориза бар зидди онҳо амали муқаддас дониста мешуд, ки аз ҷониби Худо иҷозат шудааст. Ин муносибат, бешубҳа ба болоравии эҳсосоти динӣ ҳаёти шахсии нерӯҳои мусаллаҳ, ки дар амалиётҳои ҷангӣ иштирок доштанд, мусоидат намуд. Хусусияти хоси ҷангҳои даҳсолаҳои охири асри XX дар он ифода меёбад, ки он на танҳо муқовимати ҷисмонӣ, балки ҷанбаи амиқи маънавӣ низ дар бар дошт ва сабабгори он гардид, ки ҳатто баъзе аз шахсони қаблан атеист дар муқобили як душмани фанатикӣ диндор ба пазируфтани имон ва рӯ овардан ба дини ислом маҷбур шуданд [190, с. 65-78].

Ҳамин тавр, барангезандаҳое, аз қабилӣ саъю талош барои пайдо кардани бартарият; зоҳир намудани душманӣ ва худхоӣ; барои низои динӣ хос мебошанд. Қатъияте, ки барои тамоми динҳои ҷаҳонӣ ва ҷараёнҳои онҳо хос аст, онҳоро ахиран ба дин табдил дода, дар айни

ҳол асоситарин ва нерумандтарин барангезанда ба ҳсоб меравад. Аз ин ҷо метавон дар бораи доимӣ ё мутассил будани низоъҳои динӣ хулосагирӣ кард. Инкишофи низои динӣ чунон, ки дар боло зикр намудем, аз омилҳои сотсиеталӣ (равандҳо дар давлат, қавмисозии дин ва сиёсишавии он) ва дохилидинӣ (пайдошавии таҳаммулнопазирии динӣ; боло рафтани сатҳи рақобат барои рӯҳониён, характери ғайриичтимоии баъзе таълимотҳо) вобаста мебошад. Раванди чунин низоъ мустақиман аз он вобаста аст, ки манфиатҳои кадом табақаҳои ҷомеа дар низоъ, тавоноии онҳо ва робитаи онҳо бо ҳокимият ба ҳам муқобил баромадаанд. Вобаста ба табиати конструктивӣ ё деструктивии низоъ ва шиддатнокии вай ё ҷамъбаст мешавад (ҳалли созишӣ ва ғ.), ё бо ғалабаи яке аз тарафҳо ва нест шудани дигарӣ (масалан, – низоъҳои ибодатхонаҳои католикӣ ва бидъатҳо: албигойӣ, кабошенҳо, аверроистӣ ва ғ.) анҷом мегардиданд. Агар низои динӣ дар муддати кӯтоҳ интиҳо наёбад, имкон дорад, ки вай ба ҷанги миқёсан бузург табдил ёбад, ки дар ин ҳолат дар баробари талаботҳои динӣ талаботҳои сиёсӣ низ ҳамроҳ мешаванд. Душман дар чунин ҷанг аллакай на танҳо ҳамчун як инсон, балки ба сифати душмани дин ва халқ қабул карда мешавад ва мубориза ба муқобили ӯ характери принципиалӣ мегирад.

Ҳоло фурсати муносиби он низ расидааст, ки дар бораи мутобиқати низоъҳои динӣ ва сиёсӣ дар таърих, оқибатҳои низоъҳои динӣ дар таърихи ҷаҳонӣ низ мавриди таҳлил қарор дода шаванд.

Муносибати “дин ва сиёсат” дар самтҳои гуногун мавриди таҳқиқ қарор мегирад. Масъалаи пайдоиши динии давлатро аз марҳалаҳои ибтидоии он мавриди таҳқиқ ва таҳлил қарор медиҳем. Аммо, агар ба таърихи ҳуҷҷатгузоришуда муроҷиат намоем, он гоҳ мушоҳида хоҳем кард, ки ҳанӯз аз замонҳои маданияти архаистӣ дин ва сиёсат ду соҳаи мустақил ба ҳисоб мерафтанд, навиштааст муҳаққиқ [28, с. 219]. Зимни он эҳтиёҷ ба қонунӣ гардонии ҳокимияти сиёсӣ пайдо мешавад, ин

вазифа дар дасти табакаи махсуси мутахассисони динӣ – рӯхониён қарор мегирад, ки онҳо дар муносибатҳои муайяне бо элитаи сиёсӣ рақобат карда метавонанд ва метавонианд. Аммо дар ҷомеаҳои аз ҷиҳати давлатӣ нисбатан муташаккил то ба сатҳи ошкоро ва рӯйрош бо элитаи сиёсӣ аз ҷониби рӯхониён (масалан, дар Юнони бостонӣ ва Рим - аз ҷониби қоҳинон) расида бошад, ҳодисаи нодир аст.

Дар ҷомеаи муосир робитаҳои тарафайни институтҳои динӣ ва сиёсӣ дар ду самт қарор мегиранд. Аввалин, бо анҷом додани вазифаи дин, асосноккунӣ ва дастгирӣ кардани арзишҳои ҷомеаи мазкур алоқаманд мебошад. Дуввумин, - таносуби дин бо сиёсат ҳамчун институти мустақил, манфиатҳои ин ва ё он гурӯҳи иҷтимоиро ҳимоя мекунад.

Омили калидии ташаккулёбии муносибатҳои иҷтимоӣ дар дин ин дастгирии манфиатҳои худхоҳонаи гурӯҳҳои иҷтимоии муайян мебошанд. Ин гурӯҳҳои динӣ – яке аз ҳалқаҳои система мебошанд, ки дар онҳо манфиатҳои қувваҳои бо ҳам зид муқобилат нишон дода, бо якдигар бархӯрд менамоянд. Низоъҳо на танҳо дар байни гурӯҳҳои иҷтимоӣ-динӣ, балки дар дохили онҳо низ вучуд доранд. Рафтори иҷтимоии дохили гурӯҳ дар аксари ҳолатҳо натиҷаи талошҳо барои қонеъ гардонидани манфиатҳои худхоҳона мебошад ва дар рафти мубориза барои ҳокимият, афзалиятҳо, эътибор (обрӯ, нуфуз) ва низоъҳои динӣ ба вучуд меоянд.

Яке аз хусусиятҳои муҳими муборизаҳои динӣ дар ҷомеаи муосир ин низои байни ҳомиён-анъанавиён (консерваторон-традиционалистон) ва модернистон ва ҷонибдорони азнавсозии динӣ мебошад. Чун қоида, мубориза дар байни онҳо аз доираи баҳсу мунозираҳои илоҳиётӣ берун баромада, яктаркиба набудани рӯхониёнро нишон медиҳад.

Ногуфта намонад, ки низоъҳои дохилидинӣ дар аксари ҳолатҳо дар системаҳои сиёсӣ ба тағйиротҳои зиёд оварда мерасонад. Намунаи ин динҳои пайғамбарона шуда метавонанд. Дар Аҳди Қадим

пайғамбарон даъво мекарданд, ки барои Худо адолати иҷтимоӣ манфиатнок мебошад, аммо одамон бошанд, онро бо хоҳишу ихтиёри худ тағйир доданд. Пайғамбарон ба хоҳири адолат шуда, одамонро барои тағйир додани ҷомеа даъват менамуданд ва аксаран ҳамчун ифодагари манфиатҳои табақаҳои поёнӣ - камбағалон баромад мекарданд. Роҳбарони оммаи мардум дар ҷанги деҳқонони Олмон асри XVI намоёндаи қаноти радикалии Реформатсия Томас Мюнтсер буд, ки барои аз нав дида баромадани тартиботи заминӣ барои манфиатҳои умумӣ даъват менамуд (на танҳо ҳокимон), ва дар он анҷом ёфтани андешаи Худоро медид. Ин низ мисоли он аст, ки чӣ гуна низои дохилидинӣ ба низои иҷтимоӣ ва ин низоъ ба ҷанг табдил меёбад [57, с. 432-496].

Қисми зиёди инсоният диндор боқӣ мемонад ва ҷаҳонбинии динӣ барои вай ҷаҳонбинии ҳукмрон аст. Дар забони динӣ имондорон дарк мекунанд ва барои худ равандҳо ва идеалҳои иҷтимоиро ташаккул медиҳанд. Ҳодисаҳои сиёсиро баҳо дода, муносибатро бо режими ҳукмрон дар заминаи муқаррароти диние, ки миллионҳо одамон аз он пайравӣ мекунад, мавриди таҳқиқ қарор медиҳад [192, с. 60-68].

Барои мисоли низоъҳои дохилидинӣ, ки имкон доранд ба оқибатҳои сиёсӣ оварда расонанд, метавон ба таърихи пайдошавии протестантизм - ҷараёни нави масеҳӣ муроҷиат кард. Вай бо номи илоҳиётшинос Мартин Лютер алоқаманд аст, ки соли 1517-ум 95 тезиси худро пешниҳод намуда дар онҳо ба муқобили даъвоҳои роҳбарияти серкови масеҳӣ, маъсумияти қарорҳои қабулкардаи маҷмаъа, муқобили ғурӯхтани индулгентсия² ва ғ. баромад кард. Папа бо булда (фармон)-и худ ўро аз раҳмати серков маҳрум эълон намуда буд, Лютер он фармонро дар назди ҷомеа оташ зада, минбаъд дар баромадҳои зиддисерковӣ ҳар чӣ бештар ғайронатар баромад мекард. Доктринаи

² Индулгентсия - варақаи махсусе, ки ба католикҳо ҳамчун нишонаи бегуноҳ будани онҳо аз ҷониби намоёндагони папаи римӣ дода мешуд.

қудсияти умумӣ, идеяи иваз намудани ибодати серковӣ ва ғ., ба ӯ мансуб доништа мешаванд. Маҳз Мартин Лютер ба Реформатсия ва пайдошавии протестантизм оғоз бахшид, ки бунёди онро нуктаҳо ва идеяҳои ӯ солҳои зиёде ташкил меоданд [57, с. 121].

Калисои католокӣ ба амалҳои Лютер бо зидди ислоҳот (контрреформация) посух дод. Торумори протестантҳо оғоз ёфт. Бо ҳамин ҳодиса ҳодисаҳои маъруфи шаби Варфоломеевӣ (ин қатли оммавии протестантҳои фаронсавӣ (гугенотҳо) аз ҷониби католикҳо мебошанд, ки шаби 24 августи соли 1572 дар Париж ва дигар шаҳрҳои Фаронса рух дод) машҳур гаштаанд. Дар он замон дар Фаронса қариб 30 ҳазор протестантҳо кушта шуданд. Ҷангҳои алангагирифтаи динӣ Фаронса, Олмон, Испания, Чехия ва Полшаро фаро гирифтанд. Дар натиҷаи ин ҷангҳо дар қисмати ҷанубии Фаронса конфедератсияи протестантӣ ташаккул ёфт [90, с. 61].

Дин ва институтҳои он дар тавсеаёбии ҳаракатҳои милли-озодихоҳонаи халқҳои мустамликавӣ ва кишварҳои тобеъ низ нақши муҳимро иҷро намудаанд. Муассиртарини онҳо дар замони мо инқилоби зиддиимпериалистӣ дар Эрон мебошад, ки бори дигар потенциали тавоноии иҷтимоии дини ҷавонтарини ҷаҳонро намоиш дода, дар миқёси оламӣ сабаби тақвият ёфтани бунёдгароии исломӣ дар миқёси оламӣ гардид [31, с. 223]. Зери ниқобҳо ва шиорҳои динӣ гузаштани баромадҳо ва эътирозҳои сиёсӣ, низоъҳои байнидинӣ танҳо ба замонҳои гузашта набуда, дар замони муосир низ дар Лубнон, Ҳинд, Ирландияи Шимоли ва дар Қафқоз низ мавриди истифода қарор доранд.

Аз ду ҷиҳати ҳоси таъсири дин ба сиёсат наметавон сарфи назар кард. Ин – иштирок дар қонунигардонии ҳокимият ва пешниҳодҳои мушаххаси ташкилотҳои динӣ дар марҳалаи қабул кардани қарорҳои сиёсӣ мебошад. Барои ба тарафи худ ҷалб намудани ташкилотҳои динӣ сиёсатмадорон қадамҳои зиёд ва аксаран аз ҳад зиёд мегузоранд.

Таваҷҷӯҳи онҳоро асосан ташкилотҳои диние ба худ ҷалб менамоянд, ки дар ҷомеа ҳукмрон мебошанд [161, с. 95].

Таҳлили таҷрибаи таърихӣ нишон медиҳад, ки ҳар як умумияти динӣ, то замоне ки дар мақоми ақаллият қарор дошта, зери фишор ва маҳдудиятҳои сохтори давлат қарор мегирад, ба таври фаъол барои таъмин намудани баробарҳуқуқии динҳо ва таҳкими ҳамкорӣ миёни пайравони онҳо дар тамоми соҳаҳо ва зинаҳои иҷтимоӣ талош меварзад, аммо умумияти ҳукмрони динӣ танҳо бо ин маҳдуд намегардад. Сарварони он саъю талош менамоянд, ки аз имкониятҳои ҳокимияти сиёсӣ ҷиҳати тақвият додани мавқеъҳои худ бар зарари ҳуқуқҳои дигар умумиятҳои динӣ истифода баранд. Баробари ин хавфи зиёд шудани таъсири дин қарор гирифтани самтҳои гуногуни ҳаёти ҷамъиятӣ мегардад, ки сиёсат аз он истисно намешавад. Дар чунин ҳолатҳо баъзан сиёсат низ ба дин омезиш меёбад ва кӯшиш хоҳад кард, ки аз потенциали тавоноии дин барои манфиатҳои худ истифода намояд. Дар натиҷа [31, с. 65], хавфу таҳдиди сиёсишавии дин ва руҳонишавии сиёсат (клерикализм) оғоз меёбад, ки ин барои тезутундшавии зиддиятҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ ва байнимиллӣ оварда мерасонад.

Хатари руҳонишавии (клерикализм) сиёсат аз он иборат аст, ки ба ҷои прагматизм, ки то ба дараҷаи басанда интирокчиёни раванди сиёсиро баҳри ба даст овардани муваффақият тавассути хисороти камтарин руҳбаланд менамуд ва аз ин рӯ, имконияти созиши манфиатдорро бо рақибони худ истисно накарда, мабдаи идеологиро ворид намуда талаб менамояд, ки рақибонро ҳамчун таҷассуми шарри ҷаҳонӣ намоиш диҳад, ки мубориза бо онҳо на танҳо барои ҳаёт, балки барои марг бояд анҷом дода шавад.

Дар ин ҳолат шароити ба вучуд омада, имкон медиҳад, ки динро бо мақсади сафарбарии этносиёсӣ, барои омода сохтани умумияти этномиллӣ баҳри мубориза бо душмани аслӣ ва ё даргузар, баҳри ғайриинсонсозӣ (дегуманизация) ва шайтонисозӣ (демонизация) образи

он аз дин истифода намояд. Дар матнҳои муқаддас ва ҳодисаҳои таърихӣ далелҳои ҷустуҷӯ хоҳанд шуд, ки барои ҳифз намудани сатҳи баланди обутоби шавку рағбатҳои мусоидат менамояд. Зимни он баъзан воқеаҳои асрҳои гузашта низ мавриди истифода қарор дода мешаванд, ки ба фирқаҳои дахл доранд, ки ба этносҳои, ки дар ин низоъ иштирок доранд, ҳеҷ ягон муносибате надоранд. Ҳамин тариқ, низои байнимиллӣ ба таври эҳсосшаванда вазнин шуда, чунин хусусиятҳои муқовимати байнидиниро ба худ гирифта, имкониятҳои рафтори бохирадонаи тарафҳои даргирро боз ҳам маҳдуд мегардонад [193, с. 28-35].

Омилҳои тӯлонӣ шудани низоъ ва афзоиш ёфтани шиддати ҳушунат метавонанд аз ҷонибдории якдилонаи ҳаммазҳабон бо гурӯҳҳои даргир, ҳатто аз хориҷи кишвар, сарчашма гиранд. Ин пуштибонӣ на танҳо маънавӣ, балки моддӣ низ буда метавонад, ки кӯмак бо аслиҳа ва ирсоли ҷанговаронро дар бар гирад.

Дар мавридҳои, ки тарафҳои муқобили низои этносиёсӣ ба мазҳабҳои мухталиф тааллуқ доранд, фазои истифодабарии захираҳои динӣ ва институтҳои он ба хоҳири танзими низоъ ва коҳиш додани зӯроварӣ маҳдуд мегардад.

Қараёни таҳаввули низоъҳои ҳуин, аз ҷумла дар минтақаҳои арабӣ-исроилӣ, хорватӣ-мусалмонӣ, сербӣ-мусалмонӣ, сербӣ-хорватӣ, арманӣ-озарбойҷонӣ ва монанди инҳо, маҳз чунин равандҳоро дар амал инъикос мекунанд [193, с. 28-35].

Зикр кардани чунин андеша зарур аст, ки на ҳама қувваҳои олам дарки онро доранд. Масалан, нодида гирифтани иқтисоди бузурги сафарбарии дин, дониши ноқофӣ дар бораи равандиносии этникӣ ва методҳои таъсиргузориҳои динӣ дар ташаккули худшиносии этно – миллӣ, инчунин ноогоҳии умумӣ аз хусусиятҳои муқаррароти байнимиллӣ, боиси қабули қарорҳои нопухта ва каммазмун аз ҷониби сиёсатмадорон мегардад. Ин ҳолат на танҳо муносибатҳои давлатӣ ва динро таҳриф мекунад, балки ба ташаккули тамосҳои солими этно –

фарҳангӣ ва ҳамзистии миллатҳо таъсири манфии амиқ мерасонад. Аз ин рӯ, барои тезутундшавии зиддиятҳои байниэтникий мусоидат менамоянд [31, с. 66]. Дар замони муосир аз чунин омил беҳабар будани роҳбарияти давлатҳо низоъҳои мухталифи ҳосияти динӣ доштаро метезонанд.

Ғайр аз ин, дар равандҳои бархӯрди идеологӣ ва мубориза, на танҳо бо ҳисси ғамхорӣ, балки бо ҳислатҳои шадиди инсонии худ низ аз қабилӣ хоҳиши молу мулк, бераҳмӣ, шавқу рағбат, ҳавас барои нуфуз ва ҳукмронӣ ва ҳамчунин зулму беадолатӣ ҳаракат мекунанд. Ҳамаи ин хусусиятҳо метавонанд ба шиддат гирифтани низоъ замина гузоранд. [218, с. 25-35].

Пешниҳод кардани як андешаи устувори сиёсӣ ё таълимоти динӣ, ки тавонад эҳсосоти гуногуни инсонро ба таври комил қонеъ созад, кори хеле мураккаб аст. Ҳар гуна доктринае, ки ҷанбаҳои зидду нақизи табиати инсонро нодида мегирад, ночор аст пайваста ба тағйирот ва мутобиқсозӣ рӯ орад, то тавонад сафҳои пайравони худро нигоҳ дошта мавқеаашро аз даст надихад, зеро дар табиати инсон омезиши хайр ва шар ба таври ногузир ҷой дорад – то ҷое ки ҳатто дар маҷмӯи эҳсосот ва арзишҳои башарӣ бояд микдоре аз “металли гаронбаҳо” – и зотан манфӣ ҳам вучуд дошта бошад. Ин унсурҳо, ки ба гурӯҳҳои ҷинойтпеша, иттиҳодияҳои махфӣ ва дастаҳои зӯроварӣ хосанд, ҳамзамон бо унсурҳои “камсифат” ва нисбатан пок – ки ба эҳсосоти қаҳрамонӣ, зиндагии зоҳидона ва қурбонии шадиди фетешистӣ хостанд – дар як маҷмӯъ амал мекунанд. Маҳз ҳамин омехтаи ноустувори унсурҳои нек ва бад ҳамеша ба як натиҷа меорад: ин барои паҳншавии ҳама гуна таълимот ва низомиҳое, ки аз пайравонашон итоат ва садоқати комилро талаб мекунанд. Чунин талаботро одатан гурӯҳҳо ва фирқаҳое ба миён мегузоранд, ки меҳоханд назорат ва таъсири худро васеъ гардонанд [134, с. 19].

Яке аз намунаҳои барҷастаи чунин ҷомеаҳо – ташкилоти маъруфи ассасинҳост, ки дар асрҳои миёна дар қаламравҳои Сурия ва Ироқ

фаъолият доштанд. Ин гурӯҳ намояндаи як равияи тозапайдои исломиён ба шумор мерафт, ки дар ибтидои солҳои 1100 дар ҷаҳони ислом зуҳур карданд ва сарфи назар аз шеваи нисбатан ором, бо фаолиятҳои махфӣ ва таъсиргузорашон машҳур гашта буданд. Тартибот ва таълимоти ин ҷараёни мазҳабии исломӣ бархе аз хусусиятҳои фарқкунандаи франкмассонгарии муосирро таҷассум мекарданд, ки дар муҳити кишварҳои Амрикои Лотинӣ рушд ёфта буданд. Намояндагони ин гурӯҳ, ки ба амалҳои ғорат даст мезаданд, то нимаи асри гузашта дар Ҳинд низ шуҳрати манфӣ доштанд. Қариб ҳамаи сайёҳоне, ки дар бораи Чин иттилоъ додаанд, инчунин мавҷудияти ҷамъиятҳои махфии ба онҳо монандро тасдиқ намудаанд. Баъзеи онҳо дар кишварҳои гуногун паҳн гардида, дорои ҳадаф ва нақшаҳои муайяни сиёсӣ буданд. Ба ин рӯйхат метавон ҳаракатҳои “махфӣ”-ро низ ворид намуд, ки дар замони муосир дар Аврупо ва Амрико низ инкишоф ёфтаанд [134, с. 39].

Дар ҳуди ҳамон вақт иттиҳодияҳои муайяни одамоне барои дур шудан аз қаноатмандиро ва тақаббури заминӣ даст кӯтоҳ намуда, ба қурбонҳои мутлақи аъзоёни он ба хоҳири манфиати иттиҳодия ва ё тамоми инсоният асос ёфтаанд. Дайрҳои буддоӣ ва силсилаҳои католикии динӣ дар Ғарб намунаҳои хуби чунин навъи ташкилотҳо шуда метавонанд. Теъдоди пайравони ин иттиҳодияҳо асосан аз ҳисоби одамони алоҳида, махсусан муносиб ба ин даъват ва ё ба хоҳири шароити махсуси тамоюлоти онҳо барои худқурбонкуниҳо ва тобеият афзоиш меёбад. Аммо наметавон тасдиқ кард, ки онҳо қомилан аз завқу шавқи заминӣ озод мебошанд. Саъю талошҳо барои ҷалб намудани одамони солах, хоҳишмандони афроди барои ба даст овардани бартарият дар силсила ва хоҳиши ниҳоят зиёди - гузаштан аз силсилаҳои рақибон - тамоми инҳо ангезаҳои тавоное мебошанд, ки зиндагии дуру дароз ва гулшукуфи ин иттиҳодияҳоро таъмин мегардонанд.

Аммо дар тамоми ин ҳолатҳо, зарраи хайр ҳамеша бо шар омехта аст ва зарраи шар дар заминаи хайр қарор дорад. Онҳо ҳеҷ вақт ҳама аъзоёни ҷомеаи бузургро дар бар гирифта наметавонанд. Сарфи назар аз ҳама асосноккунии хайрхоҳонаи ҷинойтҳо, дастаҳои қотилон ва дуздон ҳеҷ чизе ба ҷуз навдаҳои иҷтимоии бемор намебошанд. Аммо замони муайне онҳо тавонистаанд, ки табақаҳои васеъро зери террор ва таъсир қарор диҳанд. Вале, принципҳои онҳо натавонистанд оммаҳои васеъро ба тарафи худ ҷалб намоянд. Дайр низ ҳамеша истисноро ташкил медод ва ҳар қадар ки образи ҳаёти дайрӣ зиёд дар байни як гурӯҳи муайяни аҳолии интишор наёфта бошад ҳам, ба зудӣ рӯй гардонидани онҳо аз принципҳои аввалин оғоз меёфт. Эбионитҳо дар давраи масеҳияти ибтидоӣ аз тамоми диндорон тақозо менамуданд, ки васоити мавҷудияти онҳоро бо ҳам муттаҳид намоянд, онҳо саъй мекарданд, ки ахлоқи дайрро дар тамоми ҷомеаи масеҳӣ интишор диҳанд. Аммо ин фирқа ҳаёти гадоёнаро аз сар гузаронида, дере нагузашта нопадид гардид, зеро бо ин восита агар худмаъзулияти гуруҳи хурди интиҳобшудагонро ба даст оварда бошад ҳам, он гоҳ ин амал дар муносибат ба ҳамаи одамон, ки дар онҳо хуб бо бад омезиш ёфтааст, ғайриимкон гардид. Бояд эҳтиёҷот ва эҳсосоти онҳоро низ дар мадди назар дошт. Аз ин рӯ, агар таҷриба доир ба азнавсозии иҷтимоӣ чизеро исбот намояд, ки онро бояд дар байни дигарон паҳн кард ва дар назар дошт, ки касе имкон медиҳад, ки ба ин таҷриба ҷалб карда шавад, аммо касеро бояд маҷбур сохт, ки инро қабул кунад [31, с. 106].

Низои доимии байни имони динӣ ва эҳтиёҷоти инсонӣ, байни зухуроте, ки онҳо ҳамчун муқаддас эътироф шудаанд ва мувофиқ бо қонуни илоҳӣ, байни махлуқ ва он чизе, ки онро дар ҳақиқат ҳам бояд офарид, зиддияти азалий ва мунофиқиро ба миён меоварад ва ин бошад на танҳо дар ҳаёти масеҳиён, балки дар зиндагии одамони зиёде инъикос меёбад. То замоне, ки масеҳият ба фазли Константин, ба дини расмӣ империяи Рим табдил ёбад [31, с. 108].

Барои тамоми динҳо мутобиқшавии муайяне нисбат ба сатҳи нисбатан камтари ахлоқӣ ва эҳсосотӣ чихати ба даст овардани сатҳи миёна лозим аст. Онҳое, ки эътироф кардан намехоҳанд, ки вазифаи одамонеро, ки бефоида будани эҳсосоти динӣ ва таълимоти диниро ҳамчун далели корноомадии комили онҳоро сабук мегардонанд [181, с. 94-99]. Масалан, масеҳият на ҳамеша дар империяи Рим бо зиддият таъкиб мешуд. Марҳалаҳои дуру дарози таҳаммулпазирӣ низ вучуд дошт ва баъзан таъкибҳо танҳо дар музофоти алоҳида истифода мешуд. Аммо то замоне, ки император ба он иҷозат надод, ғалаба накард. Айнан ҳамин тавр, таблиғоти либералӣ низ на танҳо дар мушкилот қарор дошт, балки мусоидати ҳокимиятро аз нимаи асри XVIII то инқилоби Фаронса инъикос мекард. Баъдан, вай қадам ба қадам ғалаба мекард, аммо на дар тамоми қаламрави Аврупо чунин буд. Таблиғот замоне ғалаба кард, ки ҳуди ҳокимиятҳо ба вай мурочиат намуданд ва ё онҳоро неруҳои дохилӣ ва берунӣ ба миён оварда буданд.

Аммо бо ин ду мисоли шубҳанок метавон дигар намунаҳои дорои хусусиятҳои зидро муқоиса кард. Ҳуди масеҳияти ибтидоӣ шояд берун аз ҳудуди империяи Рим интишор намерефт. Вай дар Форс на танҳо мавриди қабул қарор нагирифт, ки дар симои дини миллии онҳо монедаро эҳсос мекард, балки мавриди таъкибҳои ҷиддӣ ҳам қарор гирифта буд. Карли Кабир масеҳиятро дар байни саксҳо бо истифода аз оташу шамшер дар тӯли давраи зиндагии як насл зӯран ҷорӣ намуда буд. Ба масеҳият рӯй овардани шахрвандони империяи Рим садсолаҳо тӯл кашид. Аммо чанд садсолае кифоя буд, ки масеҳият дар кишварҳои варварӣ инкишоф ёбад, зеро шоҳ ва наздикони ӯ масеҳӣ шуда, ба таслиб кашидани оммавии халқ оғоз ёфт. Масеҳият дар заминҳои англосаксонӣ, дар Полша, Россия, дар давлатҳои Скандинавия ва дар Литва нисбатан хеле зуд инкишоф ёфт. Дар асри XVII дини масеҳӣ бераҳмона ва тавассути васоити самаранок дар Япония комилан несту нобуд гардонид шуд. Тавассути таъкиб буддоия аз қаламрави ватанаш

– Ҳинд берун карда шуд, маздоия дар Эрони замони Сосониҳо, Бобия дар Форси имрӯза ва бо дини нави тайпинҳо дар Чин ба чунин тақдир рӯ ба рӯ гаштанд. Дар натиҷаи фишор ва таъқиб, мазҳабҳои албигойҳо дар ҷануби Фаронса, инчунин ислом ва яҳудият дар қаламрави Испания ва Ситилия ба таври кулӣ аз байн рафтанд. Қараёни Реформатсия танҳо дар он кишварҳое муваффақ гардид, ки аз ҷониби ҳокимияти сиёсӣ пуштибонӣ ёфт, ҳарчанд дар ҳолатҳои муайян он аз сӯи ҳаракатҳои инқилобӣ низ ғимоя шудааст. Бо вучуди он ки рӯҳониёни масеҳӣ паҳншавии сареъи дини худро ҳамчун мӯъҷиза қаламдод мекунад, суръати инкишофи масеҳият дар муқоиса бо вусъати густурда ва босуръати назарраси ислом қобили муқоиса нест. Масеҳият дар қаламрави Империяи Рим дар муддати се аср рушд ёфт, дар ҳоле ки паҳншавии ислом танҳо дар давоми ҳаштод сол, аз Самарқанд то соҳилҳои Пириней, амалӣ гардид [134, с. 63].

Ин далел нишон медиҳад, ки робитаи байни дин ва сиёсат таърихи тӯлонии ҳамкорӣ ва ҳамоҳангӣ дорад. Дар тӯли таърих, ҳам ҳокимияти дунявӣ ва ҳам маънавӣ пайваста барои ба даст овардани нуфуз ва раҳбарӣ мубориза мебуданд. Бо вучуди ин, аз асри XIX инҷониб, нуфузи маънавӣ бештар ба ҳайси ёвари ҳокимияти дунявӣ баромад мекунад, ки вазифаи он кӯмак дар қонунигардонӣ, таҳкими арзишҳои шаҳрвандии анъанавӣ ва пуштибонии онҳо мебошад. Дар бархе ҳолатҳо, дин нақши боздорандаро дар муносибати ахлоқии давлат иҷро мекунад: агар ҳокимият ин марзҳоро поймол намояд, эҳтимоли аз даст додани эътибор, нуфуз ва дастгирии мардум хеле зиёд мешавад. Аз тарафи дигар, ҳуди ҳокимият метавонад бо интиҳоб ё пуштибонии як ё чанд дини таъсиргузори анъанавӣ дар кишвар равобитаи наздик барқарор намояд ва ба онҳо барои истифода аз манобеи маъмурӣ ва молиявӣ дастрасӣ фароҳам созад.

Одатан, низоъҳои динӣ бо равандҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ алоқаи зич доранд – онҳо метавонанд ҳам дар дохили як гурӯҳи иҷтимоии дорои эътиқоди умумӣ ва ҳам миёни ҷомеаҳои поликонфессионалӣ ё гурӯҳҳои

дорои равияҳои гуногуни динӣ ба вучуд оянд. Таърихи ҷаҳон гувоҳ аст, ки қисми зиёди низоъҳои байниқавмӣ ва сиёсии гузашта бо омили динӣ омехта буданд ё зери шиорҳои мазҳабӣ амалӣ гардидаанд. Дар идома, мо ба таври кӯтоҳ ва мухтасар он муноқишаҳои барҷастаро зикр мекунем, ки ба ҷараёни умумии таърихи ҷаҳон таъсири амиқ расонидаанд.

Таъқиби масеҳиён дар империяи Рим бо қабул шудани масеҳият ба сифати дини расмӣ анҷом ёфт, ки барои ташаккулёбии масеҳият ба сифати дини ҷаҳонӣ ҳамчун асос хизмат намуд. Масеҳият ба таври қатъӣ ба маданияти асримиёнагии Ғарб таъсир расонида, рафти инкишофи бемайлоии минбаъдаи илм ва техникаро муайян кард ва имрӯз вай асоси маданиятҳои муосирро ташкил медиҳад.

Ҷанг байни ҷонибдорони ҳокимият дар хонадони Муҳаммад ва душманони онҳо ба он оварда расонид, ки олами муосири исломӣ ба шиамазҳабон ва суннимазҳабон ҷудо карда шуд. Дар қаламрави Ироқ ва минтақаҳои шимолии Ҷумҳурии Ислामीи Эрон, аксарияти аҳоли пайрави мазҳаби шиа мебошанд, дар ҳоле, ки дигар манотиқи мусалмоннишин бештар суннимазҳаб мебошанд. Низоъ миёни ин ду равияи асосии исломӣ то ҳол пурра бартараф нагардида, дар шакли муноқишаҳои мазҳабӣ ва амалҳои террористӣ идома меёбад, ки мутаассифона, ҷони садҳо шахсони бегуноҳро талаб мекунад. Ин амалҳо аз ҷониби гурӯҳҳои тундрави ҳар ду мазҳаб амалӣ мешаванд.

Масъалаи ихтилоф дар таълимоти динӣ соли 1054 боиси ҷудоии ниҳоии калисои масеҳӣ гардид, ки дар натиҷа ба ду шохаи асосӣ – православӣ ва католикӣ тақсим шуд. Ҳар кадоме аз ин шохаҳо минбаъд ба ташаккули равандҳои сиёсӣ ва фарҳангии кишварҳои зери нуфузашон таъсири амиқ расонида, аҳдофи сиёсӣ ва мазҳабии хоси худро пайгирӣ мекарданд.

Низоъҳои динӣ, ки миёни қибтиҳо ва мусалмонҳо ба амал омада буданд, ва ҳамчунин ишғоли Байтулмуқаддас, ҳамчун баҳонаи асосии

юриши салибдорон таҳти шиори “озод сохтани мақбараи Худо” истифода гардид. Ин ҳаракатҳо дар тӯли ду аср боиси ташаннуҷи доимии вазъ дар минтақаи Шарқи Наздик шуданд.

Реформатсия, ки ибтидоан ҳамчун ҳаракате барои навсозии калисои католикӣ, ислоҳи баъзе ҷанбаҳои маросимӣ ва аз байн бурдани зухуроти манфие чун оғоз ёфта буд, дар натиҷа ба таъсиси калисои мустақили протестантӣ оварда расонд. Ин раванд сабаби чудо шудани як қисми муҳими Аврупои Ғарбӣ – ба вижа Нидерланд, Белгия ва баъзе минтақаҳои дигар дар зери нуфузи Ватикан қарор гардид.

Дар натиҷа, иқтидори сиёсӣ мазҳабии Папа то ҳадди назаррас заиф гашт ва таъсири рӯҳонӣ фаронсавӣ дар умури калисо тавсеа ёфт. Илова бар ин, Реформатсия такони ҷиддӣ ба рушди фарҳанги китоб такони ҷиддӣ бахшида, заминаи густариши фаъолияти илмҳои дунявиро фароҳам овард ва боиси тарғибу паҳншавии тарҷумаи китобҳои ғайридинӣ гардид.

Барои Белоруссия бошад, ин ҳаракат дорои аҳамияти хосае буд: маҳз дар ҳамин давра аввалин китобҳо ба забони қадимаи славянӣ ба таъъ расиданд, ки ин падида оғози шаклгирии адабиёти миллиро дар он кишвар нишон медиҳад. Аз ин ҷо бармеояд, ки ислоҳоти гуногундигарии сиёсӣ ва иҷтимоӣ низ метавонанд дар ташаккулёбии ҷомеа ва муносибатҳои дунявӣ ва динӣ нақши муассир гузошта бошанд. Ҳаракати мазкур вазифаро дар ҳаёти динию сиёсӣ ва фарҳангӣ иҷтимоии давлатҳои Аврупои Ғарбӣ иҷрои вазифаҳои муайянро пешниҳод карда тавонист. Ҳамзамон дар ислоҳоти калисои католикӣ таъсири ҷиддӣ расонид, зеро он аз доираи ҷаҳолати асримиёнагӣ берун овард.

Низоъҳои тозаии миёни Ироқи суннимазҳаб ва Эрони шиа барои Иёлоти Муттаҳидаи Амрико баҳонаи муносиб гардид, амалиёти низоми “туфон дар биёбон” – ро оғоз намоянд. Ин иқдом ба Вашингтон имкон дод, ки нуфузи худро дар минтақаи муҳими истеҳсоли нафт дар Шарқи Наздик тақвият бахшад, ки ин ҳолат мавҷи

норозигиро дар миёни кишварҳои арабӣ ба вучуд оварда буд. Ҳамлаи террористии 11 – уми сентябри соли 2001 ба шаҳри Нью-Йорк омили авҷи ин норозигиҳо гардид. Амалиёти зиддитеррористие, ки дар пайи ин воқеа оғоз ёфт, то ба имрӯз ҳам ба муносибатҳои сиёсати хориҷии кишварҳо дар минтақа таъсири амиқ мерасонад.

Зикр кардан бамаврид аст, ки дар кишварҳои инкишофёбандаи исломӣ муносибатҳо дар доираи таъсир ва нуфузашон дар минтақа низ омили муҳим ва ангезаи низоъ гардидааст. Масалан, тезу тундшавии муносибатҳо байни Эрон ва Арабистони Саудӣ то андозае низои байни Россия ва Туркияро ба хотир меоваранд. Дар ибтидо марҳалаи дуру дарози бадшавии муносибатҳо ва баъдан болоравии дараҷаи низоъ гардид. Лекин агар дар ҳоли низои Россия ва Туркия баҳонаи шаклии ҳучум ба тайёраи қирқунандаи Су-24 россиягӣ, ки аз ҷониби қувваҳои ҳарбӣ-ҳавоии Туркия тавассути F-16 зада шуда бошад, он гоҳ нисбати низои эронӣ-саудӣ, баҳонаи ба қатл расонидани воизи шиамазҳаб аз ҷониби саудиҳо мебошад, ки на танҳо низоъро бо Эрон, балки зиддияти байни шиа ва суннимазҳабонро тезутунд гардонид.

Эрон ва Арабистони Саудӣ кайҳо боз барои нуфуз дар олами ислом мубориза мебаранд, ки солҳои ахир ба ҷангҳои ғайримустақими байни ин давлатҳо дар қаламрави дигар давлатҳо гаштааст. Агар ба сахнаи ҷангҳои Шарқи Наздик назар афканем, он гоҳ бидуни мушкилӣ дидан метавон, ки Эрон ва Арабистони Саудӣ де-факто ҷанги гибридро дар қаламрави Сурия бурда истодаанд, ки Техрон Сурияро дастгирӣ менамояд ва отрядҳои Ҳизбуллоҳро Ар-Риёз аз ҷиҳати молӣ кумак мекунад. Эрон ҳуситҳо ва ҳарбиёнро дар Яман ба муқобили президенти аз тахт барканоршуда ва аҷнабиёнро саудиҳо дастгирӣ менамояд. Дар қаламрави Ироқ дастаҳои шиа ба артиши Ироқ мусоидат менамоянд, ки ба муқобили исломиҳои радикалӣ мубориза баранд, ки барои ташкил ва мусоидати онҳо саудиҳо даст мезананд. Бо назардошти он ки дар эътилофи россиягӣ-эронӣ-суриягӣ моҳҳои ахир мувафакиятҳои муайян

ба даст омадаанд, аммо юришгарон ва исломиҳо баръакс хисорот медиданд, инчунин бо назардошти муваффақиятҳои хуситҳо дар Яман - катли рӯхонӣ қасоси бошуурунаи Эрон ва шиаҳо бо мақсади боло бардоштани дараҷаи низоъ мебошад.

Ин ҳодиса барои он рух медиҳад, ки солҳои охир ИМА то андозаи таъсири худро дар назди иттифокчиён ва пайравони худ аз даст додааст. Аз ин рӯ, Туркия аз Вашингтон рӯ гардонида, ба қаламрави сателити амрикоӣҳо дохил мешавад ва маълум шуд, ки аз он ҷо баромада истодааст. Арабистони Саудӣ бо ин роҳ ба таври мақсаднок низои диниро барангезонида истодааст, ки хатари шикастани тамоми бозиҳо ва амалҳои Вашингтонро, ки бо саъю талоши ИМА дар Ироқ ва Сурияи Шимолӣ алоқаманданд, ба вучуд овардааст. Арабистони Саудӣ, ба монанди Туркия, саъй дорад, ки худро бозингари мустақиле нишон диҳад, ки набояд сарфи назар кард. Барангехтани низои динӣ ва бо ин васила, тезутундшавии низои суннӣ-шиагӣ, олотест, ки саъудиҳо талош доранд минтақаи Шарқи Наздикро ба худ тобеъ намояд, аммо натиҷаҳои ин амалиёт барои кишварҳои зиёде номусоид шуда метавонанд, ки ин бархурди манфиатҳо низ метавонад онҳоро ҷазб намояд.

Зикр бояд кард, ки Арабистони Саудӣ муносибатҳояшро (бо истифода аз баҳонаи мусоиде, ки бо ғорат кардани сафорати Арабистони Саудӣ дар Техрон дар ҷавоб ба катли воъиз) қатъ намуд. Баъд аз Арабистони Саудӣ Баҳрайн [243], Амороти Муттаҳидаи Араб [240], Судон аз маблағҳои саъудӣ вобаста мебошанд, ҷанговаронашро барои ҷанг дар Яман ба Ар-Риёз мефурӯхт, сафири худро боз хонд [241]. Эҳтимол аст, ки як қатор давлатҳои ба иттиҳоди саудӣ воридшуда дар ҳуҷуми зидди Яман иштирок карда, дар ин ва ё он шакл дар муқобили Эрон қарор мегиранд. Шарҳи расмӣ қатъшавии муносибатҳо ошкоро аз он шаҳодат медиҳанд, ки ҳуҷум ба сафорат ва қатли суҳангӯи шиагӣ, танҳо баҳонае беш набуда, сабаби асосиашон – мубориза ба муқобили таъсири Эрон дар равандҳои Шарқи Наздик ва халиҷи Форс мебошад,

ки баробари қатъ шудани “сулҳ” дар Яман тезутунд мегардад. Дар марҳалаи ҳозира эҳтимоли ниҳоят каме вучуд дорад, ки даъватҳои Ҷониби Москва ва Вашингтон метавониста бошанд, ки муносибатҳои байни Эрон ва Арабистони Саудиро чиддан тағйир диҳанд. Ҳоло ҳар ду ҷониб ошкоро якдигарро таҳдид менамоянд ва эҳтимоли қавӣ вучуд дорад, ки баъди суханбозиҳои худ имкон ҳаст, ки ба амал гузаранд, ва шарт нест, ки онҳо мустақиман сураат гиранд.

Ҳамин тариқ, дар маҷмӯъ вазъи ҳозира нишон медиҳад, ки низои Шарқи Наздик, ки ба даҳҳо давлатҳо дахл дорад, бо роҳи имконияти боз ҳам ба шиддатнокшавии минбаъда асос хоҳад гузошт ва имконияти сулҳи наздик аз бисёр ҷиҳатҳо ваҳму ҳаёло менамояд. Чунки маҷмӯи зиддиятҳо дар байни коалитсияҳои гуногун ва давлатҳои дорои манфиатҳои гуногун ниҳоят печида мебошад, то ки онро бо воситаи танҳо даъватҳо ба сӯи сулҳ ва ё муттаҳид шудани ҳама хубҳо дар муқобили бадҳо ҷамъбаस्त кардан, имкопазир бошад. Манфиатҳои асосии ин равандҳо исломи радикалӣ, қабл аз ҳама Халифат мебошад, ки дар заминаи ин ҳамдигархонданҳо имкониятҳои иловагӣ барои боз ҳам вусъат додани таъсири худ дар ҷангҳои поракунандаи минтақаи Шарқи Наздик ва Миёна ба амал меояд. Зеро, муносибатҳо боз ҳам печидатар шуда истодаанд ва хотимаи низоъ дар ин кишварҳо ҳанӯз аз назарҳо дур мебошад ва барои аз байн бурдани ихтилофи манфиатҳо ҷаҳони дуюм ва сеюмро лозим меояд, ки бояд нақшаҳои онро воқеъбинона тарҳрезӣ намоянд.

Ҳулосаҳои зербоби дуввуми рисоларо тақрибан дар чунин шакл метавон ҷудо намуд:

– низоъҳои динӣ-сиёсӣ таърихи кӯҳан дошта, хавфу хатари бузурги онҳо аз ба назар нагирифтани қонуниятҳои ниҳоят муҳим - авҷгирии омилҳои барангезандаи низоъ - сар мезанад.

– низои динӣ-сиёсӣ раванди иҷтимоист, ки ихтилофоти воқеии иҷтимоӣ-сиёсии дар ҷомеа ба вучуд омадаро инъикос ва ошкор

менамояд. Таърих гувоҳ аст, ки ҳаракатҳои динӣ-сиёсӣ дар шакли низоъ дар ҳар як дину оини халқу кишварҳои мухталиф дар мубориза барои мероси сиёсӣ ва динии ҳукумат ҷо доштаанд (масалан, дар таърихи ислом).

– ҳар як низоъ дар чунин шакл сурат мегирад: ба ҳар як барангезандаи низоъ одатан барангезандаи саҳттар, аксаран дар ҳама имкониятҳои мавҷуда зӯртараширо муқобил мегузорад.

– омили аввалини барангезандаи низоъ вобаста ба вазъият пайдо мешавад ва баъдан тезутундшавии омилҳо ба қор оғоз мекунад ва дере нагузашта алаққай низоъ дар пеши чашм ҷилвагари мешавад. Барои қатъ гардонидани низоъ ба ҳар навъе набошад силсилаи барангезандаҳоро бояд аз ҳам ҷудо кард.

– низоъҳоро ба се навъ тақсим кардан мумкин аст: – саъю талошҳо барои афзалият; – зоҳиргардонии ҳашму ғазаби душманона; – зоҳиршавии худпарастӣ (эгоизм); умумияти ин се навъи низоъ дар он аст, ки барангезандаҳои низоъ худ аз худ зухуроте мебошанд, ки ҷиҳати ҳаллу ғасли онҳо равонӣ ё ба даст овардани ин ва ё он ҳадафҳо (прагматикӣ ва равонӣ) равона шудаанд.

– ҳаллу ғасли низоъ раванди гузариш аз низои ноқомил ба қомил ва минбаъд ҳомӯш шудани тадриҷии он мебошад, ҳар як низоъ метавонад қам ё беш шиддатнок бошад, шиддатнокӣ асосан меъёри сифатии ғайбӣ тарафҳои ба ҳам муборизабаранда мебошад. Болоравии шиддатнокии он ҳамчун низоми раванди бошуурона иғвогарона ба вучудомадаро бо истилоҳи “аланга гиронидан”-и низоъ ифода менамоянд.

– воситаи самараноки паст кардани шиддатнокии муқобилати якдигар ба танзим даровардани низоъ мебошад. Ба динамикаи низоъҳо навъи рафторҳои муборизон таъсир мерасонад.

– низоъҳои дини-сиёсӣ дар баробари миллатгарой олати тавонон таъсирасонӣ ба ҳаёти иҷтимоӣ ва сиёсат дар кишварҳо боқӣ мемонад.

– рафъи низои динӣ чихати тавсеаёбии он мебошад, ки онро ҳамон шароити мушахассе муайян менамояд, ки низоъ дар онҳо пухта мерасад. Дар ҳолате, ки миёни ду ё беш аз он мактаб ё чараёнҳои динӣ низоъ ба вучуд меояд, чунин муноқиша метавонад ба табақабандии арзишҳо, мазмуни таълимот ва тарзи анҷом додани ибодат таъсир расонад. Дар аксари мавридҳо, пушти шиорҳои мазҳабӣ ҳадафҳои ниҳонии гурӯҳҳои манфиатҷӯ ва рақиб пинҳон мебошанд.

– низоъҳои диние, ки дар он гурӯҳҳои мухталифи иҷтимоӣ иштирок мекунанд, дар шароити муосир, низоъҳо дар оғози худ асосан бар заминаи манфиатҳои моддӣ ташаккул ёфта, танҳо баъдтар бо тобишу ҷанбаҳои мазҳабӣ эҳсос мешаванд. Дар чунин раванд, фарқиятҳои динӣ – бахусус нисбат ба “таълимотҳои дигар” тадриҷан на танҳо унсури фарқкунанда, балки ҳамчун муодили мафҳуми “душман” пазируфта мешаванд.

– агар низоъҳо дар муддати кӯтоҳ ҳаллу ҷасли худро наёбанд, ба ҷангҳои динӣ табдил меёбанд. Ҷанги динӣ – падидаи иҷтимоӣ – сиёсӣ мебошад, ки дар раванди гузариш аз паҳншавии нисбатан оромонаи як мазҳаб ба ҷанбаҳои муҳими ҳаёти иҷтимоӣ ва сиёсати давлат ё ҷомеа, ба низоъ ва муқовимати шадид табдил меёбад.

– яке аз хусусиятҳои муҳими муборизаҳои динӣ низои байни ҳомиён – анъанавиён (консерваторон ва традиционалистон) ва модернистон ва ҷонибдорони аз навсозии динӣ мебошанд, ки баъзан муборизаи байни онҳо аз доираи баҳсу мунозираҳои илоҳиётӣ берун мебарояд. Низоъҳои дохилидинӣ дар аксари ҳолатҳо ба тағйиротҳо дар системаи сиёсӣ оварда мерасонад (масалан, Мартин Лютер ва реформатсияи ӯ, ки оқибат сабаби пайдоиши шоҳи саввуми масеҳият - протестантизм гардид).

БОБИ 2. САРЧАШМАҲОИ САРЗАДАНИ НИЗОЪҲОИ ДИНӢ-СИЁСӢ ВА РОҲҲОИ ҲАЛЛИ ОНҲО ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

2.1. Заминаҳои иҷтимоию сиёсии ба вуҷуд омадани низоъҳои динию сиёсӣ дар олами муосир

Илмҳои сиёсӣ имкон медиҳанд, ки паҳлуҳои гуногуни низоъҳо аз ҷиҳати илмию назарявӣ таҳлилу таҳқиқ карда шаванд ва характери онҳо муайян карда шаванд. Ҳар як низоъ ба худаш функцияҳо ва сохтор дорад ва онҳо, метавонанд шаклашонро дар зери таъсири функцияҳои афзалиятдошта тағйир диҳанд [222, с. 47].

Субъектҳои низоъҳои иҷтимоӣ ва динӣ метавонанд афроди алоҳида, гурӯҳҳо, ташкилотҳои этникӣ ва динӣ, институтҳо, иттиҳодияҳои сиёсӣ, давлатҳо ва ниҳодҳои байнналмилалӣ бошанд.

Мувофиқ ба онҳо навъҳои низоъҳо низ аз якдигар фарқ мекунанд: яъне, низоъҳои байнишахсӣ, дохилигурӯҳӣ, байнисинфӣ, дохилисинфӣ, этникӣ (ё милли), низоъҳои дохили ташкилотҳо ва институтҳо, байни давлатҳо, яъне байналхалқӣ ва ғ.

Вобаста ба табиати ин субъектҳо, намудҳои гуногуни низоъҳо низ фарқ мекунанд: низоъҳои байнишахсӣ, дохилигурӯҳӣ, байнисинфӣ ва дохилисинфӣ, низоъҳои этникӣ (ё милли), низоъҳои дарунмиёнаи ташкилотҳо ва институтҳо, ҳамчун низоъҳои байнидавлатӣ ё байналхалқӣ ва ғайра.

Барои таҳлили амиқи низоъҳо, ҳудо намудани субъекте, ки омили барангезандаи муноқиша мебошад, ва дарк намудани динамикаи он, ки кадом унсур дар раванди низоъ нақши калидӣ мебозад, аҳамияти хоса дорад. Дар айни замон, бояд зикр кард, ки ин субъект на ҳамеша ягона аст. Омили асосие, ки сабаби пайдоиши зиддият мегардад, аксар вақт на худ иангезанда, балки он ҷонибест, ки дар раванди низоъ самти онро муайян мекунад. Инкишофи низоъ як раванди равон ва муназзам нест, балки бо ихтилофҳо ва муқобилаҳо алоқаманд аст, зеро он шакли тезутундии зиддиятро эҳсос мекунад. Ҷараёнҳои созандагӣ ва

харобкорӣ, шаклҳои муътадил ва тезутунди муқобила, баландшавӣ ва камшавии низоъ, идорашавандагӣ ва стихиявӣ будани он, лаҳзаҳои ратсионлӣ ва иратсионалӣ дар мубориза бо муҳолифон – ҳамаи ин узвҳои мураккаби инкишоф ва ҳомӯшшавии низоъро тарҳрезӣ мекунанд. Дар рафти амиқ шудани низоъ амалҳои байни якдигарии ҷонибҳо мураккаб мегардад, баъзан ҳатто бо ҳам омехташавии низоъҳои гуногун, шиддат ва идоманок ва дар радифи ҳамдигар ҷой гирифтани онҳо низ ҷой дорад, ки боиси тақвият ёфтани ва шиддатнок шудани ҳар ду мегардад [222, с. 41-54]. - навиштааст Шейнов В.П.

Сабаби тавсеа ёфтани низоъ то андозае аз он вобастааст, ки ин раванд чӣ гуна баҳо дода мешавад ва таҳти андеша қарор мегирад, чӣ гуна аз ҷониби субъектҳо мавқеъҳои бо ҳам муқобил қабул карда мешаванд. Андешаҳо ва арзёбиҳо вобаста ба низоъ ниҳоят гуногун ва зиддиятнок мебошанд: аз пазируфтани заминаҳои воқеӣ ва қонунии ташаккули он, то рад кардани зарурати мақсадноки он, аз фаҳмиши аҳамияти ногузири он дар шароити муайян, то дарк кардани танҳо паёмадҳои манфии низои шиддатёфта.

Дар шароити авҷ гирифтани низоъ, субъектҳо эҳсосоти гуногунро таҷриба намуда, дар баробари он ба рафторҳои мухталиф рӯ меоранд: гурӯҳе шояд аз чунин вазъият худро қаноатманд эҳсос намуда, онро муфид пиндоранд, дар ҳоле ки дигарон бо дарки паёмадҳои ногувор, дар талоши пайдо кардани роҳҳои коҳиши шиддат ва ҳомӯшсозии муқобила қарор мегиранд.

Амиқ гардидани низоъ боиси ташаккули равандҳои мегардад, ки бештар хусусияти вайронгарӣ дошта, ба ҷои созандагӣ унсурҳои харобкориро ба майдон меоранд. Барои ҷилавгирӣ аз чунин самти хатарнок, зарурати идоракунии мақсадноки низоъ ба миён меояд, ки моҳияти он дар маҳдуд намудани паҳншавии таъсири он ва нигоҳ доштани низоъ дар ҷаҳорҷӯби созандагӣ ифода меёбад. Ин амал танҳо дар сурате натиҷа медиҳад, ки раванд ба маҷрои оқилона ворид шуда,

унсурҳои бенизом ва стихиявии муқобиларо – ки дорои қувваи харобиовартарин мебошанд, ба ҳадди ақал расонида шаванд. Дар ин замина, тахти мафҳуми “идораи оқилонаи низоъ” муносибати мантиқӣ ва барномарезишудае дар назар аст, ки ба ҳамаи ҷонибҳои даргир имкон медиҳад, то ба таври мутавозин ва бо дарки паёмадҳо барои ба даст овардани натиҷаҳои мусбат фаъолият намоянд. Самтдиҳии чунин низоъ, бешак, танҳо дар заминаи танзими оқилонаи он имконпазир аст [150, с. 47].

Бештар аз як бор таъкид гардид, ки шиддат гирифтани зиддиятҳои дохилидинӣ зери таъсири ду гурӯҳи асосии омил – сотсиенталӣ ва дохилидинӣ сурат мегирад.

Ба омилҳои сотсиенталӣ, ки зерсистемаи динӣ, хориҷӣ буда, таъсир мерасонанд, ҳодисаҳо ва равандҳои ҷамъиятӣ дохил мешаванд, ки дар сохтори давлатӣ ва сиёсии кишвар ба вучуд омада, ба муносибатҳои давлат, ҷомеа ва иттиҳодияҳои динӣ таъсир расонидаанд. Ба ин омилҳо шомил мебошанд:

– этникишавии дин, ки дар рафти он дин ба як унсури муҳим барои миллатгароӣ ва ҳаракатҳои сепаратистӣ ба як унсури муҳим табдил ёфта, боиси ба вучуд омадани низоъҳои этникӣ мегардад, ки ранги динӣ пайдо меkunанд. Вақте ки дин ҳамчун асбоби асосии иттиҳод ё муқовимат дар байни гурӯҳҳои этникӣ истифода мешавад, он на танҳо ба муборизаҳои этникӣ, балки дар воқеъ дар ҳаёти динӣ ва сиёсӣ таъсир мерасонад, ки сабаби ташаккули низоъҳои динӣ ва миллатгаро мегардад;

– сиёсишавии дин дар он зоҳир мешавад, ки нерӯҳои гуногуни сиёсӣ динҳоро ҳамчун воситаи ҳанноти истифода мебаранд, ба тавре ки ҳаритаи сиёсии оламо ба “тахтаи шохмот” шабоҳат дода динҳоро дар муқобили якдигар ҷойгир менамоянд. Дар натиҷа, ин раванд боиси заъф ва ё нокифоягии коркард дар заминаи қонунгузорӣ мегардад, ки намегузорад ҳамкорҳои муассири байни давлат ва ташкилотҳои дини онҳоро ба танзим даровард. Ҳамзамон, пай дар пай вайроншавии

принципи озодии вичдон ва ҳуқуқи диндорӣ аз ҷониби давлат ва шахсиятҳои гуногун ба амал меояд, ки ҳаёти иҷтимоии кишвар ва рушди ҳамкориҳои байнигурӯҳӣ мебошад [236, с. 13].

Рафтор ва амалҳои субъектҳои низоъ таҳти таъсири шуури барангезандаи низоъ қарор мегиранд, ки самтнокии он бо ҳисси хоҳе, ки аз ҷониби тарафҳо дарк кардани муқобилияти манфиатҳо, арзишҳо ва ҳадафҳо ба вучуд меояд, муайян мешавад. Ба ҳамин тартиб, табдили ин ҳолатҳо як унсури муҳими ангезаи фаъолонаи субъектҳо дар раванди низоъ аст [150, с. 43].

Ҳар гуна низоъ пайдо шуда, имконияти амалигардонидани он вучуд дорад ва дар заминаи вазъияти низоъ - қисми ҷудонашавандаи низоъ, унсури эҳсосшавандаи сохтори он ҳаллу фасл мегардад.

Низоъҳоро табақабандӣ намуда, мо тавассути он, маълум мекунем, ки имкониятҳои онҳоро мушаххастар намоем, аломатҳои нишондиҳандаи низоъро дар ин ва ё он соҳаи муносибатҳои ҷамъиятӣ ва амалиёт, ҷиҳатҳои ҳосаи динамикаи низоъҳои гуногунро пайгирӣ намоем ва дар ин асос стратегия ва тактикаи шинохт, ба танзим даровардани онҳо, ҳаллу фасли онҳоро коркард ва таҳия намоем.

Бо назардошти гуногунии низоъҳо, сабаб ва шароити пайдошавии онҳо низ гуногун мебошад. Новобаста аз ин сабабҳои умумие вучуд доранд, ки зимни таҳлили ҳар кадом навъ низоъ сабабҳои иҷтимоӣ ва сиёсии пайдошавии онҳо равшану ошкор мегарданд.

Дуввум, низоъ – ин ҳамеша муносибатҳои иҷтимоию сиёсӣ (амалҳои якҷоя)-е мебошанд, ки дар муҳити иҷтимоӣ рух медиҳанд, зеро аз сабаби он ки низоъ ҳам дар воқеият ва ҳам дар тасаввуроти субъектҳо вучуд дорад, пас сабабҳои низоъ низ мувофиқан на берун аз ин амали якҷоя, балки дар дохили “манфиатҳои ба таври гуногун фаҳмидашаванда ва баҳододашавандаи субъектҳо аз мавқеи манфиатҳои худӣ” ташаккул меёбад. Аз таърифҳои низоъ ба сифати мубориза баҳри амалӣ гардонидани манфиатҳои гуногун хулоса дар

бораи нақши муайянкунандаи ахириҳо дар мачмӯи омилҳое, ки низоъхоро барангехтаанд, бармеояд.

Саввум, низоъ – зухуроти мураккаб буда, дар он унсурҳои гуногуни психологӣ бо ҳам махлут мешаванд. Табиати низоъҳо таъсири омили биологиро дар пайдошавии он истисно намекунад.

Таваҷҷуҳро ба сабабҳо ва шароити объективӣ равона кардан, яктарафа баҳо додани нақши дохилисубъективӣ, аз ҷумла, омилҳои ғайриоқилона, зам кардани хусусиятҳои таърихӣ фарҳангии тафаккур ва ҳатто ангеҳои ирсӣ мебошад. Ҳамаи ин муборизаи аксии субъектҳо тавлид менамояд, аз шуур ва худшиносии онҳо гузашта, ба худ шакле мегирад, ки аз бисёр шароит ва пеш аз ҳама аз сатҳи маданияти шахс, вобаста мебошад [222, с. 47].

Набояд фаромӯш кард, ки низоъҳои динӣ барои он давлатҳое хос мебошанд, ки аҳолии он дорои динҳои гуногун ва зиёд буда, дар онҳо қонунҳои поймолкунандаи ҳуқуқ қабул мешаванд ва ё ба назар гирифта нашуда, ҳуқуқҳои диндорон вайрон ва ё поймол карда мешаванд. Ба ягон дину мазҳаб қоил шудани бартарият хоҳ-нохоҳ сабаби маҳдуд гардонидани ҳуқуқҳои дигарон мешавад. Ана, барои чӣ дар ҷомеа нигарониҳо тавлид меёбанд, масалан, дар Федератсияи Руссия ҷараёни православие имкон дорад, ки де-факто мақоми дини давлатӣ бигирад, ки ин дар навбати худ, барои тақвият ёфтани ҳаракатҳои миллӣ дар ин кишвар мегардад. Ва ин нигарониҳо беасос нестанд, зеро дар шуури ҷамъиятӣ православие бо этноси рус, бо миллати рус робитаи мустаҳкам ва узвӣ дорад. Чунин андешае низ вуҷуд дорад, ки рус будан маънои православӣ буданро ифода мекунад. Барои муқоиса дар миллигарии украинӣ чунин робита вуҷуд надорад, зеро “украини ҳақиқӣ” будан, ҳаргиз маънои пайравӣ кардан аз ин ва ё он шохаи православие ва ё равияи католикиро надорад. Аммо дар миллатгарии грузинӣ, масалан, робита бо православие ва дар арманӣ бо калисои Апостолии Арманӣ ошкору равшан аст [220, с. 17].

Оғозёбии амалиёти низоъ мавҷуд будани маҷмӯи ангезаҳои онро тахмин менамояд. Ангеза – на сабаб, балки ишора кардан ба ниятҳои субъектхост, ки бо амалҳои мутобиқи он замина мегузорад. Ангезаҳо дар заминаи баҳодиҳиҳои вазъи низоъӣ ҳамчун водор кардан ба фаъолӣ, ҳамчуни рафтори душман, ки бо манфиатҳои яке аз тарафҳо ва амалҳои худӣ муқобил мебошад, равона ва истифода карда мешавад.

Ангезаҳои эълоншудаи амали низоъӣ, на ҳамеша воқеъ мебошанд, ки дар як қатор ҳолатҳо аз ҷониби тарафҳои даргир дарк ҳам намешаванд. Тасоддуфӣ нест, ки дар ангезаҳо амалҳои бошуурона ва таҳтишуурона бо ҳам маҳлут мешаванд [149, с. 134].

Татбиқи вазъи низоъӣ, гузариши он ва низои воқеъ ҳамеша аз кимкадом як такондихӣ: дохилӣ ва ё хориҷӣ, ки аз ҷониби яке аз субъектҳои зиддият бармеояд, оғоз меёбад ва ҳамчун замина хизмат мекунад. Амали аввалин, ки сабаби низоъ мешавад, ҳодиса ва воқеаи номувофиқ - инцидент номида мешавад. Ин амали яке аз тарафҳои даргир аст, ки ҳатман воқуниши ҷавобиро ба дунбол меоварад.

Инцидент – ин ҷисми низоъ, материализатсияи он ва образи он мебошад, ки барои мушоҳидачӣ пешниҳод шуда, меёри он аст, ки ба субъект кӯмак менамояд, то ки зиддияти бавучудомадаро дарку эҳсос намояд. Сатҳи шиддатнокии он бо суръати балан афзоиш ёфта, субъектҳоро водор месозад, ки роҳҳои баромад аз зиддиятро ҷустуҷӯ намоянд.

Инцидентро метавон сабаби оғози низоъ номид, аммо на ҳар як навъи ҳодиса (инцидент) метавонад ҳамчун омили низоъбарор арзёбӣ гардад. Танҳо он ҳодисаҳое дорои ҷунин хусусият ҳастанд, ки дар заминаи онҳо амалу ҳадафҳои гурӯҳҳои даргир ба ҳам мепайванданд ва ҳамчун ҷузъи ҷараёни худӣ низоъ амал мекунанд. Дар ҳолате, ки инцидент аз зиддияти аслӣ берун аст ва бо он робитаи мустақим надорад, он гоҳ онро на ҳамчун омил, балки ҳамчун сабаб ё ангезаи беруна бояд маънидод кард. Бояд қайд намуд, ки амали иғвогароёнае,

ки аз ҷониби гурӯҳ ё шахсе амалӣ мешавад ва бо ҳадафи тезтар шиддат бахшидани муқобила анҷом мегирад, на сабаби аслӣ, балки танҳо баҳонаест барои авҷ гирифтани низоъ [150, с. 45].

Таъкид мекунем, ки барангехтани низоъ на танҳо аз ҷониби роҳбарони динӣ ва гурӯҳҳои ифротӣ, балки аз тарафи воситаҳои ахбори омма низ сурат гирифта метавонад. ВАО, дар баррасии мавзӯҳои динӣ, метавонанд ба ду иштибоҳи асосӣ роҳ диҳанд:

- Истифодаи ибораҳои манфӣ нисбат ба пайравони адёни ақаллият, бо мақсади боло нишон додани як дин нисбат ба дигар;
- Таҳқири яке аз адён ба манфиати дини дигар.

Дар чунин ҳолат, рӯзноманигорон ба манфиати гурӯҳҳо ё ташкилотҳое кор мекунанд, ки аз беобрӯ кардани дин, рӯҳониён, муассисаҳои динӣ ё ҷойҳои муқаддас баҳра мебаранд. Ин тарзи кор қомилан зидди меъёрҳои касбии рӯзноманигорӣ буда, ба шахсони мавриди танқид қарордошта имкон намедиҳад, то мавқеи худро дар ҳамаи расона ибраз намоянд [236, с. 11].

Мисоли равшани вайрон кардани меъёрҳои ахлоқии рӯзноманигорӣ, истифодаи ноҷо ва ғайриобъективии истилоҳҳост, ки дар баррасии масъалаҳои динӣ ба назар мерасад. Масалан, муроҷиат ба динро бо вожаҳои чун “чалбкунӣ” (вербовка), пайравии динӣ ё иҷтимоиро ҳамчун “иттифоқчиён” ё “табъиён”, рӯзаро ҳамчун “зӯран маҳрум кардан аз ғизо”, фаъолиятҳои мубаллиғонро “фиребгарӣ”, ибодатро “шакли ғуломӣ”, ҷомеаи диниро “хонае барои гургон”, имон оварданро “шустушӯи мағзҳо” ва кӯмакҳои молиявиро ба созмонҳои динӣ “ришва” ё “маккорӣ” таъбир мекунанд.

Истифодаи чунин вожаҳои эҳсосотангез боиси таҳриф шудани мазмуни воқеии дин гашта, муҳити носолихро дар фазои иттилоотӣ ба вучуд меорад. Муаллифон, ба ҷойи равшан сохтани мавзӯ бо риояи объективият, ба таҳрик ва буриши яктарафа роҳ медиҳанд, ки ин ҳилофи меъёрҳои касбии рӯзноманигорӣ мебошад.

Аммо, сарфи назар аз ин ҳам, заминаи амиқтарини гузариши вазъи низоъ ба низои ҳақиқӣ ба ҳам муқобил будани манфиатҳо ба ҳисоб меравад. Агар, нуқтаи ниҳоии ин муқобилат дар аксари ҳолатҳо зиддияти арзишҳо ва мавқеъҳо хизмат намояд, пас ташакулёбии низоъ хоҳ-нохоҳ, проблемаи таҳаввули арзишҳоро ба таҳаввули манфиатҳо ба миён мегузорад [236, с. 11].

Муҳаққиқи дигар бар он ақида аст, ки вазъи низоӣ ба назар нарасида ба мисли интсиденти ба назар нарасида он қадар хавфнок нест, зеро ки аввалин хоҳ-нохоҳ ба дарки зиддиятҳои мавҷуда оварда мерасонад, агар онҳоро тағйирёбии шароит аз байн набарад, дуввумаш зиддиятро ба дарун тела медиҳад ва болоравии шиддат дар дохили шуур ҷорӣ мешавад. Интсиденти такрорӣ даррав муносибатҳоро қатъ менамояд ва ногаҳон барои субъектҳо шакли кандашавии садди пурталотуми ҳавзи обро қабул менамояд. Ана баъдан дар бораи интсидент, ҳодисаи қаблан ҷой доштаро ба хотир меоваранд [54, с. 164].

Барои он ки ҳодисаҳои рухдодаро ба сифати интсидент ба қайд гиранд ва ба ҳолатҳои пештара - пресендент иҷоза надиханд, шакли гузаштани ин марҳалаи низоъро доништан даркор аст.

Яке аз омилҳои таладиҳӣ ба низоъ – ин норозигӣ ба ҳисоб меравад. Норозигӣ – эҳсоси қаноатманд набудан ва баён кардани эътироз бо ягон чизе ва ё ягон касе, ҳамчун зерӣ лаб чизе гуфтан ва баъзан дар шакли шифоҳӣ зоҳир мешавад. Аз як ҷониб, қаноатманд набудан ҳанӯз низоъ нест, зеро субъект сабаби чунин ҳолатро хуб дарк намекунад, объекти манфиати татбиқнашаванда ҳоло дар гӯшаи (периферияи) шуур ҷойгир аст, на дар маркази шуур. Аз тарафи дигар, қаноатманд набудан аллакай низоъ аст, зеро шароит ба бархӯрди манфиатҳо оварда истодааст, ҳарчанд ки ҳанӯз натавонистаанд зиддияти манфиатҳоро бараъло нақшабардорӣ карда бошанд.

Сатҳи минбаъдаи инкишофи шиддатнокии ҳодиса ва амалҳои ногаҳонӣ - инсидент - амалҳои муқобил, яъне амалҳои мебошанд, ки

барои амали дигар монеъ мешаванд. Байни норозигӣ ва амалҳои муқобил метавонад марҳалаи дуру дарози муваққатӣ қарор гирад. Марҳалаи байни ихтилоф ва амалҳои муқобил он ниҳоят кӯтоҳ аст: зеро зиддият мавриди андеша қарор гирифт ва ҳар як субъект медонад, ки чӣ меҳаҳад ва хоҳиши ӯ ба даст овардани чизи зарурӣ бо суръат меафзояд. Аз ин рӯ, агар субъектҳо дар ҳамин ҷо ва ҳуди ҳозир сари андеша нараванд ва таҳаюлотӣ фаъолонаро, ки расми муносибатҳои минбаъдaro мекашад, истифода набурда, саъю талоши ҳудро барои ҷустуҷӯи роҳҳои ҳалли зиддияти ба вучудода истифода набаранд, он гоҳ худашон эҳсос нахоҳанд кард, ки чӣ гуна ба сатҳи муқобилате, ки шиддати аз ҳад гузаштааст, расидаанд [222, с. 45-47]. Низоъ замоне ба сатҳи баландтарини худ дар муқобилат, мубориза бар зидди касе ва ё чизе мерасад, ки ба андешаи субъект, барои ба ҳадаф расидан, татбиқи манфиатҳо ҳалал мерасонад. **Зеро дар аксар ҳолатҳо, вақте ки шиддати баланди психологӣ ба авҷи худ мерасад, инсон ба нафари дигар ҳамчун монеа назар мекунад ва тамоми нерӯҳо барои нест кардани он шахс ё гурӯҳ равона мешаванд. Назорати усулҳои фишор ва нест кардан душвор аст, аз ин рӯ дар баробари паст задани шаъну эътибор таҳқиру озор ва маҳдудсозӣ, истифодаи нерӯи ҷисмонӣ низ истисно намешавад.**

Агар дар **марҳалаи аввал** (норозигӣ) муносибатҳо ва робитаҳои хайрхоҳона қатъ нашуда бошанду ҳанӯз низоъ оғоз наёфта бошад, вале аллакай дар ҳамон вақт ҳузур дорад, пас дар сатҳи охирин (муқобилат) канда шудаанд ва аллакай тамоми робитаҳо қатъ гардида, моҳиятан вучуд надоранд, аммо ба ҳар ҳоле набошад, низоъ ҳоло ҳам ҳузур дорад.

Масъалаи он ки низоъ чӣ гуна ҳаллу фасл мегардад ва муносибатҳои минбаъдаи байни субъектҳои низоъ чӣ гуна сурат хоҳанд гирифт, аз он вобаста аст, ки мо кадом характери онро афзалтар меҳисобем. Ин **марҳалаи дуввумини низоъ** мебошад.

Агар роҳи пешгириёфта самаранок бошад, он гоҳ низоъ ҳал хоҳад шуд ва муносибатҳо байни субъектҳои низоъ ба сатҳи нави инкишофи он мегузаранд. Аслан чунин подош аз ҳисоби чӣ сураат мегирад? Зикр бояд кард, ки ҳар кадом субъекти низоъ бояд манфиатҳои худро бо манфиатҳои тарафи дигар муқоиса намояд. Баъдан, барои онҳо зарур аст, ки ҳуқуқи ҳар кадом субъектро ҷиҳати татбиқи манфиатҳояш эътироф намояд. Ва ахиран, ниҳоят муҳим аст, ки муносибатҳои ояндаро бо дигарон ҳангоми интихоби ин ва ё он варианти ҳаллу фасли низоъҳо пешгӯӣ кардан тавонанд [222, с. 40].

Аммо роҳи ҳалли низоъ метавонад сохтори деструктивӣ ва харобкорӣ бошад. Он гоҳ ҳар тараф манфиатҳои худро пуштибонӣ хоҳанд кард ва аз манфиатҳои дигар тараф сарфи назар мекунанд ва ҳатто хоҳиши пешгӯӣ кардани муносибатҳои минбаъдаро ба дигар тараф надоранд. Дар ин ҳолат низоъ ҳеҷ гоҳ роҳи ҳалли худро ёфтани наметавонад ва робитаҳои байни якдигарӣ печидатар гашта ва ҳатто имкони канда шудани ҳама гуна муқолаҳо мегардад.

Дар **марҳалаи саввуми инкишоф низоъ** масъалаи марказӣ ва калидӣ мебошад. Вай натиҷаи тамоми корро ҳал мекунад. Маҳз барои ҳамин, замоне дар бораи низоъ сухан мегӯянд, ҳамин лаҳзаро ба сифати лаҳзаи муайянкунандаи тамоми инкишофи минбаъдаи муносибатҳоро мадди назар доранд.

Ҳаллу фасли конструктивии низоъ дорои натиҷаи хуб мебошад, зеро ҳар ду субъект ба сатҳи нави муносибатҳо баромада, ба назар гирифтани манфиатҳои дигар тарафро аллакай омӯхтаанд ва ин дигар ба сохтори шахсиятҳои онҳо ҳамчун ҷизи аҳамиятнок ва арзишнок ворид мешавад. Ҳалли деструктивӣ барои ҳар ду субъектҳо бо натиҷаҳои манфӣ таҳдид мекунад: муносибатҳои онҳо ба ҳолати бухронӣ мерасанд, аммо сохтори шахсиятӣ аз системаи арзишҳои ҳаётии дигар ҳамчун шахсияти худмухтор, ки сазовори эҳтиром ва эътироф аст берун “партофта мешавад” [21, с. 19-26]. Робитаи байни дин

ва сиёсат дар фаъолияти ҳизбҳои динӣ-сиёсӣ ва ҳаракатҳои, ки таъсири амиқ ва рӯзафзуни онҳо ба ҳаёти иҷтимоии минтақаҳои гуногун назаррас аст, ба таври аниқ зоҳир мешавад. Асри XX ҳамчун давраи шурӯи ҷалби назаррас ва васеи диндорон ба ҳаракатҳои ҷамъиятӣ-сиёсӣ ва ҳизбҳо ба шумор меравад. Вайрон кардани баробарии сиёсӣ ва рушди ин равандҳо, махсусан пас аз Ҷанги Дуввуми Ҷаҳонӣ, ба як марҳилаи муҳими таърихӣ сиёсати ҷаҳонӣ табдил ёфтааст [174, с. 43-56].

Дар ҷаҳони муосир зиёда аз 50 ҳизби масеҳӣ-демократӣ ба фаъолият машғуланд, ки бахусус дар кишварҳои аврупоии Олмон, Италия, Белгия, Нидерландия, инчунин дар як қатор давлатҳои Амрикои Лотинӣ нуфузи назаррас доранд. Илова бар ҳизбҳои миллӣ, иттиҳодияҳои минтақавӣ низ ба миён омадаанд, аз ҷумла Иттиҳоди аврупоии демократҳои масеҳӣ ва Ташкилоти масеҳӣ-демократии Амрико. Барои ҷамоҳангсозии фаъолияти онҳо дар сатҳи глобалӣ, Маркази ҷамоҳангсозии умумиҷаҳонӣ – Иттиҳоди умумиҷаҳонии демократҳои масеҳӣ таъсис ёфтааст. Дар баробари ин, бархе аз ҳизбҳои масеҳӣ – демократӣ, ба монанди ҳизбҳои сиёсии Олмон, солҳои тӯлонӣ сари ҳокимият қарор доштанд ва намояндагони онҳо дар порлумонҳои кишварҳои мухталиф фаъолона ширкат меварзиданд. Дар кишварҳои Шарқ низ шумораи зиёди ҳизбҳо ва ҳаракатҳои сиёсӣ, ки бар пояи арзишҳои исломӣ амал мекунанд, фаъолият доранд. Ба ин давлатҳо метавон Индонезия, Покистон, Бангладеш, Туркия, Лубнон ва дигар кишварҳоро шомил кард [55, с. 175-221].

Дар тӯли таърих шаклҳои гуногуни ҳамкории байни дин ва сиёсат ба мушоҳида мерасанд, ки онҳоро метавон ба чанд модели асосӣ тақсим намуд:

- ягонагӣ ва ҷудонашавандагии дин ва сиёсат;
- тобеияти сиёсат аз дин;
- ҷудоии мутақобилаи дин ва сиёсат ва худмухтории онҳо нисбат ба якдигар [190, с. 77].

Ҳамин нуктаро бояд зикр кард, ки ин моделҳо дар шакли мутлақ соф қариб ки вучуд надоранд. Дар воқеият, муносибати байни дин ва сиёсат ҳамеша дорои табиати мураккаб ва чандқабата мебошад. Ҳарду институт – ҳам дин ва ҳам сиёсат – ба таври ҳамоҳанг амал мекарданд, бахусус дар шароите, ки таҳдидҳои беруна ё эътирозҳои дохилӣ ба иқдоми якҷоя ниёз доштанд. Бо вучуди ин, муносибати онҳо ҳамеша бо зиддиятҳо ҳамроҳ буд. Дар байни дин ва сиёсат муборизаи ҳамешагӣ – ҳам ошкор ва ҳам пинҳон – барои густариши нуфуз ба соҳаҳои мухталифи ҳаёти ҷомеа вучуд дошт. Дар марҳилаҳои гуногуни таърихӣ, вобаста ба шароит, ё дин нақши марказӣ мебозид ё сиёсати давлатӣ ҳамчун унсури ҳукмрон ва муайянкунанда баромад мекард.

Сарфи назар аз он ки дар бисёр мавридҳо дин аз сиёсат ҳамчун воситаи таҳкими нуфуз ва мавқеи худ истифода менамуд ва баръакс, сиёсат низ барои расидан ба ҳадафҳои худ ба дин такя мекард, миёни ин ду неру ҳамеша мухолифатҳо вучуд доштанд. Дар аксари ҳолатҳо, муборизаи пинҳон ё ошкоро дар муносибатҳои мутақобилаи онҳо барои нақши муайянкунанда бозидан, идома дошт [190, с. 78].

Яке аз омилҳои аслии набудани муносибати устувор ва ҳамоҳанг байни дин ва сиёсат, дар рақобати бунёдии таърихӣ миёни онҳо реша дорад. Ин рақобат, ки ба як навъ бархӯрди манфиатҳо ва нақшҳои иҷтимоӣ табдил ёфтааст, то ба имрӯз идома меёбад.

Омили дигари муҳими ба вучуд омадани мухолифат миёни ин ду ниҳод, гуногун будани воқуниши онҳо ба таҳаввулоти иҷтимоӣ мебошад. Дин, тибқи табиати худ, сохторе аст, ки ба арзишҳои устувор ва анъанаҳои қадим такя мекунад. Вай аз ҳодисаҳои муосир бо диди эҳтиёткорона ва тавассути призмаи таълимоти динӣ арзёбӣ мекунад. Аз ин рӯ, институтҳои динӣ одатан ба қабули ғаврии қарорҳо майл нашофта дар баробари ҳар гуна тағйироти ҷиддӣ ба эҳтиёт ва баррасии амиқ ниёз доранд.

Таъхири табиӣ, ки дар воқуниши сохторҳои динӣ дида мешавад, аз ҳуди табиати устувору ороми дин сарчашма мегирад, ки аз ҳаёти

саросемаву тағйирёбандаи муосир фарқ мекунад. Сиёсат бошад, аз дигар низом пайравӣ мекунад – он аз воқеиятҳои тағйирёбанда ғизо мегирад, ба равандҳо ҷавоби сареъ ва ҳамоҳангро талаб мекунад ва мавқеъҳоро бо назардошти таҳаввулоти ҷорӣ бозбинӣ ва баррасӣ қарор медиҳад.

Яке аз омилҳои асосии пайдоиши зиддият байни дин ва сиёсат, фарқият дар усулҳои танзими рафтори инсон ва принципҳои арзёбии воқеият мебошад. Агар сиёсат ба принципи амалгароёна ва манфиатҷӯёна така намояд, дин ба арзишҳои устувори ахлоқӣ ва таълимоти маънавӣ, ки дар матнҳои муқаддас таҷассум ёфтаанд, ҳамеша содиқ мемонад. Аз ин рӯ, бархӯрди дину давлат на ҳамеша аз муҳолифат, балки аз мантиқ ва табиати мухталифи ду низоми таъсиргузор бар чома сарчашма мегирад.

Зарурати танзими вазъи ҳуқуқии ташкилотҳои динӣ аз ҷониби давлат метавонад ба таври ғайри мустақим барои ташаккули зиддиятҳои ҷиддӣ миёни дин ва сиёсат гардад [198, с. 60].

Дин ҳамоно имрӯз низ яке аз соҳаҳои муҳим ва таъсиргузор дар ҳаёти ҷамъиятӣ боқӣ мемонад, ки ба раванди ташаккулёбӣ ва худмуайянкунии садҳо миллион одамон таъсири амиқ мерасонад. Ин таъсир, ки ба шуури динӣ ва рафтори сиёсӣ таъсир расонида, дар қарорҳои қабулкардаи давлат низ возеҳан эҳсос мешавад. Бо таваҷҷӯҳ ба ин, таҳқиқ ва дарки ҳосияти ҳамкориҳои байни сиёсат ва дин, таҳлили илмӣ ин масъалаи ниҳоят муҳим ва мураккаб, метавонад дар барқарорсозии боварӣ байни пайравони динҳои гуногун ва ҳалли низоъҳои этникӣ – динӣ саҳми муҳим гузорад. Боварии байни сиёсат ва дин низ яке аз омилҳои умдаи ҳалли низоъ ба ҳисоб меравад.

Қобилияти доктринаи қонун гардонидани эҳтиёҷоти рӯҳи инсонӣ на танҳо аз талаботи вақт ва ҳодисаю воқеа, балки ба шароите низ алоқаманд аст, ки аз онҳо вобаста намебошад – аз қонунҳои асосие, ки онҳоро наметавон ба назар нагирифт. Дар ҳақиқат ҳам ин унсур

дуввумӣ барои муваффақияти доктринаҳои манфиатхоҳии сиёсӣ ва динӣ ниҳоят муҳим вобаста мебошад [29, с. 42-49].

Ҳамчун қоида, агар системаи идеяҳо, имонҳо, эҳсосот ба омма нигаронида шуда бошанд, онҳо бояд ба зухуроти олии рӯҳи инсонӣ оварда расонанд, онҳо бояд ваъда диҳанд, ки адолат ва баробарӣ ё дар ин ё дар он дунё ҳукмрон хоҳанд гашт ва ё бояд мардумро бовар кунонад, ки барои амали хайр мукофот ва барои амали шар ҷазо муқаррар гардидааст. Дар ҳуди ҳамон вақт хуб аст агар ба бухл ва бадӣ баҳои муносиб дода шавад, ки одатан нисбати тавоноён ва муваффақон аз сар гузаронида мешавад ва бояд ишора кунад, ки дар ин ва ё он дунё замони он хоҳад расид, ки ахириҳо ҷои аввалиҳоро хоҳанд гирифт ва баръакс. Ҳамчунин хуб аст агар дар марҳалаи муайян доктрина тавонад, ки барои одамони хуб, соддадил, ба андеша ғурурафта ва мунтазири тассалӣ аз низоъҳо ва nobasomoniҳои ҳаёти гурезгоҳе пешниҳод намояд. Барои доктрина ҳамчунин хуб мебуд, ки он бояд дорои қобилияте бошад, ки бо воситаҳои муайян аз эҳсосот низ истифода намояд [31, с. 104-123]. Дуршавӣ ва қурбонӣ, ки дар баъзе одамон афзалият доранд ва онҳоро ба маҷрои зарурӣ ворид намояд, ҳарчанд ки ҳуди ҳамон доктрина бояд ҷоеро барои ифтихор ва кибру ғурур низ боқӣ бимонад.

Аз ин бармеояд, ки имондорон ҳамеша бояд “одамони беҳтарин” ва ё “шахсиятҳои пешрафта”-е бошанд, ки ҳамчун пешсафони инкишофи воқеӣ баромад намоянд. Ҳамин тавр, масеҳӣ бояд бо қаноатмандӣ сари он андеша кунад, ки тамоми ғайримасеҳиён мавриди лаънати Худо қарор хоҳанд гирифт. Ба браҳман бояд барои хушнудӣ асосе дода шавад, ки танҳо ӯ маҳз аз сари Браҳман офарида шудааст ва сазовори он аст, ки танҳо ӯ ба тиловат китобҳои муқаддас бояд машғул шавад. Ба пайрави буддоия бояд таълим дод, ки ба афзалиятҳо баҳои баланд гузорад ва баъди чанде маҳз ӯ ба сатҳи нирвана хоҳад расид. Мусулмон бояд бо эҳсоси қаноатмандӣ дар хотир дошта бошад, ки

танҳо ӯ диндори ҳақиқӣ ва воқеӣ буда, боқимонда одамон дар ин ҷаҳон – бевафоёне мебошанд ва дар он дунё ба сағҳо табдил хоҳанд ёфт ва гирифтори азобҳои дӯзах хоҳанд шуд. Сотсиалист-радикал бояд мутмаин бошад, ки ҳамаи онҳое, ки андешаи ӯро тарафдорӣ намекунанд, ё худҳо (эгоист) мебошанд ё одамоне ҷоҳиле ҳастанд, ки молу сарват онҳоро вайрон кардааст. Ҳамаи ин мисолҳое ҳастанд, ки барои эҳтироми худ ва баҳои олии додан ба дини худ ва дар як вақт барои муҳокима ва дастгирӣ кардани эҳтиёҷи бад дидан ва ё паст ҳисобидани динҳои дигар заруранд [54, с. 131-146].

Масалан, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низои сиёсӣ дар ибтидои солҳои 90-уми асри XX баъд аз пошхӯрии Иттиҳоди Шӯравӣ низои сиёсӣ дар доираи аввалин тазоҳурот гурӯҳҳои алоҳидаи одамон ба амал омада буданд, ки минбаъд дар асоси он низоъ дар заминаи динӣ ба вучуд омада буд.

Низоъ дар заминаи динӣ дар Тоҷикистон бо пайдошавии ҳаракати нави исломӣ тахминан аз солҳои 70-уми асри XX оғоз ёфт, ки дар байни бунёдгароён ва анъанавиён баъзан бархурдҳое ба вучуд меомаданд. Рӯҳонияти бунёдгароён, даъвои нақши нуфузи мутлақ доштани худро дар соҳаи ҳуқуқи мусулмонӣ эълон намуда, “тозакунии” исломро аз унсурҳои барояш бегона ва бозгашти мучададро ба манбаъҳои имони мусулмонӣ, яъне Қуръон ва суннат тақозо мекард. Вай як қатор тағйиротҳо, аз ҷумла содда кардани маросими дафн, шароити анҷом додани намозро ворид намуда, аз як қатор анъанаҳо ва маросимҳои ғайриисломӣ, ки то ҳанӯз аз ҷониби диндорон ҳамчун унсурҳои исломӣ пазируфта шуда буданд, дохил намуд.

Бунёдгароёни муосири исломӣ барои аз ҷиҳати идеологӣ ва сиёсӣ асоснок намудани амалҳои хеш аз се аслиёти исломӣ истифода мебарданд: тақфир, ҷиҳод ва ҳакамия. Ин аслиёт, аз ҷониби дигар, ҷараёнҳо низ истифода мешаванд, аммо шарҳу баёни бунёдгароёнаи онҳо аз дигарон куллан фарқ менамояд.

Ҳамин нуктаро низ бояд таъкид кард, ки фикри ягонаи бунёдгари исломӣ дар мавриди чунин навъи давлати бо номи “ҷомеаи исломӣ” вучуд надорад. Ба истиснои пайравони мазҳаби ханбалия дигар мактабҳои анъанавӣ таъсис додани давлати исломиро тақозо накардаанд ва идоракунии исломиро ҳатмӣ нахисобида, барои аз тахт фаровардани ҳокими ғайри мусулмон низ даъват накардаанд. Анъанавиёни муосири исломӣ дар Тоҷикистон бо режими мавҷудай сиёсӣ мувофиқанд ва то андозае бо асли ҷудои дин аз давлат низ қаноатманд мебошанд. Ҷараёни нав бошад, баръакс, ҷудо будани динро аз сиёсат иҷозат намедиханд, ба андешаи онҳо, танҳо душманони ислом ба чунин ҳулосаи носаҳеҳ омада метавонанд.

Аввалин яҷейқаҳои ҲНИТ дар Тоҷикистон ҳанӯз дар нимаи солҳои 70-ум пайдо шуда, пинҳонӣ фаъолият намуда таълимоти диниро дар мадрасаҳои ғайрирасмӣ мегирифтанд. Бояд иқрор шуд, ки сарфи назар аз монеаҳое, ки ҳокимияти шӯравӣ барои интишори таълимотҳои динӣ эҷод менамуд, мактабҳои пинҳонии динӣ ҳамеша вучуд доштанд. Пайдошавии ҳаракати бунёдгариёна дар кишвар бо чандин омилҳои объективӣ, субъективӣ, дохилӣ ва хориҷӣ, иқтисодӣ ва маънавӣ алоқаманд буда, мебошад. Вай ифодаи норозигии як қисми аҳолиро аз системаи мавҷудай иҷтимоӣ-сиёсӣ ифода мекард. Дар шароити вучуд надоштани идеологияи дигари дунявӣ, ҳизбҳо ва ҳаракатҳои муқовимат, ин норозигӣ дар шакли динӣ ифода гардид. Дин ягона шакли баён кардани эътирози оммавӣ дар шароити тоталитаризми шӯравӣ ба ҳисоб мерафт.

Солҳои 70-ум ба шароити душвори иқтисодӣ проблемаи демографӣ низ ҳамроҳ гардид, ки вазъи зиндагии бе ин ҳам душвори меҳнаткашонро боз ҳам душвортар гардонид. Афзоиш ёфтани сафи бекорӣ, махсусан аз ҳисоби ҷавонон вазъиятро боз ҳам гарантар менамуд. Шароити зиндагии кормандони хоҷагии қишлоқ низ дар ҳолати тоқатнофарсо қарор дошт. Музди ночизи меҳнат барои корҳои

сангини саҳроӣ, тарзи зиндагии якранги деҳқонӣ ва эҳтиёҷоти пайваستاи рӯзгор дар миёни деҳқонон эҳсоси ноқаноатмандӣ ва беилоҷиро ба вуҷуд меоварад. Дар ҷустуҷӯи роҳи баромад аз ин ҳолати душвор, онҳо ба таври табиӣ ба муассисаҳои анъанавии исломӣ рӯй меоваранд.

Ғояҳои панисломизм ва инқилоби исломии Эрон дар муҳити иҷтимоӣ ва сиёсӣ паҳн шуданд, ки барои пазириши чунин андешаҳо заминаи муносиб дошт. Дар он давра роҳҳои таблиғи исломӣ радиои динӣ ва вуруди қочоқии адабиёти мамнуъ ба шумор мерафтанд. Маводи мақомоти амниятӣ шаҳодат медиҳанд, ки дар қариб ҳамаи гурӯҳҳои рӯҳониёни бунёдгари адабиёте дарёфт мешуд, ки бевосита бо фаъолияти шахсиятҳои барҷастаи ҳаракати сиёсии “Ихвонулмуслимин”, аз ҷумла Ҳасан ал-Банно, Сайид Қутб ва Муҳаммад Қутб, инчунин бо осори Абу Абло ал-Мавлудӣ – роҳбари Ҷомеаи Исломии Покистон ва дигар муаллифони эронӣ ва арабӣ иртибот доштанд. Маҳз зери таъсири чунин адабиёт ҷаҳонбинии динии наҳзатиёни тоҷик шакл гирифта буд.

Ҳизби наҳзати исломии Тоҷикистон (ҲНИТ), сарфи назар аз он ки ба гурӯҳи ҳизбҳои бунёдгариёна мансуб доништа мешуд, дар як қатор ҷанбаҳо аз дигар ҳизбҳо ва ҳаракатҳои ҳаммонанд фарқ мекард. Ин фарқиятро бо хусусиятҳои таърихӣ ва муҳити ҳоси иҷтимоиву сиёсии кишвар вобаста буда, ба ташаккули стратегия ва тактикаи сиёсии ҲНИТ таъсири амиқ расонидаанд.

Дар сатҳи маънавӣ ва динӣ, ҲНИТ дар пайи тавсеаи ҳуқуқҳои диндорон, расмӣ гардонидани институтҳои динӣ, раҳиҳои идеологияи динӣ аз таъсири идеологияи коммунистӣ, тақвият бахшидан ба нақши сиёсӣ иҷтимоии ислом ва фароҳам сохтани шароит барои иштироки шахсони мазҳабӣ дар идоракунии давлат буд. Ҳамзамон, ҳизб талош мекард, ки робита ва ҳамкориҳоро бо марказҳои исломии хориҷӣ ба роҳ монад ва густариш диҳад. Новобаста аз экстремистӣ будананаш ҲНИТ дар марҳалаҳои ибтидоии худ тавонист, ки таваҷҷӯҳи табақаҳои васеи аҳоли, аз ҷумла зиёиёно низ ба худ ҷалб намояд. Мардумони оддӣ бо

шиорҳои барояшон фаҳмо ва наздик, ки онҳоро бунёдгароён пешниҳод мекарданд, қаноатманд мешуданд. Онҳо бо либосҳои оддӣ худ, пайваста дар чараёни рӯйдодҳои муҳими иҷтимоӣ ва сиёсӣ ғайриҷаҳоннависона иштирок намуда, ғайриҷаҳоннависона худро бар асоси арзишҳои миллӣ устувор месохтанд.

Анъанавӣ барои ҳифз намудани шаклҳои таҷассули байни давлат ва ташкилотҳои динӣ, ба муқобили ҳама гуна навъи бидъат дар соҳаи дин мубориза бурда, дар он дур шудан аз суннат ва наздик шудан ба ваҳобия ва шиъамазҳабиро медиданд, менависад С.Аҳмадов. Дар маънои нақшаи динӣ онҳо бунёдгароёнро дар ҳаёлат ва эҳтиром накардани аҳли суннат муттаҳам менамуданд. Аз ҷониби дигар бошад, онҳо дар симои бунёдгароён рақибони сиёсии худро медиданд. Анъанавӣ маросими сунниро пайравӣ намуда, бо сиёсат машғул шуданро зарур намеҳисобиданд, аз ин рӯ, ғайриҷаҳоннависона бо соҳаи маъишӣ ва ахлоқӣ маҳдуд мегардониданд. Барои оммаи васеи аҳоли ҳамаи инҳо фаҳмо ва аз рӯи одат сурат мегирифт. Аз ин рӯ, рӯҳониёни анъанавӣ дар байни аҳоли эҳтиром ва нуфузи зиёд доштанд. Онҳо инкор намудани ҷанбаи маросимии динро бисёр аламнок қабул менамуданд ва бидъатро дур шудан аз имон шарҳу баён менамуданд.

Анъанавӣро дар баъзе мавридҳо “исломи халқӣ” низ меноманд, зеро намояндагони он берун аз доираи шуури оммавӣ ва шуури оддӣ амал намекарданд. Онҳо ба воқеияти замон мутобиқ шуда, талош мекарданд, ки аз муноқиша бо сохторҳои ҳизбӣ – давлатӣ худдорӣ варзида, ба принсипи “ҳамзистӣ” – и унсурҳои динӣ ва ғайри динӣ дар фарҳанг ва ҳаёти ҷамъиятӣ пайравӣ намоянд. Ба анъанавият, пеш аз ҳама, он қисмати рӯҳониён шомил буданд, ки дар даврони шуравӣ соҳиби нуфузи муайян гардида, мавриди эҳтироми мақомоти давлатӣ қарор доштанд: имом-хатибони масҷид, эшонҳо ва муллоёни ғайрирасмӣ деҳот.

Аз ин рӯ, табиӣ буд, ки бунёдгароӣ барои анъанавияти суннӣ ғайриқобили қабул буд. Дар ибтидои солҳои 80-ум зиддияти байни

бунёдгарой ва анъанавият бо тадриҷ тезутунд мешуд ва аксари лидерҳои бунёдгарой дар баромадҳои худ ба ҷиҳод ба муқобили кофирон даъват менамуданд ва зерин мафҳуми “кофир” ҳам мусулмонони анъанавӣ ва ҳам рақибони сиёсии худро мефаҳмиданд. Бунёдгароеён худро мучоҳид [126, с. 115-131] ҳисобида, муборизаи худро ба муқобили интиҳобкунандагонии президент Р. Набиевро ҷиҳод номида буданд.

Наҳзатиёни исломӣ ҷиҳодро ҳамчун василаи дигаргунсозии ҷомеа мебинанд. То оғози ҷанги шаҳрвандӣ, дар барномаи расмӣ ҷизб ва изҳороти роҳбарияти он даъват ба ҷиҳод умуман зикр намешуд. Бо ин вучуд, пас аз оғоз ёфтани ҷанг, ҷиҳод ба яке аз абзорҳои калидии сафарбарсозии омма табдил ёфт. Ин даъват, агар хусусияти маҳаллӣ намедошт, эҳтимол натиҷаи дилхоҳ низ ба бор намеовард. Ҳарчанд ҲНИТ аз нигоҳи ҳадаф ва вазифаҳо як ҳаракати маҳдуди маҳаллӣ набуд ва намоёндагонии тамоми вилоятҳои кишварро фаро мегирифт, ҳаёти роҳбарикунандаи он асосан аз сокинони минтақаҳои муайян иборат буд. Ин омил ба он сабаб гардид, ки ҷизб дар амал бештар манфиатҳои маҳаллӣ ё минтақавиро ифода кунад. Дар натиҷа, муборизаи ҲНИТ алайҳи роҳбарияти коммунистӣ то ҳаде бо муборизаи ҷамоатҳои алоҳида алайҳи сохтори мавҷуда ҳамсу ба назар мерасид. Дар атрофи рӯхоният на танҳо пайравони ғояҳои бунёдгарой, балки собиқ кормандони ҷизбӣ, бахше аз зиёиён, гуруҳҳои ҷинойтпеша ва дигар қишрҳои иҷтимоӣ низ муттаҳид мегардиданд.

Ҳамин тариқ ҲНИТ бо тақия бо кайфияти маҳаллӣ, тавонист, ки ҳаракати васеи оммавино ташкил намояд. Ҷизбҳо ва ҳаракатҳои дигар, аз ҷумла Ҷизби демократии Тоҷикистон ва ҳаракати мардумии “Растохез”, натавонистанд ба ташкилотҳои пурқуввати оммавӣ табдил ёбанд ва дар фазои сиёсӣ нақши ҷиддиро иҷро кунанд. Аз ин рӯ, ташаккулёбии иттиҳоди нерӯҳои муҳолифин, ки пас аз рӯйдодҳои моҳи феввали соли 1990 сурат гирифт, пеш аз ҳама ба таҳкими мавқеи Ҷизби наҳзати исломии Тоҷикистон мусоидат кард. Дар заминаи идеологӣ,

ҲНИТ дар байни тамоми ҳизбҳо ва ҳаракатҳои дигар мавқеи калидӣ пайдо намуд. Дар ин замина, ишора ба нақши васоити ахбори ом, аз ҷумла нашрияҳои “Адолат” (органи Ҳизби демократӣ), “Дунё” (Ҳизби демократӣ), “Чароғи рӯз” ва “сухан” (нашрияе, ки аз ҷониби журналистони озод нашр мешуд), ки тадриҷан ба интиқолдиҳандагони ғояҳои бунёдгариёна табдил ёфтанд, обили таваҷҷуҳ мебошад. Ин нашрияҳо бо додани минбар ба фаълони чараёнҳои бунёдгари, мунтазам матолиби мазмуни диниро ба нашр мерасониданд, шахсиятҳои роҳбарикунандаи ҲНИТ – ро ситоиш мекарданд ва ҳамзамон рӯҳониёни суннатиро мавриди интиқод қарор медоданд. Яъне ҲНИТ дигар неруҳои сиёсиро ба худ тобеъ карда тавониста буд, ба андешаи мо, онҳо дигар аз фишори онҳо озод шудан наметавонистанд.

Бо вучуди имзои тавофуқномаҳои катъи тирпаронӣ дар Техрон ва Исломобод, дар баъзе ноҳияҳои марзии кишвар даргириҳои мусаллаҳона идома меёфтанд. Оппозитсия, ки дар нооромсозии вазъияти сиёсӣ манфиатдор буд, бо мақсади ҷалб намудани таваҷҷуҳи ҷомеаи байналмилалӣ ва созмонҳои ҷаҳонӣ талош мекард, ки мушкилоти сиёсии худро тавассути чунин роҳҳо ҳаллу фасл намояд.

Муқовимат ва гурӯҳҳои экстремистии хориҷӣ кушиш мекарданд, ки ҷанги шаҳрвандии Тоҷикистонро ҳамчун “ҷанги байни ислом ва коммунизм”, байни диндорон ва бединон, ё “ислом ва масеҳият” тасвир намоянд. Вале воқеият ин буд, ки мусулмонҳои ду тараф дар низоъ манфиатҳои иқтисодӣ, сиёсӣ ва минтақавии худро пайгирӣ мекарданд. Широкҳои “ислом ба муқобили бединон” ё “ислом ба муқобили масеҳият” асосан усули таблиғотӣ буданд, ки мақсадашон васеъ кардани доманаи низоъ дар минтақаҳои мухталифи кишвар буд.

Аз сулҳу ризоият то суботи сиёсии ҷомеа субот дар қисмати ҷанубии ИДМ вобаста буд. Танҳо давлати мутамарказият ёфтаи тавоно, ки Тоҷикистон бо кӯмаку дастгирии Иттиҳод метавонист сарҳади ИДМ-ро ҳифз намуда, амнияти худ ва Иттиҳодро таъмин намояд ва имконияти

чорӣ шудани маблағгузориҳои хориҷиро ба иқтисодиёти кишварҳои осӣёи таъмин гардонад.

Вазъияти этно-сиёсӣ дар аксари ҷумҳуриҳои иттифоқӣ дар ибтидои заволи Иттиҳоди Шӯравӣ ниҳоят мураккаб ва шиддатнок буд. Қувваҳои марказгурези этносҳои асосӣ ҳокимияти худро дар Озорбойҷон, Гурҷистон, Латвия ва Литва мустаҳкам намуданд. Тамоми ин ҳаводис дар заминаи ғочаҳо, бетартибҳои оммавӣ, намоишҳо, дуздӣ ва қуштори одамон анҷом меёфт. Баъд аз заволи ИҶСШ дар як қатор кишварҳои иттифоқӣ шавқу рағбатҳои этникиву сиёсӣ на танҳо паст намегардид, балки дар дохили худӣ ҷумҳуриҳо ба маншаҳои задухӯрдҳои баҳои байниэтниқӣ табдил меёфт, ки оқибат дар Абҳазия, Гурҷистон, Осетияи Ҷанубӣ, Чеченистон ва инчунин Тоҷикистон ба ҷангҳои шаҳрвандӣ табдил ёфт.

Бояд таъкид намуд, ки дар Тоҷикистон қувваҳои марказгурез дар ибтидо ва дар ҷараёни заволёбии ИҶШС ба мисли дигар ҷумҳуриҳои дигар худро он қадар ғаёлона зоҳир намегардониданд. Илова бар ин, роҳбарияти онвақтаи Тоҷикистон ба муқобили заволёбии Иттифок баромад намуд. Бухрони Тоҷикистон, ки тирамоҳи 1991 бо як қатор сабабҳо оғоз ёфта буд ва омили хориҷӣ омили ҳалқунанда набуд. Метавон ҷунин омилҳоро ҳамҷун сабабҳои бухрон номбар кард: вазъияти ниҳоят бади иқтисодӣ, ғочиаи экологӣ, ҷаҳонбинии қабилавӣ-қавмӣ, маҳаллӣ-қавмӣ, ки дар муборизаи қавмии байни Ҷануб ва Шимоли Тоҷикистон ифода меёфт, сатҳи баланди диндорӣи аҳолӣ, инқишоф ва ағзоиши ҳизбҳо ва ҳаракатҳои исломӣ, ки даъвои ба даст овардани ҳокимияти сиёсӣ доштанд, муборизаи элитаи собиқӣ коммунистӣ, нерӯҳои миллӣ-демократӣ, исломӣ ва ғ.

Ҳамин тариқ омилҳои асосӣи дохилие, ки ҷумҳуриро ба вартаи ҷанги шаҳрвандӣ кашиданд, ҳанӯз аз давраи мавҷудияти Иттиҳоди Шӯравӣ реша давонида буданд. Буми демографӣ дар солҳои 60-70 кишвар (зиёдшавии аҳолӣ дар ИҶШС дар ҷои аввал қарор дошт) ба он

оварда расонид, ки ба зиёдшавии қувваи меҳнатӣ дар шаҳрҳо ва деҳот оварда расонид. Муҳоҷирати дохилии маҷбурӣ, ки дар якҷанд марҳала анҷом мегирифт, заифии интегратсияи дохилӣ, ташаккулёбии авлодҳои этнорегионалӣ, болоравии нақши исломи бунёдгароёна дар муқобили исломи маъишии дар ҷомеаи тоҷик мавҷударо низ бояд қайд кард. Ин қавмҳо ҳизбҳо ва ҳаракатҳои сиёсии худро ташкил намуданд: Ҳаракати мардумии «Растохез» (1989); Ҳизби демократии Тоҷикистон (1991); Ҳизби наҳзати исломии Тоҷикистон (1989); Ҷамъияти «Лаъли Бадахшон» (1991); Фронти халқӣ (1992); Ҳизби меҳнати озод (1991); Ҳизби халқӣ-демократии Тоҷикистон (1993); Ҳизби ваҳдати халқӣ (1994) ва ғ.

Дар миёни омилҳои хориҷӣ, ки боиси сар шудани ҷанги мусаллаҳона шуданд, метавон барқароршавии режими толибон дар Афғонистон, рақобати Амрико бо Эрон барои доштани нуфуз дар Тоҷикистон, ёрии молӣ ба қувваҳои бо ном “ваҳҳобиён” аз ҷониби давлатҳои исломӣ, сустшавии нақши Россия дар минтақа, ба сифати довари асосӣ дар муносибатҳои фазои баъдишӯравӣ дар минтақа ва ғ.-ро метавон номбар кард. Аммо зикр бояд кард, ки ин заминаҳо барои ба вучуд омадани низоъро тақвият бахшида бошанд ҳам, вале дар маҷмӯъ ҳалли низоъ ду ҷониб дорад ва онро бояд ба инобат гирифт, ки бе даҳолати қувваи миёнарав низоъ ҳалли худро пайдо нахоҳад кард.

Ҳамин тариқ, таҳлилҳо нишон доданд, ки омилҳои асосии дохилӣ ва омилҳои хориҷӣ, ки боиси сар шудани ҷанги мусаллаҳона дар Ҷумҳурии Тоҷикистон шуданд, тавассути сиёсати пайгириҳои Роҳбари давлат ва қувваҳои сулҳхоҳу манфиатҳои умум дар қаламрави мамлакат роҳи ҳалли худро пайдо намуд ва пеши роҳи низои дохилӣ гирифта шуд. Ин имкон дод, ки паҳншавии бо суръати экстремизм ва терроризми динӣ дар минтақа пешгирӣ шавад.

Хулосаҳои зербоби якуми боби дуввум – **“Заминаҳои иҷтимоӣ-сиёсии ба вучуд омадани низоъҳои динию сиёсӣ дар олами муосир”**-ро метавон дар чунин шакл натиҷагирӣ кард:

– илмҳои сиёсӣ имкон медиҳанд, ки паҳлӯҳои гуногуни низоъҳо аз ҷиҳати илмию назарӣ таҳқиқ шуда, табиат ва ҷиҳатҳои умумии онҳо (зӯроварӣ, таҳдид, мусаллаҳшавӣ, ҷустуҷӯи роҳҳои ҳаллу фасл, шарту талабот, таҳаммули андешаҳои муайян бар ҳарифон ва ғ.) тавсиф дода шаванд. Субъектҳои низоъҳои иҷтимоӣ ва динӣ метавонанд шахсони алоҳида, гурӯҳҳои иҷтимоӣ, созмонҳо ва ташкилоти этникӣ, муассисаҳо, ҳизбҳои сиёсӣ, давлатҳо ва ҳатто созмонҳои байналмилалӣ бошанд. Мувофиқи гуногунрангии ин субъектҳо, намудҳои низоъҳо низ шаклҳои мухталифро касб мекунанд. Онҳо метавонанд ба низоъҳои байнишахсӣ, дохилигурӯҳӣ, байнисинфӣ, дохилисинфӣ, этникӣ (ё милли), дохилиинститутсионӣ, байнидавлатӣ ва ё сатҳи байналмилалӣ тақсим шаванд.

Ин гуногунрангӣ на танҳо нишон медиҳад, ки низоъҳо дар сатҳҳои мухталиф ба вучуд меоянд, балки зарурати таҳлили амиқи ҳар як ҳолатро вобаста ба хусусият ва контексти он низ ба миён меорад.

– барои таҳлили ҳамаҷонибаи низоъҳои иҷтимоӣ ва динӣ, муайян сохтани субъекте, ки дар барангехтани низоъ нақши асосӣ мебозад, аҳамияти калидӣ дорад. Ҳамзамон, омӯзиши динамикаи ин низоъ – яъне раванд ва таҳрикдиҳандаи фаъолият, ки дар ташаккул ва рушди он нақши ҳукмфармо доранд аз ҷумлаи унсурҳои бунёдӣ ба шумор меравад. Танҳо тавассути дарки амиқи ин ду омил – метавон воқеияти низоъро дуруст арзёбӣ кард ва роҳҳои самараноки танзими онро таҳия намуд. Барои таҳлили низоъҳо фарқ кардани субъект, ки сабаби барангехтани низоъ мегардад ва динамикаи он амалиёте, ки дар ин амал афзалият дорад, ниҳоят муҳим мебошад. Инкишофи низоъ - на раванди ҳамвору муназзам, балки ихтилофнок мебошад, зеро вай шакли тезу тунди ҳамон зиддият мебошад.

– сабаби тавсеа ёфтани низоъ то андозае аз он вобаста аст, ки ба ин раванд чӣ гуна баҳо дода мешавад ва таҳти андеша қарор мегирад, чӣ гуна аз ҷониби субъектҳо мавқеъҳои ба ҳам муқобил қабул ва пазиروي

мешаванд. Амиқшавии низоъ боиси тавлиди зухуроти сатҳи баланди харобкорӣ нисбат ба зухуроти созандагӣ мешавад. Бо мақсади ҷилавгирӣ аз шиддат гирифтани низоъ ва рушди он ба сӯи шаклҳои вайронгар, ниҳоят муҳим аст, ки раванд дар чорчуби созандагӣ нигоҳ дошта шавад. Ин кор танҳо дар он сурат муяссар мегардад, ки агар низоъ ба маҷрои мантиқӣ ва оқилона равона карда шавад. Яъне, бояд бо роҳи тадбирҳои мақсаднок унсурҳои стихиявии он, ки ҳамчун нерӯи пурзӯри харобиовар амал мекунанд, ба ҳадди ақал коҳиш дода шаванд. Танзими оқилонаи чунин раванд метавонад шароитро фароҳам оварад, ки аз муҳити бархӯрди манфиатҳо, роҳҳои муфид ва таъсирбахши ҳалли мушкилот ба даст оварда шаванд.

– барои тезу тунд шудани зиддиятҳои дохили динӣ, ду омил – сотсиенталӣ ва дохилидинӣ таъсиргузоранд. Бар асоси таҳқиқот ва омӯзишҳои муфассали муҳаққиқон, метавон ба амиқ будани ҳар ду омил ишора кард. Омилҳои сотсиенталӣ ба ҳодисаҳо ва равандҳои ҷамъиятӣ ишора мекунанд, ки дар сохтори сиёсии давлат ва муносибатҳои он бо ҷомеа ва созмонҳои динӣ таҷассум меёбанд. Масалан, этникишавии дин, ки дар он дин як асбоб барои миллатгароӣ ва ҳаракатҳои сепаратӣ табдил ёфта, заминаи зиддиятро дар шакли динӣ ба вучуд меоварад. Ҳамзамон, сиёсишавии дин – раванде, ки дар он нерӯҳои сиёсӣ динҳоро болои тахтаи шохмот ба бозӣ дароварда, онҳоро дар муқобили ҳам қарор медиҳанд – раванди шиддат гирифтани зиддиятҳо суръат мебахшад. Ҳамчунин, заъфи қонунгузорӣ ва ё камбудии он барои танзими муносибатҳои давлат ва ташкилотҳои динӣ, ки бояд ба амал оянд, боиси вайроншавии принципи озодии вичдон ва эътиқоди динӣ мегардад. Ин омилҳо ба таври мустақим ё ғайримустақим дар рушди зиддиятҳои динӣ таъсиррасон буда, масъалаҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ иқтисодӣ ва фарҳангӣ бо ҳам омехтаву махлут мешаванд. Бо назардошти гуногуншаклии низоъ, сабаб ва шароити пайдошавии онҳо низ гуногун мебошанд. Новобаста аз ин сабабҳои умумӣ низ вучуд доранд: якум, зимни таҳлили ҳар кадом навъи низоъ сабабҳои иҷтимоӣ ва сиёсии онҳо ошкору возеҳ мегардад.

Дуввум, низоъҳо ҳамеша дар муносибатҳои иҷтимоӣ ва сиёсӣ ба вучуд меоянд, зеро ба далели хосияти гуногун будани манфиатҳо ва мақсадҳои субъектоне, ки ҳар кадоме онҳо аз мавқеи манфиатҳои шахсӣ ва хос фаҳмида мешаванд, ин ҳолатҳо метавонанд ба зиддият ва бархӯрди иҷтимоӣ гардад. Саввум, низоъ зухуроти ниҳоят мураккаб буда, дар он унсурҳои гуногуни психологӣ ва иҷтимоӣ ба ҳам омехта мешаванд, ки ҳамаи онҳо метавонанд натиҷаи ғайриҷашмдоштро ба бор оранд.

– низоъҳои динӣ бештар барои давлатҳои хос мебошанд, ки аҳолии онҳо динҳои гуногун буда, дар онҳо қонунҳои поймолкунандаи ҳуқуқи инсон қабул мешаванд, ки дар натиҷа боиси вайроншавии озодии виҷдон ва поймол сохтани ҳуқуқҳои пайравони дину оинҳои дигарон мегардад. Ба ин ва ё он дин додани афзалият хоҳ-нохоҳ сабаби маҳдуд гардидани ҳуқуқҳои дигар диндорон мешавад. Масалан, дар Федератсияи Россия чараёни православӣ имкон дорад, ки де-факто мақоми дини давлатӣ бигирад ва дар айни замон имкони он низ вучуд дорад, ки ин ҳодиса, боиси нигарониҳои пайравони дигар динҳо гардад. Бояд ба вазъи миллатгарии динӣ, сабабҳои онҳо, масоили вазъи динӣ, низои воқеӣ, омилҳои дохилӣ ва хориҷӣ, субъектҳои зиддият тавваҷӯҳи махсус зоҳир гардад. Амали аввалине, ки сабаби низоъ мешавад, ҳодиса ва воқеаи ногӯвор – инцидент аст, ки ҳатман воқӯнишҳои ҷавобиро ба дунбол меоварад.

– нақши барангезонандаҳои низоъ метавонад гуногун бошад, аз ҷумла суҳанон ва фаъолияти пешвоёни ташкилотҳои динӣ, таҳқиру паст задани эҳсосоти диндорон аз ҷониби намояндагони ВАО, рӯзноманигорон, ғаразнок ва таҳриф додани мафҳумҳои динӣ (масалан, мурочиат ба дин – ҷалбкунӣ, рӯза - зӯран аз ғизо маҳрум кардан, ибодат – ғуломӣ, ҷомеаи динӣ – хонаи гургон, имон – шустушӯи ақлҳо ва ғ.) аз ҷониби намояндагони ВАО бошанд. Аммо сарфи назар аз ин заминаи амиқтарини гузариши вазъи низоъро ба низои ҳақиқӣ, ба ҳам муқобил будани манфиатҳо шуда метавонад.

– омилҳои ба низои теладиҳанда – норозигӣ, бархӯрди манфиатҳо, зиддияти манфиатҳо, инкишофи шиддатноки инцидент, татбиқи манфиатҳо, шиддатнокии баланди психологӣ, истифодаи неруи ҷисмонӣ, ҳаллу фасли низои – деструктивӣ ва харобкорӣ, муносибати байни субъектҳои низои шуда метавонанд. Аз нимаи дууми асри XX шӯҳиди ҷалби ғайилонаи диндорон ба ҳаракатҳои ҷамъиятӣ ва ҳизбу созмонҳои сиёсӣ мегардем. Имрӯз дар саросари ҷаҳон беш аз 50 ҳизби масеҳӣ-демократӣ амал мекунад, ки нуфузи назаррас дар кишварҳои аврупоӣ ва амрикоӣ доранд. Ҳамзамон дар давлатҳои Шарқ низ шумори зиёди ҳизбҳои дорои характери динию сиёсӣ ғайолият мекунанд. Яке аз омилҳои асосии мавҷуд набудани ҳамоҳангӣ миёни дин ва сиёсат, дар муборизаи “азали” – и онҳо барои нуфуз ва ҳокимият нухуфтааст. Омиле дигар, ки ба шиддат гирифтани зиддият миёни онҳо мусоидат мекунад, дар ҳислати мухталифи воқуниши ин ду низои ба тағйирот ва равандҳои ҷомеаи муосир ифода меёбад: дин тибқи табиати худ анъанавӣ ва устувор мебошад, дар ҳоле ки сиёсат пайвасти тағйирпазир ва мутобиқшаванда мебошад. Бояд ҳамин нуктаро низ таъкид кард, ки пайдо шудани зиддиятҳои ҷиддӣ дар байни дин ва сиёсат зарурати ба танзим даровардани вазъи ҳуқуқии ташкилотҳои диниро аз ҷониби давлат ба миён меоварад.

2.2. Ҳосиятҳои низоиҳои динӣ-сиёсӣ дар шароити ҷаҳони тағйирёбанда

Дар шароити имрӯза, бо вуҷуди таърихи бой ва омӯзиши васеи илмӣ низоиҳои динӣ, масъалаи муайянсозии омилҳои асосии ташаккули ҷунин низоиҳо то ҳол ҳамчун мавзӯи баҳсу мунозираҳои ҷиддии академикӣ боқӣ мемонад. Систематкунонии назарияҳои гуногун оид ба омилҳои пайдоиши низоиҳои динӣ ба муҳаққиқон имкон медиҳад, ки як қатор сабабҳои умумӣ ин равандро ҷудо намоянд. Ба онҳо, аз ҷумла, ҷунин омилҳо шомил мешаванд: анҷомёфтани раванди ташаккули “этносҳои ҷавон”, ки ба динҳои муайян пайравӣ мекунанд; фарқияти сатҳҳои исҷтимоии “маҷоми динӣ” дар ҷомеа; нақши калидии элитаҳои

зиёӣ ва сиёсӣ дар “мобилизатсияи эҳсосоти динӣ”; инчунин, хусусияти амиқан мутазодомези табиати инсон, ки ба зоҳиршавии ҳашм ва низоъ мусоидат мекунад.

Таҳлили паёмадҳои низоъҳои динӣ дар замони муосир нишон медиҳад, ки имрӯз дар фазои илмӣ мафҳуми нисбатан нав – “интернационализатсияи низоъҳои динӣ” ба миён омадааст. Дар ҷаҳорҷӯби ин раванд, нерӯҳои хориҷӣ вобаста ба омилҳо ва шароити мухталиф ба низоъҳои дохилидинӣ ҷалб карда мешаванд. Метавон ба чанд омили асосие, ки ин равандро ташаккул медиҳанд, ишора кард:

- мавҷудияти ҳузури ақрабо ва пайвандони диндорон дар хориҷи кишвар, ки бо роҳҳои сиёсӣ ва моддӣ аз гурӯҳҳои ҳаммазҳаби хеш пуштибонӣ мекунанд;

- умумияти идеологӣ, ки метавонад яке аз тарафҳои даргирро бо нерӯҳои хориҷӣ, ки дорои манфиатҳои муштараканд, ба ҳам пайванд намояд;

- тасаввуроти геополитикии кишварҳои анъанавӣ ва бозингарони нави хориҷӣ, ки мехоҳанд тавассути омилҳои динӣ нуфузи худро дар минтақа тақвият бахшанд;

- ҷалби ҷомеаи ҷаҳонӣ, ки дар шакли СММ, СААД ва дигар созмонҳои байналмилалӣ, инчунин кишварҳои абарқудрат (ИМА, ФР, ҚХЧ) бо ҳадафи “танзими тартиботи нави ҷаҳонӣ” ба низоъҳои дохилидавлатӣ шомил мешаванд;

- муҳоҷират ва ҳалалдор шудани мувозинати демографӣ дар бархе аз минтақаҳои кишварҳои аслии фиристандаи муҳоҷиронро водор месозанд, ки дар сатҳи глобалӣ ё дучониба барои шахрвандони худ ҷораҳои кумак ва ҳифозат андешанд;

- агар дар шароити муосир методи системавӣ истифода шавад, сабабҳои низоъҳои динӣ метавонанд ҳамчун маҷмӯи зиддиятҳои таърихӣ, ҷуғрофӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ – маданӣ ва хусусиятҳои дигар дар назар гирифта шаванд, ки дар шароити муайян метавонанд дар шакли

низоъҳои динӣ ва истифодаи зӯроварӣ мавриди таҳлил арор дода шаванд;

– таҷрибаи рушди таърихии динҳои ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки тарафҳои даргир метавонанд ҳатто дар ҳолатҳои муборизаи шадид барои ҳокимия ва манобеъ, рӯйкарди динӣ доштани низоъро эътироф намуда, ба истифодаи зӯроварии ҷиддӣ танҳо дар вазъиятҳои муайян роҳ диҳанд. Агар дар натиҷаи омилҳои мухталиф механизмҳои идоракунӣ дар минтақа осеб бинанд, раванди рушди устувори иҷтимоӣ қатъ гардида, замина барои ташаккули холиғҳои геополитикӣ фароҳам меояд;

– ҳатто дар он сурат ки яке аз иштирокчиёни низоъ (ки одатан дорои мавқеи заифи динӣ мебошад) муваффақ ба дарёфти пуштибонии воқеии неруҳои сиёсӣ – иҷтимоии хориҷӣ гардад ва итминон ёбад, ки манфиатҳои ӯ амалӣ мегардад, ғуруру мақоми ӯ эҳтиром хоҳад шуд;

Аз ин рӯ, таҷриба нишон медиҳад, ки якҷоя омадани ин ду омил ба унсури таҳрикдиҳандае табдил меёбад, ки ҳар ду ҷонибро ба амалҳои қатъӣ ва душманона тела мелиҳад: шиддат ба авҷи олии худ мерасад ва роҳи асосии “ҳал” танҳо ба воситаи зӯроварӣ ҷустуҷӯ мешавад.

Зимнан, ҷаҳор шароити муайян мавҷуданд, ки эҳтимолияти табдили низоъҳои динӣ ба муборизаи мусаллаҳонаро афзоиш диҳанд:

– вучуд доштани силоҳ ва муҳимоти ҷангӣ дар ихтиёри аҳоли ва паҳншавии бесарусомонии онҳоро дар минтақаҳои пурташаннуч ба вучуд меорад;

– ба вучуд омадани сохторҳои низомии ғайриқонунӣ ва гурӯҳҳои мусаллаҳ, ки дар баъзе мавридҳо бо дастгирии рақибони сиёсӣ ё гурӯҳҳои ҷинойткор ташкил мешаванд;

– омодагии равонии аҳоли ба эҳтимоли бархӯрди мусаллаҳона, ки дар заминаи фазои “интизорӣ” ва қобилияти қабули муборизаи ҷангӣ ҳамзамон ба вучуд меояд;

– иродаи сиёсии роҳбарон, ки ташкили задухӯрди мусаллаҳонаро ҳадафмандона ва ғаразнок роҳандозӣ мекунанд;

– ғорати миллӣ маъноӣ ҳамлаҳои мусаллаҳонаро дорад, ки гурӯҳҳои ҷинойтпеша ба ниҳодҳои давлатӣ, ҷамъиятӣ ва иқтисодӣ анҷом дода, ин амалҳоро бо пӯшиши талош барои таъмини адолати динӣ анҷом медиҳанд;

– ифротгарии динии гурӯҳҳои сиёсӣ, ҳам ҷапу ҳам рост, ки пайравонашон зӯроварии мусаллаҳонаро ҳамчун василаи таҳкими мақоми умумии динӣ дар байни динҳои мухталифи кишварҳо ё ҳамчун усули “танзим” кардани муносибатҳои байни динӣ истифода менамоянд;

– низоъҳои байнимилӣ ва байниэтники, ки дар доираи сенарияи ҷанги шаҳрвандӣ таҳаввул мекунанд;

– ҷангҳои байнидавлатӣ бо шиддатнокии гуногун.

Ҳамин тавр, мо мебинем, ки дар адабиёти илмии ватанӣ ва хориҷӣ асарҳои зиёде вучуд доранд, ки ба мавзӯи таҳқиқоти мо дахл доранд. Бо вучуди ин, равандҳои модернизатсияи Тоҷикистон ҳанӯз талаб мекунанд, ки роҳҳои ҳалли масъалаҳои робитаҳои байни дин ва давлат ва инчунин таъсири муносибатҳои байнидинӣ дар раванди модернизатсияи давлати муосир бо таври дақиқ ва асоснок таҳқиқ шаванд. Дар асарҳои илмии мавҷуда, мушкилӣ, муҳтаво ва самтнокии чораҳои зарурии амалиёти нави пайдоиши низоъҳои динӣ дар саросари ҷаҳон аз ҷумла дар Ҷумҳурии Тоҷикистон махсусан дар назар гирифта нашудаанд. Ба ибораи дигар, дар раванди пайдоиши низоъ, роҳи ҳалли мушаххасе вучуд надорад.

Тағйирёбии амиқи ҷойгоҳ ва нақши дин дар равандҳои ташаккул ва инкишофи ҷомеаи ҷаҳонӣ ба як қатор омилҳои калидӣ иртибот дорад. Аз ҷумла, ин омилҳо метавонанд ба гурӯҳҳои дохилӣ, сиёсӣ-идеологӣ, таъсирҳои хориҷӣ ва шарту шароити геополитикӣ мансуб дониста шаванд.

Ба гурӯҳи сабабҳои дохилӣ метавон завоҷиби давлати абарқудрати Иттиҳоди Шӯравӣ, заиф гардидани ҳокимияти маъмурӣ дар сатҳи идоракунии давлатии кишвар, заифшавии сиёсати иҷтимоӣ-иқтисодӣ, пайдошавии сепаратизми миллӣ, аз даст додани идеалҳо ва

самтнокиҳои ҷаҳонбинӣ, пайдошавии ҳалоии идеологӣ, ҷустуҷӯи мутобиқати комили миллӣ-сиёсӣ ва ғайраро, ки дар ибтидои солҳои баъди завоҷи Иттиҳоди Шуравӣ ҷой доштанд ва бо мурури замон аксари мутлақи онҳо ҳаллу фасли ҳудро аътиён пайдо кардаанд бояд мансуб донист. Имрӯз аксари мушкilotи ғавқуззикр дар кишвар ба фазли сиёсати хирадмандонаи Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ҷой надоранд

Гуруҳи дуоми сабабҳо бо ибтидои асрҳои XX – XXI ва пайдоиши воқеияти нави геополитикии ҷаҳонӣ, инчунин муборизаи нави давлатҳои абарқудрат барои доман паҳн кардани соҳаи таъсир ва назорат дар миқёси ҷаҳонӣ алоқаманд аст.

Аксарияти давлатҳо дорои динҳои зиёд буда, муносибатҳои динӣ дар байни ҳуди динҳо омили эҳсосшавандаи суботи дохилӣ мегардад. Аммо дар кишварҳое, ки дар онҳо як дин бартарият дошта низ баъзан масъалаҳои ҳамкориҳои якҷоя бо динҳои дигар ба вуҷуд меоянд. Ҳамчунин метавон дар бораи он низ таъкид кард, ки низоъҳои этникӣ, иҷтимоӣ ва сиёсӣ дар баъзе мавридҳо дар зоҳир ба низоъҳои динӣ табдил меёбанд ва ё зиддиятҳо ва ихтилофҳои байни пайравони гуногуни динро ба таври сунӣ мустаҳкам менамоянд. Мавҷудияти гуруҳҳои бузурги диаспораҳои миллӣ, ки дар қаламрави давлатҳои алоҳида қарор доранд, дорои аҳамияти бузург мебошанд.

Дин падидаи таърихист, ки бо решаҳои худ ба гузаштаи дур пайваст мебошад. Дар қаламрави имрӯзаи баъдишуравӣ тамоми динҳои ҷаҳонӣ барқарор гашта, бо ҳам робита доштанд ва ягон проблема дар муносибатҳои ҳамкорӣ дар давлатҳои наздики хориҷ баъди соли 1991 ба вуҷуд наомадааст. Ҳамаи инро омилҳои муайян мекарданд, ки ҳанӯз дар давлати Россия ташаккул ёфта буданд.

Таърихан, империяи Россия ҳамеша давлати моноконфессионалӣ буд ва муносибатҳои байнидинӣ ҳамеша қисмати таркибии иҷтимоӣ-маданӣ ва сиёсиро ташкил медоданд. Таблиғоти атеистонаи ИҶСШ

баъзан аҳамияти онҳоро паст мекард ва барои андешаи ҷиддӣ ва ҳаллу фасли мушкилиҳои дар ин самт ҷойдошта монеъ шуда, дар баъзе мавридҳо ҳатто онҳоро бо роҳи таҳқиру озори эҳсосоти динии имондорон мураккаб мегардонид. Дар замони баъдишуравӣ эҳсосот боиси дар замони баъдишӯравӣ тезутундшавии ихтилофоти динӣ гардид.

Мавҷудияти низоъҳои динӣ дар замони муосир имкон медиҳанд, ки як қатор омилҳои доимоамалкунандаеро нишон диҳем, то ки онҳо метавонанд ба сар задани низоъҳои динӣ оварда расонанд. Ин омилҳо чунинанд:

Поликонфессионалӣ – яъне бисёрдинӣ будани характери давлат ҳамчун намунаи равшани таъсири ин омил метавонад дар Лубнон мушоҳида шавад. Лубнон кишвари нодире мебошад, ки аз ҷиҳати ҳайати динӣ зиёда аз бист гурӯҳи динӣ дар он фаъолият мекунанд. Зиёда аз нисфи аҳолии кишварро мусулмонон (сунниҳо, шиъаҳо ва друзҳо) ташкил медиҳанд, дар ҳоле ки тақрибан 25% аҳолии арабҳо лубнониро масеҳиён – маронитҳо иборатанд. Ғайр аз ин, дар Лубнон гурӯҳҳои дигари этникӣ ва динӣ низ зиндагӣ мекунанд, аз ҷумла арманиҳо ва юнониҳо, ки пайрави масеҳият мебошанд, инчунин курдҳо ва гурезаҳои фаластинӣ, ки асосан мусулмонанд, вале дар миёни онҳо масеҳиёни маҳаллӣ низ мавҷуданд. Дар тӯли асрҳо ҳар як обшонаи этникӣ – динӣ кушиш намудааст хусусиятҳои хоси худро ҳифз намояд, аммо мансубияти қавмӣ ҳамеша аз садоқат ба давлат болотар гузошта мешуд.

Ҳамин тариқ, обшинаҳои динӣ ҳамчун гурӯҳҳои иҷтимоӣ – маданӣ ҳамзистӣ менамуданд. Дар соли 1943, вақте ки Лубнон ба ҷумҳурии мустақил табдил ёфт, Пакти ноошкори миллӣ имзо гардид, ки тақсимои мансабҳои олиро вобаста ба мансубияти динӣ пешбинӣ мекард: президенти ҷумҳурӣ бояд масеҳӣ бошад, сарвазир – мусалмони суннӣ ва раиси парламон – мусалмони шиъа. Масеҳиҳо-маронитҳо, ки аз рӯи анъана қисми нисбатан мустақили лубнониҳоро ташкил медоданд, ба фазли чунин тақсимои мавқеъҳои худро дар кишвар мустаҳкам намуданд, ки ин ҳолат

наметавонист норозигии мусулмонхоро ба вучуд наоварад. Соли 1958 таъсисёбии Ҷумҳурии Муттаҳидаи Араб фаъолияти мусулмонхоро дар Лубнон фаъл намуд, ки оқибат сабаби як қатор бархӯрдҳои мусаллаҳонаи халқҳои ин кишвар гардид. Соли 1960 Лубнон ба низоъҳои дохилиаравӣ ва ба ҷанги шашрӯзаи соли 1967 кашида шуд ва дар натиҷаи мавҷи воридшавии гурезаҳои фаластинӣ ва урдунӣ, ки минбаъд ба яке аз марказҳои фаъолияти зиддиисроилии ташкилотҳои сиёсӣ табдил ёфт. Солҳои 1975-1976 бархӯрдҳои байни мусулмонҳо ва масеҳиён ба ҷанги хунии шаҳрвандӣ табдил ёфт. Ташкилоти Озодии Фаластин (ТОФ) ба ҳайати коалитсияи мусулмонҳо ворид гардид ва Исроил ба кӯмаки маронитҳо омад. Дар натиҷаи даҳолат ва фаъолияти миёнаравии Лигаи Давлатҳои Араб (ЛДА) вазъият дар кишвар мӯътадил гардид, дар сарҳади лубнонӣ-исроилӣ барои ҳимояи Исроил аз отрядҳои дар Лубнон мавҷудбудаи ТОФ минтақаи буферӣ ташкил карда шуд. Соли 1982 қувваҳои исроилӣ ба қаламрави Лубнони Ҷанубӣ бо мақсади танг карда баровардани ТОФ дохил гардид ва ин кор барояш муяссар гардид, аммо барои суботи вазъият қувваҳои байналмиллалӣ (ИМА, Британияи Кабир, Фаронса ва Итолиё) ворид карда шуданд. Коалитсияи мусулмонӣ (ҳаракати АМАЛ, ки онро Сурия ва Ҳизбуллоҳ, ки онро Эрон дастгирӣ мекард), шартномаи лубнонӣ-исроилиро эътироф накарда, ба муқобили қувваҳои хориҷӣ амалиёти таҳрибкориро оғоз намуд ва ахиран сабаби он, ки соли 1984 ин қувваҳо аз аламрави Лубнон берун карда шуданд. Заифии ниҳоии қувваҳои мусулмонӣ ва коалитсияи маронитӣ ҷонибҳои даргирро водор кард, ки соли 1989 Хартияи ризоияти миллиро банданд. Дар кишвар танҳо қувваҳои Сурия боқӣ монда, истиқлолияти Лубнон ба таври эҳсосшаванда маҳдуд гардонида шуд. Марҳаллаи нисбатан ороми кишвар, баъди ба қатл расонидани сарвазир - вазири Лубнон Ҳарирӣ, интиҳо ёфт. Болои мавҷи эътирозҳои оммавӣ, ки дар ҷавоби ин куштор ба вучуд омада буд ва инчунин зери фишори кишварҳои аврупоӣ қувваҳои суриягӣ ахиран Лубнонро тарк намуданд.

Ҳукумати нави мутамоил ба Ғарб пурра аз ӯҳдаи зери назорат қарор додани вазъияти кишвар баромада натавонист. Аз ин рӯ, зиддиятҳои байнидинӣ боз ҳам шиддат гирифтанд. Гурӯҳи ҷонибдори эронии Ҳизбуллоҳ (сарвари он – шайх Насруллоҳ) ноҳияҳои ҷанубии Лубнонро, ки бо Исроил ҳамсарҳад буданд, зери назорат қарор дод; ҳокимияти ҳукумати марказӣ дар ин навоҳӣ танҳо бо ном вучуд дошт. Тобистони 2006 амалиёти ҳарбии Ҳизбуллоҳ сабаби воридшавии навбатии Исроил ба қаламрави Лубнон гардид. Артиши исроилӣ бомбаборонкунии оммавино оғоз намуд, ки сабаби кушта шудани аҳолии осоишта гардид. Ҳарбии Ҳизбуллоҳ муқовимати шадид нишон додаанд, аммо бори нахустин дар тӯли солҳои зиёд амалиёти ҳарбии Исроил натавонист, ки ба ҳадафҳои ниҳонии худ бирасад. Зери фишори ҷомеаи ҷаҳонӣ аскарони исроилӣ қаламрави Лубнонро тарк намуданд ва ба ноҳияҳои ҷанубии кишвар қисмҳои доимоамалкунандаи артиши лубнонӣ ворид карда шуданд, аммо вазъияти дохилии кишвар ва қабл аз ҳама дар соҳаи дохилидинӣ, ҳамоно муташанниҷ боқӣ монда то имрӯз идома дорад. Дар давоми 2-3 соли охир муноқишаи 14-моҳаи тӯлонӣ миёни гурӯҳи ҷангии Ҳизбуллоҳи Лубнон ва Исроил 8 октябри соли 2023 замоне оғоз шуд, ки Ҳизбуллоҳ пас аз ҳамлаи 7 октябри таҳти раҳбарии Ҳамос ба Исроил ба мавқеҳои исроилӣ мушакҳо партоб кард. Муноқиша ба мубодилаи тӯлонии бомбаборон табдил ёфт, ки боиси муҳочирати васеи сокинони Исроил ва Лубнон гардид. Муноқиша, бахше аз бӯҳрони васеътари Ховари Миёна, ки бо ҳамлаи Ҳамос оғоз шуд, бузургтарин авҷгирии низои Ҳизбуллоҳ-Исроил пас аз ҷанги Лубнон дар соли 2006 буд. Исроил бо зарбаҳои ҳавопаймоҳои бесарнишин ва гулулапартоӣ ба мавқеҳои Ҳизбуллоҳ посухи ҷавобӣ дод. Исроил инчунин дар тамоми Лубнон ва Сурия ҳамлаҳои мушаддади ҳавоиро идома медод. Муноқишаҳои давомдор дар шимоли Исроил муноқишаи давомдор тақрибан 96 000 нафарро маҷбур кард, ки хонаҳои худро тарк кунанд, дар ҳоле ки дар Лубнон то охири моҳи октябр беш аз

1,4 миллион нафар овора шуданд. Ҳизбуллоҳ изҳор дошт, ки то замоне ки амалиёти низомиаш дар Ғазза қатъ нагардад, ҳамлаҳо алайҳи Исроилро қатъ нахоҳад кард; Исроил гуфт, ки ҳамлаҳои он то замоне идома хоҳанд кард, ки шаҳрвандонаш сихату саломат ба шимол баргарданд.

Моҳи сентябри соли 2024, Исроил амалиёти худро бо ду мавҷи ҳамлаи дастгоҳҳои электронӣ, ки ба системаҳои иртиботии Ҳизбуллоҳ нигаронида шудааст, пурзӯр кард ва баъдан чехраҳои барҷастаи ин гурӯҳ, аз ҷумла дабири кулл Ҳасан Насруллоҳ [вориси ӯ Ҳошим Сафиеддинро куштанд.

Дар давраи солҳои 2023-2025, вазъияти динии ҷомеаҳои Лубнон, Фаластин ва Исроил таҳти таъсири низоъҳои минтақа қарор дошт. Дар Лубнон, ки ҷомеаи он аз гурӯҳҳои динӣ ва мазҳабии гуногун, аз ҷумла масеҳиён, шиъаҳо сунниҳо ва друзҳо иборат аст, байни ин гурӯҳҳо танишҳо афзоиш ёфтанд. Чунин вазъи ба вучудодада, ахиран ба нооромии сиёсӣ ва иҷтимоӣ оварда расонид.

Дар Фаластин, ки асосан аз мусалмонони суннӣ иборат аст, низоъҳо бо Исроил ба вазъияти динии минтақа таъсири ҷиддӣ расониданд. Масҷидҳо ва дигар ҷойҳои муқаддас ба нуктаҳои асосии низоъ табдил ёфтанд, ки ин ба афзоиши танишҳои динӣ оварда расонд.

Дар Исроил, ки ҷомеаи он аз яҳудиён, мусалмонон ва масеҳиён иборат аст, низоъҳо бо Фаластин ва гурӯҳҳои мусаллаҳи Лубнон ба афзоиши танишҳои байни гурӯҳҳои динӣ сабаб шуда, ба муносибатҳои байни ҷомеаҳои динӣ таъсири манфӣ расониданд.

Умуман, дар давраи солҳои 2023-2025, вазъияти динии ҷомеаҳои ин давлатҳои ҷангкунанда таҳти таъсири низоъҳо ва танишҳои сиёсӣ қарор дошт, ки ин ба нооромии иҷтимоӣ ва афзоиши танишҳои байни гурӯҳҳои динӣ сабаб гардид.

Масъалаи дигаре, ки дар таносуби ҷомеа нақш мебозад, таносуби сиёсат ва дин: моделҳои асосии ҳамкорӣ, мебошанд. Ҳадафи

ташаккулёбии муносибатҳои созандаи байни дин ва сиёсат – таҳкими асосҳои маънавии ҷомеа мебошад. Сиёсат ва дин дорои ду вазифаҳои умумӣ мебошанд. Онҳоро саъю талош барои ҳифзи тартиботи ҷамъиятӣ ва суботи системаи ҷамъиятӣ – вазифаи интегративӣ; бо воситаи вазифаи танзимкунандагӣ зиддияти байни одамони алоҳида ва табақаҳои муайяни аҳоли бартараф карда мешаванд. Баъзе муҳаққиқон бо назардошти таъсири бузурги иҷтимоӣ-сиёсӣ доштани дин барояш вазифаи сиёсиро низ қоил шудаанд [134, с. 425].

Дар амал татбиқ намудани вазифаҳои зикршуда дар заминаи омилҳои маънавӣ-ҳуқуқӣ анҷом меёбад: маҷбурсозии иҷтимоӣ дар назди сиёсат; муҳокимаи ахлоқӣ дар назди дин. Ҳаёти ҷамъиятиро ба танзим дароварда, сиёсат чорчӯбаи қонунии вазифаҳои диниро ташаккул медиҳад: ҳолатҳои ҳуқуқии ташкилотҳои динӣ, ҳуқуқи шахрвандонро барои озодии вичдон, таҳаммулпазирии динӣ ва эҳтироми байни ҷамъаҳои динӣ чунин падидаи ба дохили якдигар воридшавии дин ва сиёсат, ҳамчун “ҷалби диндорон ба ҳизбҳои масеҳӣ-демократӣ, ҳаракатҳои ҷамъиятӣ-сиёсӣ ва ҳизбҳо” марбут аст [149, с. 127-139]. Ин ҳизбҳо махсусан дар як қатор кишварҳои аз қабili Италии, Белгия, Нидерландия, Амрикои Лотинӣ ва Амрико дорои нуфузи зиёд мебошанд. Дар Олмон бошад, демократҳои масеҳӣ солҳои тӯлонӣ дар сари ҳокимият қарор дошта, дар кишварҳои Шарқ (Индонезия, Покистон, Бангладеш, Туркия, Лубнон ва ғ.) ҳизбҳои теъдодан зиёди исломӣ ва ҳаракатҳои сиёсӣ амал мекунанд.

Амалҳои муштаракӣ дин ва сиёсат (давлат) тибқи ҷаҳор парадигма амалӣ мешавад:

1) ягонагӣ ва ҷудонашавандагии дин ва сиёсат (ҳокимияти давлатӣ маркази дин мебошад, масалан, императори Империяи Муқаддаси Римиро ҳамчун Худо эътироф намуда ба ӯ таъзим мекарданд);

2) ба дин тобеъ шудани сиёсат (ташкилотҳои калисоӣ давлатро ба худ тобеъ менамуданд, масалан, Папаи Рим дар асрҳои миёна

ҷойнишини Худо дар замин ҳисобида мешуд ва имтиёзи таъсис додани шоҳигариро дошт);

3) ба сиёсат тобеъ намудани дин (ё ҳамон тавре дар асри XVIII дар империяи Россия рух дода буд, калисо ба яке аз институтҳои давлатӣ табдил ёфта буд; ё ҳамон тавре, ки 20 январи соли 1918 рӯй дода буд (Комиссариати халқии ИЧШС дар бораи озодии вичдон, шӯъбаҳои калисоӣ ва ҷамъиятҳои динӣ, ҷудо кардани калисо аз давлат ва мактаб аз калисо), сохторҳои давлатӣ зери ниқоби “худмухторӣ” калисоро тамоман ба худ тобеъ намуда, онро аз мақоми шахси ҳуқуқӣ ва аз ҳуқуқи доштани моликият маҳрум намуданд);

4) худмухтории дин ва сиёсат нисбати ҳамдигар (ҷудо кардани калисо аз давлат ва давлат аз дин).

Сабаби зиддиятҳои дин ва сиёсат дар роҳҳои гуногуни тағйир додани ҳаёти ҷамъиятӣ пинҳон аст: ба дин консерватизм хос буда, сиёсат ба таври динамикӣ ба тағйиротҳои ҷомеа воқуниш нишон медиҳад. Аммо ин қоида нест, зеро низоъҳо метавонанд вобаста аз характери дин низ пайдо шаванд. Динҳои “халқӣ” – ислом, яҳудия, ҳиндуия – муносибатҳои худро бо системаи сиёсӣ дар шароити риояи қонун мураттаб мегардонанд. Динҳои «универсалӣ»: буддоия, масеҳият, – ташкилотҳои аз давлат ҷудо – истиқлолияти хусусии новобастагиро ҳифз менамоянд, ки аксаран боиси сар задани низоъҳо бо давлат мегарданд. Аҷибаш он аст, ки авҷи шукуфоии ин динҳо маҳз ба марҳалае рост меояд, ки онҳо дини давлатӣ буданд. Системаи сиёсии ҷомеа бояд ҳадафҳои ҷомеаро бо арзишҳои болоравандаи тамоми ҷомеа мувозинат диҳанд: бартараф намудани низоъҳо ва пешгирӣ намудани таҳдидҳои беруна ва ғ. Натиҷаи чунин фаъолияти системаи сиёсӣ бо ном “дини шаҳрвандӣ” дар ҷомеаи демократӣ гашт, ки қалби онро – гуногунандешӣ (плюрализм) ташкил медиҳад. Моҳияташ аз он иборат аст, ки робитаҳои наздики худро аз ҷиҳати маданиятшиносӣ дини азизи худро ҳифз намуда

(аксаран, мақоми расмии онро эътироф намуда), ба шахрвандонаш озодии интиҳоби ин ва ё он динро иҷозат медиҳад.

Зикр кардан ба маврид аст, ки баъзе аз низоъҳои сиёсӣ бештар ба дин вобастагӣ доранд ва дин ҳамчун омили низоъҳои сиёсӣ ба ҳисоб меравад. Хусусияти бунёдии муайян кардани низоъ – муборизаи байниҷидгарии субъектҳо мебошад, ки манфиатҳои мухталиф онҳоро ба миён кашидаанд [140]. Хусусияти низои сиёсӣ субъектҳо ва характери манфиатҳо мебошанд, ки онҳоро пайгирӣ мекунад. Низои сиёсӣ – муборизаи ҷиддиҷидгарии субъектҳои дорои манфиатҳо, арзишҳо, назарҳо ва ҳадафҳои гуногун мебошад, ки бо ҳолат ва нақши дар системаи муносибат ба давлат ба вучуд омадаанд [185, с. 52-62].

Хусусияти низои динӣ–сиёсӣ аз он иборат аст, ки дар вай ҳангоми ташаккули манфиатҳо ва ҳадафҳои субъектҳо нақши асосиро мебозад. Таърифҳои зиёди мафҳуми дин вучуд доранд, ки қар илми сотсиология ду мавқеи асосиро барои муайян кардани ин мафҳум метавон ҷудо кард: мундариҷавӣ ва функционалӣ.

Дар мавқеи мундариҷавӣ ба моҳияти дин дода мешавад. Дар ин самт динро бояд, қабл аз ҳама ҳамчун падидаи иҷтимоӣ мавриди назар қарор дод, ки ҷиҳати тақвияти ҷомеа мусоидат менамояд.

Рафтори мавқеи функционалӣ бо омӯзиши ҷиҳатҳои характери динӣ алоқаманд мебошад. Тибқи ин назария, ҳар як эътиқод ва имоне, ки дар онҳо масоили бунёдии ҳаёти инсонӣ ҳаллу ҷавб мешаванд, онҳоро метавон дин номид. Ҳамин тариқ, дин – ин падидаест, ки низоми маданӣ, иҷтимоӣ ва шахсиятиро ба сохтори ягонаи муташаккил ворид месозад, ки ба равандҳои тағйирёбӣ ва инкишофи ҷомеа таъсир мерасонад [89, с. 223].

Ҳамин тариқ, «Омили динӣ» - истилоҳест, ки таъсири динро ҳамчун институти иҷтимоӣ ба ҷанбаҳои ғайридини ҳаёти ҷамъиятӣ муайян мекунад.

Ҳамон тавре дар боло кайд кардем, низоъҳои динӣ низоъҳои иҷтимоӣ мебошанд, зеро ҳуди дин асоси маънавии ҷомеаи инсониро ташкил медиҳад. Низоъҳои динӣ дорои самти сиёсӣ мебошанд, зеро аксарияти миллатҳо дар асоси дини ягонаи умумӣ ташаккул ёфтаанд. Аксарияти низоъҳои муосири давлатҳои аврупоӣ ва осӣёӣ дар натиҷаи саъю талоши ақалиятҳои миллӣ-диниӣ ин давлатҳо барои ба даст овардани истиқлоли сиёсии ин давлатҳо ба вучуд омадаанд. Дар шароити имрӯза низоъҳои сирф динӣ вучуд надоранд, аз рӯи муҳтавои худ онҳо бештар низоъҳои миллӣ-динӣ ё динӣ мебошанд.

Ҳамин нуктаро низ бояд зикр кард, ки низоъҳои динӣ ба якдигар шабоҳат надоранд. Аз ин рӯ, дар бораи роҳҳои стандартии ҳаллу фасли онҳо сухан гуфтан ниҳоят душвор аст. Мисоли возеҳу равшани низои динӣ, низои бисёрасраи байни дини яҳудия ва масеҳият ба ҳисоб меравад. Ин низоъ дар ибтидо дар байни намояндагони ин динҳо, дар заминаи маҷмӯи тафовутҳо ба вучуд омадааст: яҳудиён ва масеҳиён дар ҳуди ҳамон як шаҳр - Байтулмуққадас зиндагӣ намуда, ҳуди ҳамон Каломи Муққадасро якҷоя меомӯхтанд, вале онро бо тарзҳои гуногун шарҳу тафсир менамуданд. Ҳамин тариқ «онҳо» аз ҷонибе ба «мо» шабоҳат доштанд, аммо дар айнаи ҳол, мутлақан дигар буданд. Ин ҳолат дар он зоҳир мегардад, ки ҳар ду тараф якдигарро ба хиёнат ва дуршавӣ аз асосҳои дин муттаҳам менамуданд. Ба сифати низои мушоббах метавон силсилаи ҷангҳои шаҳрвандиро дар Фаронса байни католикҳо ва протестантҳо (1562-1598) ном бурд, ки амалан мамлакатро ба ду қисми бо ҳам душман тақсим намуда буданд.

Яке аз мисолҳои таърихӣ низоъҳо ҷангҳои салибдорони аврупоӣ (асрҳои XI-XV) ба ҳисоб меравад, ки муқобили мусулмонҳо, давлатҳои православӣ, бутпарастҳо ва ҳамагуна ҳаракатҳои бидъаткорона равона гардида буд. Ҳадафи асосии ин ҳуҷумҳо озод намудани Фаластин аз дасти туркҳои салҷуқӣ, фишор овардан ба ҷараёнҳои бидъатӣ дар

Аврупо ва ба масеҳият дохил намудани бутпарастони Прибалтика ҳисобида мешуд.

Ҷангҳои динӣ дар Фаластин имрӯз ҳам идома меёбанд - иштирокчиёни низои фаластинӣ-исроилӣ ҳанӯз ҳам барои ҳаллу фасл намудани низои худ, барои ба даст овардани Байтулмуқадас, омода намебошанд. Хусусияти фарқкунандаи ин низои Шарқи Наздик аз ҳама гуна низоҳои локалии минтақа аз он иборат аст, ки предмети асосии баҳсу мунозираҳо - шаҳри Байтулмуқаддас – на танҳо барои иштирокчиёни бевоситаи низо (мусулмонҳо ва яҳудиҳо), балки барои намояндагони тамоми конфессияҳои масеҳӣ, дорои аҳамияти бузург мебошад. Масъалаи мақоми Байтулмуқадас ҷавҳари асосии муносибатҳои исроилӣ-фаластиниро ташкил медиҳад, ин проблемро ба шарте метавон ҳаллу фасл кард, ки ба эҳсосоти динӣ дода нашуда, зиёрати ҷойҳои муқаддасро бояд ҳифз намуд, аммо дар ҳоли ҳозир ин сулҳи деринтизор то ҳол ба даст наомадааст. Ҷангҳои хурду калони беохири ҳарбӣ дар ин минтақа даҳсолаҳо боз идома доранд ва қурбонҳои ин муқовиматро ҳанӯз ҳам касе ҳисобу китоб накардааст.

Ҳодисаҳо дар Шарқи Наздик воқуниши манфии намояндагони олами арабро ба миён меоваранд. Отрядҳои фаластинӣ ҷангиёни худро аз ҳисоби мусулмононе ҷамъ меоварад, ки барои мубориза бурдан баҳри озодии муқаддасоти исломӣ омодаанд. Дар навбати худ ҳукумати Исроил пайваста эълон менамояд, ки Байтулмуқадас пойтахти кишвари онҳо буд, ҳаст ва мемонад ва ин шаҳр шаҳри муқаддаси яҳудиён мебошад. Исроилиён дар ягон шарту шароит онро аз даст додан намехоҳанд.

Мисоли низои динӣ дар олами муосир метавонанд бархурдҳо дар Сурия бошанд. Бухрони Сурия-низои мусллаҳонаи байни қувваҳои ҳукумати Сурия ва ҷонибдорони онҳо ва ҷанговарони муқовимати Суриягӣ (ки аксарияти онҳо мусулмонони дорои мазҳабҳои гуногун - аз эътидолиён то радикалиҳо - ва аз ҷумла аъзоёни дастаҳои гурӯҳҳои бо

Ал-Қоида мансуб) мебошанд. Ба сифати ҷониби сеюми низои курдҳо, ки бо қувваҳои ҳукумати ва ҳам бо ҷанговарони муқовимат мубориза мебаранд, баромад менамуд.

Суриягӣҳо дуввумин ҳалқе ба ҳисоб мераванд, ки баъд аз аҳолии Арабистони Саудӣ исломро қабул намудаанд. Дар шароити муосир дар Сурия зиёда аз 24 млн. одам зиндагӣ менамоянд, ки аксари онҳо мусулмон мебошанд. Тахминан 74% мусулмонони Сурия суннимазҳаб буда, аз 13% то 15% алавиҳо ва шиъаҳои 12 имома ва исмоилиҳо; 10%-и аҳолии Сурияро масеҳиён ва 3%-ро дӯрӯҳо ташкил медиҳанд. Як қатор омилҳои таърихӣ ва таъсири маданияти ғарбӣ ба он оварда расонд, ки қисми зиёди аҳолии Сурияро маҳз мусулмонон ташкил медиҳанд. Сурия натиҷаи аз тарафи Фаронса ва Британияи Кабир тақсим намудани Шарқи Наздик соли 1918 ва сиёсати мустамликавии Фаронсавӣ мебошад, ки Лубнонро аз он ҷудо намудааст. Ҳамин тавр, суҳан дар бораи на миллӣ, балки давлати территориявӣ меравад, ки дар самти этникӣ ва динӣ таркиби гуногунро нишон медиҳад.

Дар охири соли 2012 ҳангоме, ки суҳанронии СММ ҷангро ҳамчун «низои ошкорои динӣ» дар байни гурӯҳҳои алавӣ ва тарафдорони шиъа, асосан ба муқобили гурӯҳҳои шӯришгар тавсиф намуд. Бистуми декабри соли 2012 СММ ҳисоботи комиссияро оид ба вайронкунии ҳуқуқи инсон дар Сурия ба ҷоп расонид. Экспертҳо ҷунин ҳулоса бароварданд, ки то охири соли дуҷуми ҷанг дар байни қувваҳои ҳукумати ва оппозитсионӣ низоъ шакли ошкорои байни мазҳабиро гирифтааст. «Таҳдидро эҳсос намуда, дар зерӣ зарбаҳо монда, ақалияти миллӣ ва динӣ боз ҳам ғаъолонатар ба ҷонибҳои даргир ҷаспиданд ва ҷудоии диниро боз амиқтар гардониданд», - ба ҳулоса омадааст, президенти комиссияи таҳқиқи вайронкунии ҳуқуқи инсон дар Сурия Пауло Пинейро. Дар ҳоли ҳозир дар қаламрави кишвар ҷанги асосӣ байни ду ҷараёни асосии ислом - шиъа ва суннӣ - меравад, аммо нақши калидиро дар ин ҳодисаҳо алавиҳо мебозанд. Ин фирқаи махфӣ дар ошӯни шиъа зиёда аз 1000 сол

пеш ба вучуд омадааст. Худи номаш аз он шаҳодат медиҳад, ки онҳо худро пайравони Имом Алӣ, домоди пайғамбар Муҳаммад меҳисобанд. Алавиҳо бо як қатор сабабҳои таърихӣ ва ҷуғрофӣ дур рафтаанд. Онҳо Алиро ҳамчун Худо эҳтиром менамоянд, ки ин амал дар тавҳиди исломӣ иҷозат дода намешавад. Алӣ бо Муҳаммад ва саҳобаи ӯ Салмони Форсӣ дар маҷмааи алавиҳо ба як навъи махсуси Троиқа табдил ёфтааст. Ҳамин нуктаро бояд тазаққур дод, ки дар тӯли таърихи худ мусулмонҳо нисбат ба алавиҳо бо шаку шубҳа нигариста, онҳоро мавриди таъқибу озор қарор додаанд.

Дар садсолаи гузашта ба алавиҳо муяссар шуд, ки вазъиятро тағйир диҳанд. Ин ҳодиса аз бисёр ҷиҳат ба фазли фаронсавиҳо ба вучуд омад, онҳо дар байни ду ҷанги ҷаҳонӣ Сурияро идора намуда, ҳамеша ҷиҳати назорат намудани аксарияти сунниҳо ба ақалиятҳои динӣ тақия менамуданд. Маҳз зери роҳбарии онҳо алавиҳо болоравии мансабии ҳарбии худро анҷом медоданд, аз ин рӯ, ҷои тааҷҷуб нест, ки соли 1970 ба сари ҳокимият Ҳофиз Асад омада буд. Ҳофиз Асад аз рӯзҳои аввали сари мансаб омаданад, бо қонуниқунонии алавия машғул шуда буд. Ӯ барои наздик шудан бо шиъаҳои лубнонӣ, ироқӣ ва эронӣ саъю талош намудааст. Дар натиҷа асосгузори ҳаракати «Амал» дар Лубнон - Мусо Садр фатвоя ба ҷаҳод, ки тибқи он алавиҳо дар асл шиъамазҳаб будаанд.

Он чӣ ин ҷанг ба майдон овардааст, қувваҳои бузурги душманиҳои динӣ мебошанд, ки он аҷиб нест. Сунниҳо бошанд, пайваста ба хоҳири алавиҳо меоварданд, ки онҳо бутпараст мебошанд, аммо шиъамазҳабон, бидъатгарон ва масеҳиҳо бошанд, умуман дар ин сарзамини исломӣ дорои макони муайян намебошанд [140].

Вазъи масеҳиён дар Сурия тахминан дар чунин шакл қарор дошт: масеҳиён дар Сурия тахминан 8% - 10% аҳолиро ташкил медиҳанд, аммо масеҳият дар Сурия аз ҷиҳати таркиб ягона набуда, аз серковҳои гуногун намоёндагӣ менамоянд (серковҳои католикӣ, православӣ ва

протестантӣ). Дар навбати худ намояндагони серковҳои католикӣ юнонӣ-католикҳо, католикҳои суриягӣ, арманӣ-григорианҳо, аронитҳо, халдейҳо ва католикҳои маросими лотинӣ мебошанд, сарфи назар аз он ки мақоми баландтаринро папаи Рим дар Ватикан ишғол менамояд, ҳар кадоми онҳо дорои сарварони рӯҳонии худ мебошанд. Калисоҳои православӣ низ ба калисоҳои Юнонӣ-Ортодоксалӣ, Суриягӣ-Ортодоксалӣ ва Арманӣ-Ортодоксалӣ ҷудо мешаванд. Онҳо низ дорои сарварони рӯҳонии худ мебошанд, аммо калисои арманӣ-ортодоксалӣ таҳти роҳбарияти патриархияи Арманистон қарор дорад.

Дар чунин вазъият воъизоне, ки барои покии ислом даъват менамоянд масеҳиёро мавриди фишор қарор медиҳанд, ки вазъияти онҳо ниҳоят душвор аст. Дар байни шӯришчиён одамоне вучуд доранд, ки тасдиқ менамоянд, ки онҳо «бо масеҳиён ҷанг намекунанд», аммо аллакай пеш кардани онҳо аз кишвар оғоз ёфтааст. Аллакай рӯҳониёни ба қатл расонида, серковҳои вайронгардида вучуд дошта, депортатсияҳои оммавӣ ва дастаҷамъонаи онҳо сурат мегиранд. Депортатсияи оммавии бузургтарин дар шаҳри Хумс - яке аз шаҳрҳои калонтарини Сурия анҷом ёфта буд. Дар шаҳр мошинҳои боркаше бо одамони қатлшуда ёфт шуданд, ки натавонистаанд ҷасадҳои онҳоро аз шаҳр берун бароранд. Дар чунин шароит дасту пойи онҳоро баста, паронида буданд. Тибқи маълумоти ширкати информатсионии католикӣ Фидесин шаҳрро аллакай 138 ҳазор масеҳӣ тарк намуда, хонаҳои онҳо валангор гардидаанд, як рӯҳонии католикӣ кушта ва се захми тир бардоштааст. Панҷ рӯҳонии католикӣ маҷбур шудаанд, ки роҳи гурезро пеш гиранд. Ҳоло тамоми масеҳиён зери зарба қарор доранд ва онҳо на барои он азоб дода мешаванд, ки онҳо худро ҳамчун тарфдорони режим нишон медиҳанд. Онҳо бо гуноҳи шӯришчиён азоб мекашанд, шӯришчиён талаб менамоянд, ки масеҳиён Сурияро ба таври оммавӣ тарк намоянд, ки шумораи онҳо зиёда аз 2 млн. мебошад [185, с. 51-60].

Қурбониёни аз ҳама асосӣ дар ин ҷанг қурбониёни инсонӣ ва дар баробари ин арзишҳои маданӣ, биноҳои меъморӣ мебошанд, ки як қисми онҳо таҳти ҳимояи ЮНЕСКО қарор доранд. Чунин балҳои динӣ дар Сурия сабаб шуд, ки вазъи баробарҳукукии тамоми динҳо дар ин кишвар заъиф хоҳад шуд. То ин дам сухан дар бораи ояндаи ба сари ҳокимият омадани унсурҳои экстремистӣ, ки худро зери шиорҳои динӣ пинҳон намудаанд, сухан намерафт. Дар чунин ҳолат баъди гузашти замони муайяне аз дин рӯй гардонидан ба вучуд хоҳад омад, ки чунин амалиёти ваҳшиёна зери фишори онҳо амалӣ мегарданд. Сарфи назар аз ин, бо назардошти вазъи ҳозира дар ҷумҳурии арабӣ эҳтимол меравад, ки дин ва қувваҳои динӣ мавқеъҳояшонро мустаҳкам менамоянд ва афкори ҷамъиятии Сурия дар зери таъсири онҳо ташаққул хоҳад ёфт.

Қайд кардан ба маврид аст, ки ҷанги дохилии Сурия аз соли 2011 оғоз шуд, боиси тағйироти ҷидди дар сохтори иҷтимоӣ ва мазҳабии кишвар хоҳад гардид. Бисёре аз гурӯҳҳои мазҳабӣ ба муҳочират маҷбур шуданд, ва танишҳои мазҳабӣ афзоиш ёфтанд, ки ин боис шуд дар ду се соли охир Сурия нооромиҳои бузурги сиёсӣ мазҳабиро паси сар кард, ки ба сарнагунии режими Башор Асад ва авҷ гирифтани ҳушунатҳо дар заминаи мазҳабӣ оварда расонд.

Дар охири ноябри соли 2024, гурӯҳҳои муҳолифин амалиёти густурдаеро дар ҷануби кишвар, дар вилоятҳои Даръо ва Ас-Сувайдо, наздики марзи Ҷордан оғоз карданд.

- ин аввалин ҳамлаи бузурги муҳолифон баъди оташбаси соли 2020 дар Идлиб буд.
- нерӯҳои муҳолифин босуръат пеш рафта, 8 декабр вориди шаҳри Димишқ шуданд.
- ин боис шуд, ки Башор Асад аз вазифа истеъфо дода, кишварро тарк кунад.

Дар мавриди нақши дин дар низои Сурия ҳамин нуктаро гуфтан мумкин аст, ки Сурия кишвари гуногунмиллату гуногунмазҳаб аст, ки

ихтилофоти мазҳабӣ дар он ҳамеша ба сиёсат таъсир расондаанд. Чунинанд:

- Башор Асад ва элитаи ҳукумати ӯ асосан намоёндагони алавиён (як шоҳи шиъиёӣ) буданд.
- муҳолифони ӯро аксаран сунниҳо ташкил медоданд, ки аксарияти аҳолии Сурияро ташкил медиҳанд.
- ин ихтилофоти мазҳабӣ дар шиддат гирифтани ҷанги шаҳрвандӣ нақши муҳим бозидаанд.

Баъди сарнагун шудани Башор Асад ҳушунатҳо авҷ гирифтанд. Дар марти соли 2025, дар вилоятҳои соҳилии Латакия ва Тартус, ки асосан алавинишинанд мебошанд, ҳамлаҳои хунин ба шаҳрвандони алавиӣ сурат гирифтанд. Гурӯҳҳои бо аслиҳои вазнин мусаллаҳ ба ин минтақаҳо ҳамла карда, боиси куштори садҳо нафар одамон гаштаанд.

Аммо ҳукумати нави суннимазҳаби исломӣ ин кушторҳоро маҳкум кард, вале дар айни замон таъкид намуд, ки норизоияти суннимазҳаб аз солҳои тӯлони ҳукумати Асад ҷамъ шуда буд.

Дар умум солҳои охир барои Сурия давраи ҷираниш буд. Ихтилофоти мазҳабиву сиёсӣ, аз ҷонибе агар боиси сарнагун шудани Башор Асад шуда бошад, аз ҷониби дигар, дар пайи он ҳушунатҳои мазҳабӣ боз ҳам бештар шуда, солҳои зиёде боқӣ хоҳанд монд. То имрӯз вазъияти кишвар ноустувор боқӣ монда, ҳушунатҳои диниву мазҳабӣ идома доранд.

Акнун суҳане ҷанд дар бораи хусусиятҳои таъсири байниҳамдигарии сиёсат ва дин дар шароити муосир суҳан бояд гуфт. Аз ин рӯ, мо бояд омилҳоро мавриди таҳлил қарор диҳем, ки вайронкорӣ ва созандагии оқибатҳои ба равандҳои сиёсӣ ҳамроҳ шудани динро муайян намуда, моҳияти зидди инсонии онро равшану возеҳ намоем.

Яке аз самтҳои муҳимтарине, ки таввучуҳи ҷомеаи ҷаҳониरो ба худ ҷалб намудааст, проблемаи таъсири байниҳамдигарии сиёсат ва дин аст, ки он имкон медиҳад дар бораи боло рафтани таъсири омили динӣ,

умуман ва теологизатсияи дин ба таври хос сухан гӯем, ин омили низобарангез мебошад. Сатҳи баланди низоъ ҳамсафари амалҳои якҷояи байнидинӣ буда, дар шароити глобализатсия, ки ҳудудҳои давлатӣ, миллӣ ва маданияро шӯста мебарад, низоъҳои динӣ ва динӣ-сиёсӣ дорои аҳамияти хоса касб менамоянд. Низоъҳои динӣ дар ҷомеаҳои транзитӣ ниҳоят тезу тунд гардида, бо зиддиятҳои ногузири сиёсӣ ва иҷтимоӣ печида мераванд. Дар миёни низоъҳои сиёсӣ, ки аз низоъҳои динӣ бармеоянд, ҷои махсусро масоиле мегиранд, ки бевосита бо ҳувият ё айнияти динӣ алоқаманданд. Тасдиқи ин гуфта бисёр равандро ва зухуроти таҳаммулнопазирӣ мебошанд, ки дорои табиати динӣ ва ё ҳадди ақал дорои ранги динӣ мебошанд. Сабаби ҳолатҳои барангезандаи низоъ дар замони муосир мушкилоти мутобиқшавии иҷтимоӣ-маданӣ дар муҳити дигари этноконфесионалӣ мебошад.

Дар шароити ҷаҳони тағйирёбанда раванди муҳоҷирати оммавӣ, бо ҳам омезиш ёфтани этносҳои гуногун бо ананаҳои маданӣ ва динӣ, ба таври кофӣ надониستاني хусусиятҳои дигар динҳо, маданиятҳо ва нафаҳмидани моҳияти арзишҳои дигари ахлоқӣ, меъёрҳои рафтор хавфу хатарҳои зиёд доранд. Ин шароит ноқобилии барқарор шудани муносибатҳои барои ҳамдигар қобили қабул, сабаби дарду аламҳои амиқи таҳқир, вазъиятҳои тезутунди низоъ гардида, барои фаъолияти экстримистӣ-террористӣ заминаи мусоид фароҳам хоҳад овард.

Бухрони ҳувият, мутобиқати комил метавонад дар ҷомеаҳои аз назари қишрбандии иҷтимоӣ нисбатан гомогенӣ (якхела), ки дар онҳо системаи муколамаи байни маданӣ вучуд дорад, низ ба вучуд ояд. Шикасти воқеияти одатии иҷтимоии сиёсӣ, тез иваз гардидани арзишҳо ва суст шудани потенциали мобилизатсиякунандаи ғояи давлатӣ (ва ё ҳатто аз даст додани чунин идея боиси боло рафтани айниятдихии (идентичности) анъанавии этномаданӣ ва динӣ мегардад). Хоҳ-нохоҳ фарқияте, ки баъди ин равандро меояд, аз тарафи қувваҳои миллӣ, ҷудоихоҳӣ ва экстримистӣ истифода бурда хоҳанд шуд [184, с. 64-70].

Дар назарияи низоъ чунин ҳолат низ ба назар гирифта мешавад, ки низоъҳо на танҳо дар байни иттиҳодияҳои фирқаҳои динӣ, балки дар дохили онҳо низ ба вучуд меоянд. Ин метавонад бо нобаробарии дохилигурӯҳӣ аз рӯи нишонаҳои гуногун (аз гендерӣ то мақомӣ), зиддияти парадигмаҳои дохилидинӣ (баҳсу мунозира бо модернистон ҷонибдорони азнавсозӣ ва ислоҳот ва консерваторҳои анъанавӣ ва ғ.) метавонад алоқаманд бошад. Дар ҳолати охир, чун қоида мубориза аз доираи баҳсу мунозираҳои илоҳиётӣ берун баромада, якхела набудани таркиби рӯҳоният ва самтнокии иҷтимоии сиёсиро инъикос менамояд. Муқобилияти байниҳамдигарӣ ва мубориза ба дохили ҳуди системаҳои динӣ ворид шуда, зерматнҳои иҷтимоӣ-вазифавии ахириҳо таъсири худро ба амалҳои муштарак ва якҷояи дохилидинӣ мерасонад. Дар натиҷаи сценарияи воридшавӣ ва инкишоф дар доираи ин ё он шохаҳои динӣ пурзӯр мегардад, ки анъанаҳои авторитариро ғайриинсонӣ мегардонад, ки махсусан дар робита бо қобилияти низоъҳои дохилидинӣ ҳавфу хатар дошта, муносибатҳои иҷтимоӣ-сиёсиро боз ҳам тезу тунд менамояд [15, с. 232].

Бояд зикр кард, ки низои динӣ дар ченаки сиёсӣ метавонад натавонанд неруи вайронкорӣ (деструктивӣ), балки созандагиро (конструктивӣ) низ ворид намояд. Ҳамин тавр, низоъ дар системаи умумияти динӣ-системаи сиёсӣ, ки бо зиддияти байни амалияи сиёсӣ ва тасаввуроти идеявии динӣ дар бораи ахлоқ ва адолат алоқаманд буда, аз ҷумла, қисмати дунявӣ ё на он қадар диндори ҷомеа онро қабул дорад, ба ҷалбшавии тавваҷҷуҳи ҷамъиятӣ ва проблемаи мубрами болоравии худшиносии шахрвандӣ ва ахиран барои татбиқ намудани азнавсозии муайяни сиёсӣ дар рӯҳияи демократия ва модернизм мусоидат менамояд. Агар таълимоти динӣ баробарии ҳамаи одамонро дар назди Худо тасдиқ намуда, аммо дар ҷомеа принсипи нобаробарӣ устувор шуда бошад, пас, қиёсман мантиқӣ аст, ки ба таълимоти динӣ тақия намуда, саъю талош хоҳанд кард, ки сохтори ҷамъиятиро тақии дода, ҳуқуқҳои худро ҳимоя намоянд.

Тасоддуфӣ нест, ки дар таърих мисолҳои зиёдеро метавон пайдо кард, ки ангезаи динӣ ба мубориза барои баробарии иҷтимоӣ табдил ёфтааст. Конформизми иҷтимоиро дар худ ҷабда, дин аксаран барои пешрафти ҷомеа монеъ мегардад, аммо низоҳҳои иҷтимоиро ба вучуд оварда метавонад, одамонро ба азнавсозии иҷтимоӣ-сиёсӣ водор намояд ва ҳамин тавр, барои пешрафти ҷомеа мусоидат намояд.

Ҳоло дар олами муосир зарурате пайдо шудааст, ки ҷалб намудани дин ҳамчун омили қонунигардонии ҳокимият ниҳоят интишор ёфтааст, ки он ба фазли қобилияти дин барои қонунигардонии (сакрализатсия) меёрҳои муайян ё институтҳои ҳастии ҷамъиятӣ имконият пайдо мешавад. «Аз ду навъи воситаи ҳифзи ҳокимият - водоркунии физикӣ, зӯроварӣ ва ё таҳдид бо зӯрӣ ва ҳанногӣ бо шуури одамон - нақши асосиро бештар дуввумӣ анҷом медиҳад. Ва ин ҷо дар баробари теъдоди зиёди консепсияҳои дунявӣ, ки онҳо бояд шуури одамонро ҷиҳати дастгирии ин ва ё он режими сиёсӣ равона созад, дин дорои аҳамияти муҳим мебошад. Дар тӯли асрҳо дин ба одамон таълим меод, ки ҳамагуна ҳокимият аз ҷониби Худо мебошад» [192, с. 68].

Таносуби сиёсат ва дин дар ҷорҷубаи робитаи байни яқдигарии «консенсусӣ» дорои миқёсҳои гуногун мебошад. Вай метавонд дар шакли ҳамкориҳо дар вазифаҳои иҷтимоии онҳо, дар раванди батанзимдароии рафтори оммаҳои бузурги одамон, дар раванди идоракунии ҷомеа зоҳир гардад. Аксаран дин қарорҳои сиёсии ҳокимиятро интиқол медиҳад, аммо ҳолати акси он ҳам вучуд дорад ва ин замоне ба вучуд меояд, ки дин чунин қарорҳоро мавриди муҳокима қарор медиҳад.

Дар баробари ин дин ва сиёсат метавонанд ба яқдигар таъсир расонанд. Ҳаёти ҷамъиятиро ба тазим дароварда, сиёсат ба дин ҳам таъсир мерасонад ва ҷорҷубаҳои қонунии амалкарди онро ташаккул дода, вазъи ҳуқуқии ташкилотҳои диниро ба танзим мебарорад, ҳуқуқҳои шаҳрвандонро барои озодии вичдон ҳимоя менамояд ва шароити таҳамулпазирии яқдигарӣ ва эҳтироми байни ҷомеаҳои диниро эҷод

менамояд. Дар навбати худ инкишофи раванди сиёсиро ҳам таносуби кувваҳои сиёсӣ ва табиати сохтори сиёсӣ ва ҳам принципҳо ва идеалҳои дар ҷомеа ташаккулёфта муайян менамоянд. Принципҳо ва идеалҳои маънавӣ аз бисёр ҷиҳат бо таълимоти динии дар ҷомеа афзалиятдошта ба вуҷуд меоянд.

Ҳамин тавр, сарфи назар аз антагонизми арзишии машҳур дин ва сиёсат дар як қатор ҳолатҳо метавонанд якдигарро комил гардонанд, ки ин ҳолат дар марҳалаҳои бухронӣ ва гузаришӣ ба мақсад мувофиқ мебошанд. Ҳамкориҳои байниҷаҳонии ду системаи аз ҳамдигар тафовутдошта дар кишварҳо ва маданиятҳои гуногун дар байни секуляризатсияи агресивӣ ва руҳонишавии тоталитариро мувозинат бахшида, дар аксари ҳолатҳо бо тезу тундшавии зиддиятҳо мураккаб мегардад, аммо риояи ин мувозинат иҷозат медиҳад, ки маҷмӯи механизмҳои ба танзимдариҳои иҷтимоӣ, суботи иҷтимоиро ба таври эҳсосшаванда комил намуда, самаранокии онҳоро афзоиш диҳад. Ахиран, ба ин нукта ишора менамоем, ки робитаи зичи байни дин ва сиёсат дар тӯли таърихи инсоният ҳифз гардидааст. Яке бе дигаре вуҷуд дошта наметавонад - қӯшишҳои қомилан истисно намудани дин аз соҳаи ҳаёти сиёсии ҷомеа хоҳ-нохоҳ ба ташаккулёбии дини сунъӣ-маҷмӯи ғояҳои дунявӣ оварда мерасонад, ки онҳо қонунигардонии режими ҳукумронро таввасути ташаккулёбии дини ғайриоқилона дар сифатҳои истисноии он оварда мерасонад. Айнан ҳамин тавр, дин ҳам саъю талош менамояд, ки ҳуқуқҳои истисноиро барои ба танзим даровардани тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ ба даст оварад, ноқобил будани худро дар ҳалли фасли проблемаҳои муҳими иҷтимоӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ бидуни таҳаввули амиқи ботинӣ рӯй гардонидан аз нуктаҳои таълимотӣ ва қабул кардани принципҳои муайяни гуманизми секулярӣ нишон медиҳад.

Ҳамкориҳои дин ва сиёсат гуногунҷаҳра ва гуногуншакланд. Сценарияи истифодаи дин дар манфиатҳои ҳокимияти давлатӣ ва элитаи ҳукумрон ҳамчун оломи ҳаннотии шуури ҷмъиятӣ ва омили қонунӣ гардонии

иловагӣ, васеъ интишор ёфтааст. Баъзан ҳодисаҳои баръакс низ, яъне таъсири қувваҳои гуногуни конфессионалӣ ба ҳокимияти сиёсии дунявӣ, таҳаввули сиёсати дохилӣ ва хориҷии давлат бо назардошти манфиатҳои динӣ низ вучуд дорад.

Дин ҳамчунин қобилият дорад, ки як қатор вазифаҳои ба танзимдарории иҷтимоиро анҷом дода, вазифаҳои мушобеҳи системаи сиёсиро ба таври муайян пурра намояд. Робитаи зичи дин ва сиёсат ҳамчунин бо вобастагии байниҷидгарии онҳо аз ҳолати гузарандаи ҷомеа, сатҳи пешрафт, проблеммаҳо, зиддиятҳои низ вобаста мебошад, ки дар рӯ ба рӯи онҳо қарор доранд. Дин ва сиёсат ин ду оинаи гуногуне мебошанд, ки як воқеиятро инъикос менамоянд ва сарфи назар аз номутаҳаррикии бузург дар таърих ҳодисаҳои вучуд доранд, маҳз ислоҳоти динӣ ба сифати барангезандаи реформатсияи сиёсӣ баромад намудааст.

Қобилияти нигоҳдории ҳолати пештараи дин ва ҷой нагирифтани системаҳои гуногуни динӣ, низоъро дар ин ва ё он сатҳе, ки омили динӣ ба равандҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ меоварад, ба вучуд овардааст. Зимнан ҳамчун низои софи динӣ имкон дорад, ки ранги сиёсӣ гирифта, ҳамчунин зиддияти дунявӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва ғ.-ро метавонад ба муборизаҳои миқёсан бузурги динӣ мубаддал гардонад. Дар замони ҳозира ғайбшавии динӣ дар соҳаи сиёсӣ ҷой дорад ва онро воқеияти глобализатсияи шӯстани деворҳои зиёди байни маданӣ ва талаботҳои дар назди аксари динҳои мавҷуда бо талаботи сифатан нав ба вучуд овардаанд. Дар ин шароит ба таври махсус маҳз потенциали низои дин дар раванди сиёсӣ ва поён рафтани низои динӣ дар мувофиқат бо ҷустуҷӯи тарзи нисбатан самараноки потенциали устуворгардонӣ ва имтиёзи дин, яке аз вазифаҳои муҳимтарин ба ҳисоб меравад.

Ҳамин тариқ таҳлили низоъҳои динӣ-сиёсӣ нишон медиҳад, ки аксарияти онҳоро шароити вазнини иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ ва маънавӣ ба вучуд меоваранд. Ҷангҳои, ки сабаби вайроншавии иқтисодиёт гашта,

аҳолии кишварҳо дар рӯ ба рӯи мушкилоти ҳалнашавандаи моддӣ қарор медиҳанд, онҳоро аз имконияти кор кардан ва гирифтани маоши мувофиқ, барқароркунии вайронаҳо ва гузаштан аз реабилитатсияи психологӣ ва тиббӣ маҳрум менамояд. Мутаасифона, бояд ёдовар шуд, ки дар аксари кишварҳое, ки низоъҳои динӣ-сиёсӣ дар ин ва ё он шакл аз сар гузаронида шудаанд, аҳоли бо амалҳои зӯроварӣ, бераҳмӣ ва рафторҳои дигаре гирифтор шудаанд, ки дар замони низоъ ба ҳодисаҳои оддии рӯзмара табдил ёфта буданд.

Воқеатҳои вазнини зиндагӣ мустақиман ба шуури ҷамъиятӣ, меъёрҳои анъанавии ахлоқи маънавӣ ва рафтор таъсир намуда, онҳоро аз бисёр ҷиҳатҳо тағйир медиҳанд. Амалҳои зӯроварие аз қабилӣ кӯштор, қатл, дуздӣ ва ғорат, ки аксаран дар он кишварҳо рӯх додаанд, аломатҳои хавфноки давраи баъдичангӣ мебошанд. Вайроншавии вазъи кишварҳо барои бисёр нерӯҳои хориҷиву дохилӣ манфиатнок мебошанд.

Яке аз нерӯҳои эҳсосшавандае, ки дар вазъияти иҷтимоӣ, сиёсӣ таъсири манфӣ мерасонад (масалан, дар Чеченистон, Қазқози Шимолӣ, Тоҷикистон, Ёзбекистон) ҳаракати бо ном ваҳҳобия мебошад, ки аз ҷониби давлатҳои алоҳиди исломӣ дастгирӣ меёбанд. Дар робита бо раванди эҳёшавии ислом дар як қатор давлатҳо дар ҳаёти маънавӣ-диниӣ халқҳо тағйиротҳои ҷиддӣ ба вучуд меоянд.

Ваҳҳобиён худро аз пайравони тавҳид ва ё салафӣ меноманд, ки дар аксари ҳолатҳо ғояҳои онҳо бо исломи анъанавӣ дар ин кишварҳо муҳолиф мебошад (масалан, дар шимолу шарқии Қазқоз, Тоҷикистон, Ёзбекистон ва ғ.). Ваҳҳобиён исломи сӯфиёнаеро, ки дар Доғистон, Чеченистон ва Ингушетия дар ду шакли тариқат нақшбандия ва қодирия вучуд дорад, гумроҳӣ ва дур шудан аз меъёрҳои исломи ноб дониста, худашонро ба ин гурӯҳи исломи ноб дохил менамоянд. Аммо ягон пайрави исломи сӯфиёна дар шимоли Қазқоз бо ин тӯҳматҳое, ки ваҳҳобиён дар ҳаққи онҳо зоҳир мегардонанд, розӣ шуда наметавонанд, илова бар ин тариқатиҳо ваҳҳобиёнро бо фирқагарой муттаҳам

менамоянд. Қобили зикр аст, ки ха­рак­ти ваҳ­ҳобиён аз ҳисоби ҷалб на­мудани бе­корон ва хатм­ку­нан­да­ҳои ма­ко­ти­би олӣ, ки бо ҷои кор таъмин на­ме­бо­шанд, бо­ло ме­раванд. Як да­враи му­ай­ян ваҳ­ҳобиён дар му­қо­били не­ру­ҳои Рос­сия дар Чеченистон ба ма­ко­моти ба­ланд со­хиб­гашта, худро ҳо­ми­ёни ва­тан, ҷан­го­ва­рони ис­лом но­ми­да, ма­в­қеъҳои худро дар мар­ҳа­лаи баъ­ди­ҷан­гии Чеченистон му­ста­ҳ­кам на­муд­а­анд. Соли 1996 бо­шад, и­ҷ­ро­ку­нан­даи ва­зи­фаи пре­зи­дент З. Ян­дар­биев фар­мо­не­ро со­дир на­муд, ки тиб­қи он дар ҷа­лам­ра­ви Чеченистон а­ма­ли қо­нун­ҳои Шуравӣ ва Рос­сия­ро ма­нъ на­муд­а, суд­ҳои дун­я­ви­ро бо суди олии ша­ри­атӣ и­ваз на­муд. За­ми­наи қо­нун­гу­зо­рии суд­ҳои ша­ри­ати­ро Ко­дек­си ҷи­но­я­тии Ша­ри­ат та­ш­кил ме­на­муд, ки аз Ко­дек­си ҷи­но­я­тии Судон бар­гу­зи­да шуда буд. Нақши суд­я­ҳо­ро ваҳ­ҳобиён ва та­раф­до­рони он­ҳо и­ҷ­ро ме­на­муданд. Он­ҳо дар сох­тор­ҳои дав­ла­тӣ, ҳар­бӣ ва динӣ ва ҳам­ҷу­нин ВАО ма­в­қеъҳои ка­ли­ди­ро иш­ғол ме­на­муданд. Та­раф­до­рони ваҳ­ҳобиён дар ҳа­я­ти ҳу­ку­мат ва гу­руҳ­ҳои ҷан­гии он­ҳо шак­лан ба ҳа­я­ти қув­ва­ҳои ҳар­бии Чеченистон низ до­хил ме­шуданд. Ваҳ­ҳобиён аз ҷи­ҳати си­ёсӣ ма­в­қеъҳои худро усту­вор гар­до­ни­да, идеология ва а­ма­ли­яи худро ба хал­қи че­чен бор ме­на­муданд. Ваҳ­ҳобиён фаъо­ли­я­ти динӣ си­ёсӣ худро дар мин­та­қа та­в­си­ъа бах­ши­да, ҷа­во­нони бе­кор­ро ба сох­тор­ҳои ку­д­ра­тии худ ҷалб на­муд­а, ба он­ҳо дарс­ҳои ҳар­бӣ таъ­лим ме­до­данд. Илова бар ин он­ҳо ба му­қо­били қув­ва­ҳои ҳар­бии Рос­сия, ки дар Доғи­стон қарор до­ш­танд, ҷи­ҳод эъ­лон на­муд­а, та­в­вусути ВАО ба та­мо­ми му­сал­мо­нон му­ро­ҷи­ат кар­да, аз он­ҳо даъ­ват ме­на­муданд, ки қув­ва­ҳои Рос­сия­ро аз та­мо­ми мин­та­қаи Қафқоз бе­рун на­мо­янд.

Он­ҳо на­мо­ян­да­гони рӯ­ҳо­ни­я­ти рас­мӣи Қафқози ши­мо­ли­ро, ки до­рои ҷа­ҳон­би­нии динӣи си­ёсӣи муъ­та­дил, пай­равони идеологияи су­фи­ё­наи анъа­навӣ буданд, дар Доғи­стон ва Чеченисон ба ҳам­корӣ бо ҳо­ки­ми­я­ти Рос­сия му­т­та­ҳам на­муд­а, он­ҳо­ро бо хо­ҳиш на­до­штани му­бо­ри­за бурдан ба­ро­и ма­н­фи­ат­ҳои мил­лӣ ва динӣи му­сул­мо­нони мин­та­қа, му­т­та­ҳам ме­на­муданд.

Радикализи ваҳҳобиён нигарониҳо ва эътирозҳо дар байни рӯхонияти Чеченистон, Доғистон ва Ингушетия ба вучуд овард ва онҳо кӯшиш менамуданд, ки таъсири ваҳҳобиёно ба мусалмонони минтақа маҳдуд намоянд. Бо мақсади муттаҳид гардонидани неруҳои зидди ваҳҳобия конгресси мусалмонҳои Доғистон, Чеченистон ва Ингушетия даъват карда шуд. Онҳо дар ин конгресс изҳор намуданд, ки ваҳҳобиён барои ҷудоиандозӣ дар байни мусалмонон мусоидат намуда, экстремизмро раво медонанд ва ба ҳаёти сиёсии ҷомеа даҳлат намуда, пайравони худро мусаллаҳ мегардонанд. Онҳо изҳороти умумӣ қабул намуданд, ки фаъолияти ваҳҳобиёно маҳкум намуда, аз мақомоти ҳукумати Қазқози шимолӣ даъват намуданд, ки ваҳҳобияро ғайри қонунӣ эълон намуда, гурӯҳҳои мусаллаҳи онҳо қатъиян аз байн бардоранд.

Таҳлили вазъияти муосир нишон медиҳад, ки истифодаи омили динӣ аз ҷониби давлатҳои хориҷӣ дар Тоҷикистон маҷмӯи проблемаҳоеро, ки бо пайдошавии таҳдидҳои нави амнияти миллӣ дар тамоми сатҳҳои номбурдари ба вучуд овард. Фаъолияти фаъолони эмисарҳои арабӣ ва туркӣ, ки ташкилотҳо ва ҳаракатҳои мушаххаси радикалии бунёдгариҳои исломиро намоёндагӣ мекарданд, ҳамчунин ҳаракатҳои нави динии гуногуни хориҷӣ ва ватанӣ, ки омили диниро барои ба даст овардани ҳадафҳои ғайридинӣ, ба раванди модернизатсияи кишвар таъсири амиқ расониданд. Проблемаҳои нишондода пеш аз ҳама ҳадафҳои сиёсӣ мебошанд, ки барои ҳифзи комилияти Тоҷикистон, мустақилияти сиёсати хориҷӣ ва дохилии он, сохтмони демократия дар ҷомеа, истикрор ва суботи ҳаёти иҷтимоӣ таҳдид менамоянд.

Ба андешаи В. В. Кулаков ташкилотҳое, ки аз бунёдгариҳои радикалии исломӣ намоёндагӣ мекунанд, аз шаклҳои анъанавии ислом дар Тоҷикистон, аз ҷумла, исломи русӣ истифода намуда, бо чунин нишонаҳояшон фарқ менамоянд: 1) истифодаи принципи «такфир», яъне

бо куфр муттаҳам намудани ҳама онҳое, ки ба ин чараён дохил намебошанд, яъне “кофир”, “чоҳилон” яъне бе худоён ва бутпарастон, ҳатто он мусалмононе ҳисобида мешаванд, ки андешаҳо ва мавқеъҳои ин гурӯҳи экстремистиро ҷонибдорӣ намеkunанд; 2) таблиғоти зарурати қонунӣ ва масъулияти динӣ донистани истифодабарии ҳамагуна шаклҳои зӯроварию нисбат ба кофирон ва ҳатто то несту нобуди комили онҳо. Экстремистҳо хушунат ва таҷовузкорию ҳамчун нақӯкорию асосии мубориза барои покии имон таблиғ менамоянд; 3) қомилан рад намудани ҳама ҷизи ҳозиразамон, қабул накардани ғояи ҳуқуқ ва озодиҳои шаҳрвандон дар он маъно, ки дар идеологияи муосири либерализми ғарбӣ ва демократияи ғарбӣ, фаҳмида мешаванд; 4) таблиғоти фаъолони тобеъияти комили «мусулмонҳои ҳақиқӣ» аз қоидаҳо ва тартиботе, ки онҳоро бунёдгариҳои радикалӣ таблиғу ташфиқ менамоянд [231, с. 23].

Хусусияти вазъияти муосири байналмиллалӣ, афзоиш ёфтани муқобилати идеологияҳои дунявӣ ва зиёдшавии идеологияи динӣ-сиёсӣ мебошад. Қабл аз ҳама ин ба идеологияи бунёдгарию радикалии исломӣ дахл дорад. Аз ҷониби дигар, ба ин ҷо метавон идеологияи глобализатсионии Ғарбро мансуб донист, ки дар соҳаи динӣ дар шакли ибодати универсалии тичоратӣ баромад менамояд. Пас, дар олами муосир, омили динӣ ба сифати яроқи фаъоли таъсири сиёсӣ баромад менамояд.

Бо назардошти гуфтаҳои боло, саволе ба миён меояд, ки чӣ гуна метавон ин ва ё он низои диниро пешгирӣ ва ё ба танзим даровард?

Таҳлили асарҳои илмӣ нишон медиҳад, ки имрӯз муносибатҳои байни динҳо ба сатҳи проблемаҳои стратегии геополитикӣ мегузаранд, ки ҳаллу фасли онҳо бе шакку шубҳа бояд мавзӯи таҳқиқи амиқ ва аниқ қарор гиранд. Ҳамчунин масъалаи ба танзимдарории байналмиллалӣ бояд дар баробари проблемаҳои терроризм, ҳалъи силоҳ, ҳуқуқи инсон, экология ва ғ. қарор гиранд.

Олимон ҳисоб намудаанд, ки соли 1900-ум пайравони танҳо динҳои ҷаҳонӣ 814 млн одам, соли 1988 онҳо аллакай зиёда аз: 1-2 млрд. одам ва дар соли 2000 зиёда аз 4 млрд-ро ташкил додаанд [44, с. 18].

Охири асри XX, ба андешаи С. Хантингтон, шохиди эҳёи дин мегардад. Ин эҳёшавӣ дар тақвият ёфтани шуури динӣ ва болоравии ҳаракатҳои бунёдгароӣ ба ифода меёбад.

Ин ҳодиса ба рағми он воқеияте сурат мегирад, ки амалан тамоми динҳои ҷаҳонӣ ва миллӣ ба таҳаммулпазирӣ нисбат ба намоёндагони динӣ даъват менамоянд.

Мисолҳои ҳаллу фасли мусбии ин проблема дар олам зиёд аст, яке аз онҳо «падидаи қазоқӣ» мебошад. Аллакай солҳои зиёд дар ин ҷумҳурии рӯзҳои ризояти маънавӣ бо иштироқи бевоситаи президенти Қазоқистон гузаронида мешуданд. Дар ин муддат шумораи иттиҳодияҳои динӣ 4 баробар афзоиш ёфта, дар тамоми қаламрави ҷумҳурии масҷидҳо, серковҳо ва синагогҳо сохта шуда истодаанд. Ин тасдиқи возеҳи он аст, ки дар ин кишвар хусумати байни динҳо вучуд надорад.

Таҷрибаи таърихии динҳои ҷаҳонӣ ва миллӣ шаҳодат медиҳад, ки дар байни баъзе динҳо «майдони шиддатнокӣ» ё низои авҷгирандаи ҳоса ташаккул ёфтааст. Ин ба муносибатҳои байниҷаҳонии масеҳиён ва мусалмонон бо яҳудиён, мусалмонон бо масеҳиён, яҳудиён бо мусалмонон, мусалмонон бо буддоӣҳо дахл дорад. Зимнан ҳамчунон, ки таърих нишон медиҳад ин муносибатҳо бе абр набуда, аз қафои худ шумораи зиёди қурбонихоро дар байни аҳолии осоишта ба дунбол меоранд.

Маълумоти муосир дар бораи қурбонихои Нигерия нишон медиҳанд, ки зӯроварӣ дар байни ҷомеаҳои масеҳӣ ва мусалмонӣ танҳо дар марҳалаи аз соли 2001 то 2004 сабаби кӯштори зиёда аз 53.000 инсон дар қисми марказии Нигерия шудааст. Дар байни ҷавтидагон 17.459 кӯдак, 17.397 зан ва 18.931 мард ба қайд гирифта шудаанд [44, с. 80].

Дар ҳуди ҳамон вақт, аз нуқтаи назари тамоюл барои иштирок дар

низоъ, дини дигари чаҳонӣ– буддоия, на бо ислом ва на бо масеҳият қиёснашаванда мебошад. Дар тафовут аз ислом, буддоия монанди мафҳуми ҷиходи давлати исломӣ ва масеҳиро дар ихтиёр надорад. Новобаста ба ин, буддоия низ ба мисли мусалмонҳо ва масеҳиҳо пайдоиши миллии худро бо дин алоқаманд медонанд. Масалан, байрақи давлатии Ҷумҳурии Тува моҳи сентябри 1992, аз ҷониби сарвари серкови ламаистии Тибет Далай-Ламмаи XIV мунаввар гардонида шудааст.

Таҳлилгарони хориҷӣ ва ватанӣ ҳамчунин мавҷудияти хусуматро дар байни ҷараёнҳои гуногуни ҳуди як таълимоти динӣ низ таъкид менамоянд. Масалан, ихтилофҳои ниҳоят тезу тунди байни православҳо, католикҳо ва протестантҳо дар масеҳият, дар байни шиъамазҳабон ва суннимазҳабон дар ислом. Таҳлили низоъҳои динӣ нишон медиҳад, ки тақсимкунии олам аз рӯи нишонаи динӣ дар даҳсолаҳои охир на танҳо нигоҳ дошта мешавад, балки ба дараҷаи эҳсосонашаванда тақвият меёбад, ки ин сабаби тақвият ёфтани таҳдидҳои низоъҳои қиёсан бузургӣ динӣ мегардад.

Инкишофи мутавозии ҳаракатҳои динии динамикӣ дар байни кишварҳо ва халқҳо зиддиятҳои гуногунро тавлид менамояд, ки ба низоъҳои байни динӣ, оварда мерасонад. Масалан, дар ибтидои соли 2006 аз рӯи маълумоти Маркази Информатсияи Мудофиавӣ дар олам 15 низои мусалаҳона гузаштаанд, ки дар онҳо омили динӣ дар ин ё ва ё он шакл баромад намудааст. Низоъ дар ҳолате бузург ҳисобида мешавад, ки агар дар он зиёда аз 1000 қурбонӣ ба қайд гирифта шуда бошад. Зиёда аз сеяки тамоми низоъҳо дар Африқо ва дар Осиё ҷаҳор низоъ ва дар Амрикои лотинӣ ва дар Шарқи наздик 2 низоӣ, дар Аврупо 1 низоъ (Чеченистон) анҷом ёфтаанд, возеҳтарини онҳо чунинанд:

Исроил дар муқобили гурӯҳҳои «ҲАМОС», «Ҳизбуллоҳ», «Ҷиходи Фаластинии исломӣ» ва ғ. Низои Исроил бо гурӯҳҳое, ки хоҳиши эътироф намудани мавҷудияти давлати яҳудиёро надоранд, аз соли 1975 идома дорад ва асосан сабабҳои сарҳадӣ ва динӣ мебошад. Дар ин низоъ

мустақиман ва ё ғайри мустақим СММ ва дигар давлатҳои ҷаҳон ҷалб шуда буданд.

Ҳукумати афғонӣ дар муқобили «Толибон», «Ал-Қоида» ва кумандонҳои саҳроӣ. Низоъ дар Афғонистон аз соли 1978 шурӯъ шудааст. Сабабҳои он ниҳоят сершуморанд, аммо онҳо асосан дорои табиати этникӣ, динӣ ва ҳудудӣ мебошанд. Дар низоъ СММ, НАТО, ИМА, Эрон, Россия, Покистон ва дигар ҳамсояҳои Афғонистон ғайрирасмӣ иштирок менамоянд. Филипинҳо дар муқобили «Абу Сайёф» қарор доранд. Ташкилоти террористии исломии Филипин бо «Ал-Қоида» ва дигар ташкилотҳои байналмилалӣ террористии исломӣ робита дорад. Мақсади он дар ҷануби Филипин бунёд намудани давлати исломӣ мебошад (аҳолии Филипин асосан масеҳиён-католикҳо мебошанд). Низоъ соли 1999 оғоз ёфта, ба ин низоъ Ливия, Индонезия ва ИМА ҷалб гардидаанд. Дар музофоти шимолии Нигерия аксариятро мусалмонон ташкил медиҳанд, ки дар малакат ҷорӣ намудани қонунҳои шариатро талаб менамуданд. Марҳала ба марҳала дар байни экстремистони мусалмон ва масеҳӣ, қатлу ғоратгариҳо ва амалиёти террористона ба вучуд меоянд. Судон дар муқобили Армияи Халқии Озодкунии Судон ва Ҳаракат баҳри адолат ва баробарӣ, қарор дорад. Амалан ин низоъ дар байни мусалмонҳои шимолии кишвар ва масеҳӣ-анимистии ҷанубӣ ба вучуд омада буд, ки барои ба даст овардани худмухторӣ анҷом меёфт. Сабабҳои низоъ сабабҳои этникӣ ва динӣ мебошанд. Аввалин бархӯрдҳо соли 1983 оғоз ёфта, соли 2003 ин низоъ миқёси эҳсосшавандаро гирифтааст (бухрон дар Дарфурро СММ мавриди муҳокима қарор додааст). Ба ин низоъ СММ, Иттиҳоди Аврупоӣ, НАТО, ИМА ва дигар кишварҳо ҷалб гардиданд. Рейтинги низоъҳои муссалаҳона, ки онҳоро Маркази Информатсияи Мудофиавӣ пешниҳод намудааст, яхела намебошад. Масалан, Институти таҳқиқотии сулҳи Стокгоlm чунин меҳисобад, ки дар давоми соли 2005-ум 19 низоъ вучуд доштааст. Аз рӯи маълумоти Институти таҳқиқоти

низоъҳои байналмилалӣи Гедел Бергск дар соли 2005 дар олам 249 низои сиёсӣ, аз ҷумла, ду ҷанг ва 22 бухрони ҷиддӣ ба қайд гирифта шудааст. Тибқи баҳодиҳии Институти ҷанг ва сулҳ ҳамасола то 300 ҳазор ҳаёти одамон дар низоъҳои мусаллаҳона аз байн меравад. Аксарияти онҳо аҳолии осоишта мебошанд: аз рӯи баҳодиҳиҳои гуногун, аҳолии осоишта аз 65% то 90% куштаро ташкил медиҳанд, барои муқоиса дар Ҷанги якуми ҷаҳонӣ аҳолии осоишта ҳамагӣ 5%-и қурбонӣҳои тарафҳои бо якдигар душманро ташкил медоданд [132, с. 14-18].

Дар Ҳиндустон 80% ҳиндуҳо ва 11% мусалмонҳо зиндагӣ мекунанд, аз рӯи маълумоти О. Артюкова ҳамчунин солҳои дароз ба суботи сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ таъсири манфии худро хоҳад гузошт. Дар ин ҷо амалан ҳалқаи сарбастае ба вучуд меояд ба ҳар амалиёти экстремистҳои ҳиндӯй радикалҳои мусалмон бо амалиёти худ ҷавоб мегӯянд. Танҳо барои сохтмони маъбад дар Айодҳе қариб ду ҳазор одам кушта шудааст [245].

Имрӯз дар баъзе шаҳрҳои Осиёи Марказӣ занҳоро дидан мумкин аст, ки онҳо дар ҳичоб ва либосҳои мусулмонҳои солаҳ гашту гузор менамоянд. Сарфи назар аз ҷорабиниҳои мақомоти маҳаллӣ дар минтақаҳо, ки ҳомиёни «давлати дунявӣ» мебошанд, ин ҳодисаҳо на танҳо коста намегарданд, балки дар зерӣ таъсири волидони мактаббачаҳо боз ҳам зиёд мегарданд. Дар баъзе ҷумҳуриҳо, масалан, дар Қирғизистон ҳатто варақаҳое паҳн мешуданд, ки дар онҳо ҷудо кардани писарон аз духтаронро дар мактабҳо талаб мешуд. Илова бар ин, солҳои охир “туйҳои исломӣ” анҷом дода мешаванд, ки ҳангоми маъракаи занҳо ва мардҳо дар хонаҳои гуногун нишаста, дар онҳо нӯшидани нӯшоқиҳои спиртӣ ва шунидани мусиқии муосир қатъиян манъ карда мешавад.

Чунин ҳодисаҳое низ ба ҷашм мерасанд, ки дар байни қисми аҳолии ҷануби Қирғизистон шаҳрвандон қонунҳои дунявиро инкор намуда, аз рӯи меъёрҳои шариат зиндагӣ мекунанд.

Эҳёи диние, ки дар солҳои 90-ум дар собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ оғоз ёфта буд, натиҷаи тағйироти амиқи иҷтимоӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ ва маданияи ҷомеа ба ҳисоб мерафт. Маҳз дар ҳамин солҳо сатҳи диндорӣ одамон боло рафт, ки агар аз як тараф, ҳаёти маънавии ҷомеаро боло бурда бошад, аз ҷониби дигар, мушкилоти зиёдеро ба вучуд овард [31, с. 101-117].

Динамикаи болоравии теъдоди ташкилотҳои динӣ низ мавриди тавваҷҷӯхи муҳаққикон қарор дорад. Яке аз масъалаҳои ҷиддӣ, потенциали низоъ дар соҳаи динӣ мебошад. Дар доираи назарияҳои низоъшиносӣ он далеле ба назар гирифта мешавад, ки дин метавонад ҳамчун омиле амал намояд, ки на танҳо боиси интегратсия, балки низоъ низ шуда метавонад. Ба андешаи Гараджа В. гурӯҳҳои динӣ, яке аз ҳалқаҳои система мебошанд, ки дар он манфиатҳои тарафҳои даргир ба ҳам муқобилият намуда, ахиран ба ҳам бармехӯранд. Ин дар низоъҳои пайравони динҳои гуногун ва интишорёбии шадиди пайдошавии ҳаракатҳои динӣ ифода мегардад. Низоъҳои диниро баъзан зухуроти агрессия, зуроварӣ ва таҳаммулнопазирӣ ҳамсафар буда, шиддатнокии иҷтимоии ҷомеаро тақвият мебахшанд.

Сиёсатмадорон, донишмандон ва журналистон қайд менамоянд, ки айби ҳамаи ин ҳодисаҳо дар сушт будани «маданиятнокии» одамони диндор ва аз илму маърифати муосир дур будани онҳо мебошад. Дар навбати худ лидерҳои динӣ бовар кунонданӣ мешаванд, ки дин худ ба худ сабаби низоъ набуда, балки сӯйистифода бурдани он аз ҷониби қувваҳои дунявӣ мебошад. Чунон ки таҳлили амалияи ҳаёти нишон медиҳад, ҳам дар ин ва ҳам дар он ҳиссаи ҳақиқат вучуд дорад. Дар ҳақиқат ҳам барои одамони диндор баъзан таҳаммулнопазирӣ барояшон бегона буда, ба омехта намудани дин бо миллатгароӣ майл доранд.

Тибқи ВАО дар аксари кишварҳои баъдишӯравӣ, аз ҷумла, дар Руссия нишонаҳои бадбинии дигар миллатҳо (ксенофобия) рӯ ба афзоиш дорад ва нерӯҳои сиёсӣ ҳамеша талош менамоянд, ки эҳсосоти диниро

барои ҳадафҳои заминӣ истифода намоянд, ки ба таври махсус дар рафти зиддиятҳои этникӣ, байнидавлатӣ ва шаҳрвандӣ зоҳир мегардад.

Натиҷаи таҳлилҳо имкон медиҳанд, ки муҳақиқон ба чунин натиҷа расанд, ки дар модели нави тартиботи ҷаҳонӣ механизмҳои нави ғайри анъанавӣ ба амал оғоз намуда истодаанд. Ба ақидаи О.В. Золотарев, сухан дар бораи он меравад, ки дар марҳалаи «баъди идеологии» ҳаҳо, - ки дар ҷои муқобилияти идеологии аз байнрафта ба вучуд омадааст, аз бисёр ҷиҳат дар тартиботи ҷаҳонӣ нақши истиқроркунамандаро (стабилизатсиониро) анҷом медиҳад - бо муқобилият дар шаклҳои дигар пур карда мешуд. Масалан, дар нуқтаҳои гуногуни олам бо ҳам муқобил гузоштан умумиятҳои гуногуни маданий-таърихӣ. Ба қавли дигар, дар вазъияти ҷаҳон, умуман дар минтақаҳо ва байни давлатҳо таъсири омилҳои маданий-фарҳангӣ зиёд шуда истодааст [155, с. 148].

Инсоният ба садсолаи ХХI-ум дар шароити шикасти решагии системаи тартиботи ҷаҳонии собиқ ва афзоиши зухурот ва анаънаҳои баъзан якдигарро истиснокунамда дар муносибатҳои байналмиллалӣ, байнидинӣ ва дохилидавлатӣ дар ҳаёти одамон, ворид гардид. Адами истиқрор ба таври ҳаотикӣ ва номуайянии оянда тамоми динҳоро водор месозад, ки дар бораи нақш ва макони худ дар ҷомеаи ҷаҳонӣ ба андеша рафта, роҳҳо ва методҳои мутобиқшавии худро ба воқеият ҷустуҷӯ намуда, шароити зиндамонии худ ва дигар манфиатҳои худро таъмин гардонанд. Таҷрибаи ҷаҳонии ҷангҳои динӣ дар шуури оммавии намояндагони динҳои анаънавӣ, қолабҳои қадимаи душманиро амиқтар гардонидааст. Илова бар ин, сатҳи гуногуни инкишофи иҷтимоӣ-иқтисодии иттиҳодияҳои динии давлатӣ, тибқи қонуни инкишофи нобаробари ҷомеаҳо ва давлатҳо, ҷаҳонбинӣ ва эҳсосҳои гуногуни оламро тавлид намудааст, ки дар муқобилияти динӣ ифода меёбад ва чунин ба назар мерасад, ки агар динро нест намоянд, пас ҳуди давлатро низ метавон нест намуд. Аз ин рӯ, давлатҳо дорои меъёрҳои давлатӣ,

оилавӣ ва ҳуқуқи ҷинойтӣ мебошанд, ки онҳоро дин мунаввар мегардонад.

Дар шароити бавучудода бояд маданияти сулҳофарӣ ва таҳамулпазириро дар байни халқҳои ҷаҳон инкишоф дод. Инсоният аллакай наметавонад барои худ ҷангҳо ва низоъҳоро худ иҷозат диҳад. Сайёраи мо танг шуда истодааст, ҳоло ҳатто низоъҳои локалӣ метавонанд сабаби хисороти зиёди табиӣ ва инсонӣ гарданд, ки ба мавҷудияти ҳаёт дар замин таҳдид менамоянд.

Таҳлили асарҳои низоъшиносон нишон медиҳад, ки дар инкишофи муносибатҳои байнидинӣ ба инкишофи вазъияти ҷаҳонӣ, проблемаҳои глобалӣ таъсири эҳсосшаванда мерасонанд ва моҳияти онҳо аз он иборат аст, ки инкишофи ҳозираи инсоният пешрафти иҷтимоӣ ва ахлоқиро дарбар нагирифта, баръакс, рӯ ба таназзул оварда истодааст. Сиёсати як инсон (президенти ИМА Ҷ. Буш) як гардиши навбатиро (ба фазаи ғайри гузаронид), ки дар ҳолати зоҳирнашаванда низои байнидинии шиъамазҳабон ва суннимазҳабонро дар Ироқ тавлид намуд. Дар натиҷа қурбонҳои теъдодан зиёди аҳолии осоиштаи Ироқ, обу тоб ёфтани шавқу рағбатҳо дар ҷомеаи ҷаҳонӣ ва тағйирот дар ҷо ба ҷо гузориш кувваҳо дар ҳуди ИМА гардид.

Агар ба харитаи сиёсии ҷаҳон назар афканем, нуқтаҳои «гарми» зиёдеро мушоҳида хоҳем кард: ҳудуди Тоҷикистон ва Афғонистон, Қарабоғи кӯҳӣ (масеҳиён-арманиҳо ва мусулмонҳо ва озариҳо, Грузия масеҳиён-грузинҳо ва абхазҳо-ва масеҳиён, мусулмонҳо ва ҳамчунин грузинҳо ва осетинҳои ҷанубӣ-масеҳиён), Чеченистон (мусулмонҳо ва масеҳиён), Осетияи Шимоли ва Ингушетия (масеҳиён ва мусулмонҳо), Ҷазираи Кипр (масеҳиёни юнонӣ ва мусулмонҳои турк), Югославияи собиқ (мусулмонҳо-боснийҳо), албанҳо (масеҳиёни православӣ ва сербҳо ва ҳамчунин масеҳиёни католикӣ ва хорватҳо) ва ғ.

Ҳамчунон, ки мушоҳида мешавад, дар низоъҳои зикршуда намояндагони динҳо ва маданиятҳои гуногун иштирок менамоянд, ки бо

таърих, забон, анъанаҳо, сохти зиндагӣ, маишат, урфу одат, маросим, арзишҳо, афзалиятҳо ва ғ. фарқ менамоянд. Баъзан аз рӯи ин нишонаҳо одамони гирду атроф ба “худихо” ва “бегонаҳо” ва оқибатҳои аз он бароянда, чудо карда мешаванд. Агар ба “худихо” ҳамчун ба хешу таборон ва азизон муносибат намоянд, нисбати “бегонаҳо” бо хусумат менигаранд.

Ба андешаи донишмандон, баъзан тасавуроте пайдо мешавад, ки инсоният ба таври ғайриоқилона (иррационалӣ) ба «асри тиллоӣ»-и муносибатҳои қабилавӣ-авлодии ҷомеаи ибтидоӣ бозгашт намуда, аз худ тамоми арзишҳои ақлӣ, илмӣ, идеологиро аз худ дур менамояд, гӯё ки аз ҳама ин арзишҳои бунёдӣ-маданӣ навмеду пушаймон шуда бошад [155, с. 96-107].

Таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки барои масеҳиён, низои динӣ одатан дар сарҳад бо олами мусалмонҳо, дар ҷойҳое, ки тезутундшавии ислом мушоҳида мешавад ва оқибат характери низои этникиро мегирад, ба вуҷуд меояд.

Дар вазъияти дигар, масалан, дар Чеченистон ва Ироқ нисбати на масеҳиён, балки дар дохили кишвари мусалмонӣ пайдо шуда, тақвият меёбад, ҷиҳод на кам мегардад ва на боло меравад. Мубориза барои давлати исломии классикӣ меравад, ки аз рӯи қонуни шариат амал менамояд ва ҳама он касоне, ки ба ин ҳадаф монев мешаванд, қурбон мешаванд.

Аммо оё дар ҳақиқат мусалмонҳо мехоҳанд, ки дар тамоми олам исломро интишор намоянд? Бе шакку шубҳа онҳо хоҳони ин амал мебошанд, аммо ҳатто иллоҳиётшиносони радикалии исломӣ ба дараҷаи кофӣ амалгаро (прагматик) мебошанд, ки барои ин шуда, ба ҷанги муқаддас баромада бошанд. Ҷиҳод умуман бо ҷанг бо ғайримусалмонҳо айнӣ надорад. Ҷиҳод аз мубориза ба муқобили бадӣ дар худ, аз камолоти маънавӣ дар роҳи худо оғоз меёбад. Имрӯз минтақаҳои низоъҳои масеҳӣ-исломӣ Чеченистон (барои барқарор намудани давлати

исломӣ), Ироқ (барои барқарор намудани давлати исломӣ), Судони Марказӣ, Нигерияи Марказӣ (барои ишғол намудани ҷануб ба хотири исломикунонии масеҳиён, анимистҳо ва африкоӣҳои дунявӣ), Индонезияи Шарқӣ (мусулмонҳо ба сӯи Шарқ барои интишор додани гегемонияи исломӣ ва қонунҳои шариат дар байни масеҳиён ва халқиятҳои қабилавӣ), Филиппини Ҷанубӣ (гурӯҳи мусалмонони бо ном “Моро” ба муқобили ҳукумати масеҳӣ ва барқарор намудани давлати исломӣ мубориза мебаранд).

Ҳамчунон ки мушоҳида менамоем, дар ҳамаи ин мисолҳои оварда шуда, масъалаи асосӣ васеъ намудани ҳудудҳои олами исломӣ ва ниҳоятан барқарор намудани қонунҳои шариат мебошад. Аз рӯи маълумоти дар китоби П. Дейниченко [37, с. 135-148] имрӯз дар олам қариб як миллиард мусулмон ба ҳисоб гирифта шудааст, ки соли 1980 онҳо 18%-и аҳолии ҷаҳон ва соли 2000-ум 28% ва дар соли 2025 31%-и аҳолии ҷаҳонро ташкил хоҳанд дод [44, с. 244].

Дар ҳар як ҳолат ҳам муҷоҳидони маҳаллӣ ва ҳам хориҷӣ ҷалб гардидаанд. Ин ҷанговарони исломӣ ба муқобили режими дунявӣ бо ҳадафҳои тобеъ намудани аҳолии ғайримусалмон ва барқарор намудани тартиботи исломӣ мубориза мебаранд.

Таҷрибаи бисёрасраи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки ҷанги динӣ ба мисли ҳар кадом навъи ҷангҳо сабаби андӯху кулфат - воҳима, тарс, гум кардани манзил, аҳли хонавода ва дигар бадбахтиҳо мегардад. Инсон маҷбур аст, ки аҳли оилаи худро аз мутаассубони динӣ ҳимоя намояд. Занҳо бешавҳар, фарзандон ятим монда, дар баъзе ҳолатҳо асирон ба ғуломон табдил меёбанд, онҳое, ки зинда мемонанд аз ҷойҳои зисти худ ронда мешаванд. Бисёр қурбонӣён маҷруҳ ва бе ёрӣ мемонанд. Мисолҳои натиҷаҳо ва оқибатҳои низоъҳои динӣ дар мақолаи И. Тарутин [212] оварда шуданд, ки одамизодро ба даҳшат меафкананд.

Муҳаққиқи рус О.В. Золотарев дар китоби худ низои тамаддунҳоро ҳамчун натиҷаи модернизатсияи олам ва таъсири он ба инкишофи

муносибатҳои байни динӣ меҳисобад, ки онро С. Хантингтон дар байни тамаддунҳои масеҳӣ ва мусалмонӣ пешгӯӣ намудааст [155, с. 292-293]. Ба ақидаи С. Хантингтон, ҳам масеҳият ва ҳам ислом барои унвони дини «ягонаи ҳақиқӣ» даъводоранд, ки тамаддуни исломӣ фаъолоне инкишоф ёфта, мустаҳкам мегардад. Агар соли 1920 дар олам ҳамагӣ 4 кишвари исломӣ вуҷуд дошта бошад ва сокинони он барои ғарбиён мардуми ақибмонда, тобеъ ва фаромӯшшуда ба назар мерасиданд, пас имрӯз дар олам 50 кишвари исломӣ вуҷуд дорад, ки баъзеи онҳо ниҳоят сарватманд буда, қодиранд, ки ба иқтисодиёти ҷаҳонӣ таъсир расонанд. Соли 1999 олами исломӣ (Покистон) соҳиби бомбаи атомӣ гашт ва соли 2002 дар байни Ҳиндустон ва Покистон наздик монда буд, ки ҷанги ядрои сарзанад [56].

Ба андешаи П. Бьюкенен, тамаддунҳо баробарҳуқуқ намебошанд: тамаддуни Ғарб ва маданияти ғарбӣ аз дигар тамаддунҳо бартарият дорад: америкоӣҳо 4%-и аҳолии ҷаҳонро ташкил намуда, дорои 30%-и қудрати иқтисодӣ ва ҳарбии ҷаҳон мебошанд ва онҳо метавонанд, ки дар бораи баробарҳуқуқии миллатҳо ва давлатҳо ҳатто сари андеша ҳам нараванд [27, с. 444].

Чаро бархурди тамаддунҳо ҳатмӣ мебошад? С. Хантингтон ба ин масъала чунин посух мегуяд: аввалан, тафоввут дар байни тамаддунҳо на танҳо воқеъӣ, балки онҳо нисбатан муҳим мебошанд. Ин тафоввут тӯли ҳазорсолаҳо ташаккул ёфта, дар ояндаи ҷашмрас аз байн намеравад. Онҳо нисбат ба муҳолифатҳои байни идеологияҳои сиёсӣ ва режимҳои сиёсӣ нисбатан бунёдгари мебошанд. Дар таърихи олам маҳз тафоввутҳои тамаддун низоъҳои дуру дароз ва хунрезихоро тавлид намудаанд [116, с. 603]. Мисоли ин ҳучумҳои истилоҳгаронаи феодалҳои ғарбӣ-аврупой ба Шарқ солҳои 1096-1270 мебошанд, ки дар зери шиори озод кардани муқаддасоти масеҳӣ дар Фаластин ва аз зери ҳокимияти мусалмонҳо озод кардани масеҳиён анҷом ёфтаанд.

Дуввум, олам ниҳоят танг шудаистодааст. Ҳамкорихои байни халқҳои тамаддунҳои гуногун бештар тақвият меёбанд, ки ин боиси болоравии шуури тамаддунӣ, амиқ шудани фаҳмиши зиддиятҳо, муқобилиятҳои байни тамаддунҳо ва умумиятҳо дар дохили онҳо мегардад. Болоравии сатҳи шуури тамаддунӣ боиси тезутундшавии ихтилофҳо ва хусуматҳо мегардад, ки решаҳои он ба умқи таърих мерасанд.

Саввум, эҳёи ҳақиқии динҳо аксаран дар шакли бунёдгароёнаи онҳо мушоҳида мешавад. Аммо дин ҳамчун яке аз нишонаҳои асосии тамаддунӣ баромад менамояд ва ҳамагуна бархурдҳои байнидинӣ дар ин ва ё он шакл муносибатҳои байни тамаддуниро тезутунд мегардонанд.

Чаҳорум, мо пастравии эҳсосшавандаи арзишҳои тарзи ҳаёти ғарбиро дар як қатор давлатҳои тамаддуни ғайри ғарбӣ ва бозгашти ин давлатҳоро ба асл ва решаҳои маданияи худ мушоҳида менамоем.

Панҷум, алоқаи ниҳоят сахти одамон маҳз ба тамаддуни худ вучуд дорад. Дар низоъҳои синфӣ ва идеологӣ саволи асосӣ «ту дар кадом тарафӣ?» қарор дошт ва инсон метавонист интиҳоб намояд, ки бо кӣ ва дар муқобили кӣ будан меҳаҳад. Мо ба таври возеҳ мушоҳида менамоем, ки коммунист метавонад демократ шавад, социалист-фашист, камбағал-сарватманд гардад. Аммо русҳо сарфи назар аз хоҳиши худ ҳаргиз ба амрикоӣҳо, арабҳо ва ё японӣҳо ба африқоӣҳо табдил ёфтган наметавонанд ва имрӯз саволи асосӣ на «ту дар кадом тарафӣ?», балки «Ту кӣ ҳастӣ?» мебошад. Ва мо аз таҷрибаи Югославия, Қазқоз, Судон, Афғонистон ва Чеченистон медонем, ки ба ин савол посухи номуносиб дода, метавон фавран дар пешона тир хӯрд.

Дар хотима С. Хантингтон чунин менависад: «Ахиран барои халқҳо на идеологияи сиёсӣ ва ё манфиатҳои иқтисодӣ дорои аҳамият мебошад. Дин ва оила, хун ва эътиқод ана бо чӣ одамон худро аиният мебошад. Дин ва оила, хун ва эътиқод ана бо чӣ одамон худро аиният медиҳанд ва баҳри чӣ онҳо мубориза бурда, вафот хоҳанд кард. Маҳз

барои ҳамин бархурди тамаддунҳо ба ҷои ҷангҳои сард ҳамчун падидаи марказии сиёсати глобалӣ меоянд» [117, с. 368].

Баъдан ин нуктаро ҳам бояд қайд намуд, ки давлатҳои пайравони динҳои ҷаҳонӣ бо суръатҳои гуногун инкишоф меёбанд. Болоравии қудрати баъзеҳо ва завоҷҳои қувваҳои дигар ба мушоҳида мерасад. Агар давлати дорои як дини асосии онро, инкишоф ва динамикаи онро мавриди омӯзиш қарор дода, ҷамъ намоем ва баъдан ҳуди ҳамин амалро нисбати дигар давлатҳои дорои дини дигар анҷом диҳем, пас метавон тасаввуроти муайяне дар бораи анъанаҳои инкишофи онҳо пайдо намоем. С. Хантингтон дар асари худ [116, с. 603], эътиқоди худро дар бораи он ифода намудааст, ки дар як вақт бо болоравии демографӣ зиёдшавии истеъмом низ ба вучуд меояд, барои ҳамин, дар ҷомеаҳои, ки дар марҳалаи шукуфоии демографӣ қарор доранд, мо тамоюлро ба ихтилоли (ғасби) хориҷӣ, ба истилои територияҳои бегона ва фишор овардан ба халқҳои нисбатан камшумори динамикаи географӣ мушоҳида хоҳем кард. Тамоман замонати он вучуд надорад, ки ин халқҳо ба як дин тааллуқ доранд. Ин аллакай низои байни динӣ мебошад.

Бояд гуфт, ки ин робитаи тарафайнро таҳқиқоти демографии солҳои ахир тасдиқ менамояд ва онҳо ба демографҳо имконият медиҳанд, ки дар баробари дигар ҷанакҳо тавоноии тамаддунро на танҳо демография муайян месозад, «потенсиали болоравӣ ё завоҷӣ (таназзул), шукуфӣ ва заволи ҷомеаҳои инсонӣ, тамаддун ва динҳоро қиёс мекунад», балки то тасдиқи он ғоя рафта мерасад, ки «демография ин сарнавишт мебошад».

27-уми апрели соли 1974 дар идораҳои асосии ИМА: Вазорати дифоъ, Идораи ҷосусии марказӣ (ЦРУ), Вазорати хоҷагии қишлоқ, Агентии рушди байналмиллалӣ - талабномае фиристода шуда буд, ки онро котиби давлатии Генри Кисенчер имзо намуда буд. «Президент амр дод, ки таъсири болоравии аҳолии ҷаҳонро ба амнияти ИМА ва риояи манфиатҳои байналмиллалӣ моро мавриди омӯзиш қарор диҳанд», -

омадааст дар хитобнома. Онро на танҳо бояд мавриди омӯзиш қарор диҳанд, балки оид ба он чораҳои мушаххасро пешниҳод намоянд: чӣ гуна аҳолии давлатҳои мустақилро кам намуда, аксуламалҳои ҳокимиятҳо ва шахрвандонро ба вучуд наоваранд. Дар натиҷа, ҳучате ба вучуд омад, ки аббревиатураи он коди махсусро ба хотир меовард: NSSM-200. Онро Шӯрои амнияти миллӣ, ки аз роҳбарияти олии ҳукумати ИМА ба ҳисоб меравад, таҳия намуда буд. Ин Шӯрои амниятиро ҳуди президент (он замон Никсон) сарварӣ менамуд. Вазифаи Шӯро - ҳамоҳанг сохтани амалиёти хориҷии тамоми воҳидҳои ҳукумат буд. 26-уми ноябри 1985 Меморандум барои роҳбарии амалиёт дар соҳаи сиёсати хориҷии Амрикоӣ ҳамчун дастури корӣ таҳия гардид.

Дар ин ҳуччат ошкоро гуфта шудааст, ки дар шароите, ки ҷудоии байни кишварҳои сарватманд ва камбағал рӯ ба афзоиш буда, болоравии шумораи одамон дар кишварҳои камбағал метавонад вазъиятро тезутунд намояд ва ин ҳолат ба ИМА дар ҷамъоварии захираҳо монеъ мешавад. «Дар ҳолате, ки шумораи аҳолии ИМА 6%-и аҳолии ҷаҳонро ташкил медиҳад, мо қариб сеяки захираҳои табииро истеъмол менамоем, эътироф намудаанд муаллифони Меморандум, - дар даҳсолаҳои охир ИМА бештар аз воридоти канданиҳои ғоиданоки давлатҳои инкишофёбанда вобаста мебошад ва ин тамоюл боз ҳам идома хоҳад ёфт... Барои ҳамин ИМА барои нигоҳ доштани суботи сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ дар давлатҳои истеҳсолкунанда манфиатдор мебошад». Демографҳо ҳисоб кардаанд, ки «ҳаҷми» оптималии замин ҳамчун муҳити зисти инсоният 0,5 - 1 млрд. инсонро ташкил медиҳад. Чунин шумора ҳанӯз соли 1800-ум ба даст омада буд [44, с. 244].

Ба вучуд овардани шароити нисбатан мусоид барои ҳаёти одамон сабаби пайдошавии таркиши демографӣ, яъне болоравии босуръати шумораи одамон гашта, проблемаи экспансияи демографии инсонро дар сайёра ба вучуд овард. Тибқи омор агар 10 сол қабл шумораи аҳолии Замин зиёда аз 5,6 млрд инсонро ташкил дода бошад, имрӯз зиёда аз 6,5

млрд инсонро ташкил медиҳад. Пас то соли 2030 аз рӯи пешгӯиҳо вай ба 10 млрд инсон мерасад [44, с. 244].

Механизми таркиши демографӣ дар давлатҳои инкишофёбанда аз ҷониби демографҳо ба таври муфассал ва ҳаматарафа омӯхта шуда, вай натиҷаи қонунии дар як қатор давлатҳои Осиё, Африқо ва Америкаи Лотинӣ дар ибтидои нимаи дуюми асри XIX ташаккул ёфтааст. Барои ин вазъият ду самти асосӣ, ки аз назари мо, нисбати таъсири онҳо ба муносибатҳои байни динӣ хос мебошанд.

Аввалан, баъди истиқлолият пайдо кардани ин давлатҳо имкони васеъи истифодаи тибби ҷаҳонӣ, аз ҷумла, дар пешгири кардани шаклҳои гуногуни бемориҳо ва махсусан эпидемиологӣ имконоти васеъ пайдо хоҳанд шуд. Онҳо ба нишондоди марг ва аввалин муваффақиятҳои ин давлатҳои ҷавон дар соҳаи инкишофи иқтисодӣ ва маданӣ мебошад. Дар натиҷа коэффисенти марг дар як муддати кӯтоҳ тақрибан ду маротиба коҳиш ёфтааст.

Дуввум, дар тафоввут аз марг, таваллудшавӣ дар сатҳи олӣ ҳифз мегардад. Чунин номувофиқатӣ дар замони тағйирёбиҳо дар раванди таваллуд ва марг боиси таркиши демографии бемислу монанд дар аксарияти кишварҳои олам гаштааст. Агар дар солҳои 90-уми асри XX ҳамагӣ 36 кишваре ба қайд гирифта шуда бошад, ки дар онҳо дар сатҳи муносири афзоиш ёфтани табиӣ аҳолии онҳо бояд дар муддати 25 сол ду баробар афзоиш меёфт, аммо имрӯз танҳо дар Африқо шумораи чунин давлатҳо 19 ва дар Осиёи Хориҷӣ 11 давлатро ташкил менамоянд. Илова бар ин натиҷаҳои таҳқиқоти илмӣ дар соҳаи демография нишон медиҳанд, ки таносуби аҳолии шаҳрнишин ва деҳот низ рӯ дар афзоиш аст.

Тибқи маълумоти Г.А. Комаров аҳолии Россия дар соли 2015, 10 млн. кам шуда, дар ИМА ба 48 млн. ва дар Хитой 200 млн. нафар одам зиёд хоҳад шуд [249].

Аз ҳисоботи котиби генералии СММ «Оид ба назорат аз болои аҳолии ҷаҳон» чунин бар меояд, ки Россия дар соли 2050 бояд аз ҷиҳати камшавии аҳоли ба ҷои аввал барояд. Шумораи аҳолии он ба 26 млн. нафар расида, 121 млн. инсонро ташкил медиҳад. Демографҳо ҳамчунин ба қайд гирифтаанд, ки дар Россия ҷаҳраҳои русӣ (проваславӣ) кам шуда истодаанд. Аммо дар Туркия дар ин муддат аҳоли 101 млн. одам зиёд хоҳад шуд. Тафовути байни онҳо инчунин дар он аст, ки агар дар Россия пиршавии аҳоли ва дар Туркия ҷавонони зиёди ҷанговарон ба вуҷуд меоянд.

Зеленков М.Ю. дар китоби худ ҳамчунин дар бораи он маълумот медиҳад, ки шумораи тамаддуни исломӣ бо суръати тез зиёд шуда истодааст. Аз рӯи маълумоти баъзе сарчашмаҳо аҳолии «исломишудаи» Замин, ки соли 1945, 300 млн. инсонро ташкил медиҳад, пас то охири асри XX вай 1,2 млрд. ва то соли 2050 ум 3 млрд. инсонро аз шумораи умумии аҳолии ҷаҳон ташкил медиҳад. Агар дар соли 1980 мусалмонҳо 18%-и аҳолии ҷаҳонро ташкил медиҳад, то охири садсола онҳо то 23% ва то соли 2030-ум 31%-ро ташкил хоҳанд дод.

Ҳодисаҳои ду садсолаи охири асри XX ва ибтидои асри XXI дар минтақаи Африқо Осиё аз он шаҳодат медиҳад, ки раванди ғайриҷаҳонӣ ва сиёсатҳои ислом дар замони ҳозира рӯ ба инкишоф мебошад. Зухуроти возеҳи нақши болоравандаи омили исломӣ дар сиёсати ҷаҳонӣ инқилоби Эронӣ (1978-1979) гардид, ки ба таври қатъӣ ҷойгиркунонии нерухоро дар Шарқи Миёна тағйир дода, ба мавқеҳои ИМА дар минтақа таъсири бузург расонидааст. Танҳо баъди тӯли мор кардани қувваҳои мусаллаҳи Саддом Ҳусейн дар рафти амалиёт оид ба озодгардонии Кувайт ва баъди ҳодисаҳои маълум дар Халиҷи Форс ИМА тавонист, ки худро дар Шарқи Миёна бо итминон эҳсос намояд. Ҳамчунин ду шароити дигар намегузоранд, ки имрӯз Шарқи мусалмонӣ ба эписентри зиддиятҳои глобалӣ табдил ёбад.

Якум, аз байн рафтани системаи ҷаҳонии сотсиализм сабаби вайроншавии сохтори идеологишудаи ба ҳам муқобили геополитикии модели «Ғарб-Шарқ» шуда бошад ҳам, таҳдиди умумии субот ва амнияти тамаддуни заминиро кам нагардонида аст. Пайдошавии манбаъҳои нави шиддатнокӣ дар сайёра афзоиши минбаъдаи зиддиятҳои ҷаҳонӣ меҳвари муборизаҳои геостратегиро ба сатҳи «Шимол-Ҷануб» иваз хоҳад кард. Ин муқобилиятро омилҳои геополитикӣ, энергетикӣ, демографӣ, наҷодӣ-динӣ ба вуҷуд овардаанд, ки барои тақдирӣ олам дар ояндаи наздик хавфу хатарҳои зиёд дорад. Аммо «Ҷануб» ин дар навбати аввал олами ислом мебошад.

Дуввум, дар натиҷаи «авҷи соҳибхитӣ» - и ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ ва Қафқоз, ки баъди ғурупошии ИҶШС имконпазир гардид, бозгашти халқҳои мусалмони ИҶШС -ро ба ошӯни олами мусалмонӣ эҳтимолият доранд, ки дар як вақт баромади геополитикии Руссияро аз Шарқ дорад, ки ҳанӯз аз баровардани қувваҳои советӣ аз Эрон (1941-1946) ва Афғонистон (1979-1989) оғоз ёфтааст.

Ҳамин тариқ, муътақид бар он андешае ҳастем, ки тамоми давлатҳои сермиллат ва сердин ба низоҳои этнодинӣ гирифтаанд ва заминаҳои он дар ин давлатҳо мавҷуданд. Омилҳои этникӣ ва динӣ худ ба худ низоангез нестанд. Сабаби низоҳо – масъалаҳои иҷтимоӣ, маънавӣ, ҳуқуқӣ, демографӣ ва ғ. мебошанд. Омилҳои этникӣ метавонанд низоҳоро ё хомӯш гардонанд ва ё барои онҳо ба сифати катализатор - низоафкан хизмат намоёнд, зеро сабабҳо берун аз онҳо вуҷуд доранд.

Хулосаҳои умумии зербоби дуввум – **“Ҳосиятҳои низоҳои динӣ-сиёсӣ дар шароити ҷаҳони тағйирёбанда”**-ро дар ҷунин натиҷагирӣ намудан мумкин аст:

– сарфи назар аз марҳалаи дуру дарози мавҷудияти афкори илмӣ дар соҳаи низоҳои динӣ, масъалаи сабабҳои пайдоиши онҳо то ҳанӯз мавриди баҳсу мунозираҳо қарор доранд. Мафҳуми “байналмилалисозии низоҳои динӣ”, ки зимни он қувваҳои хориҷии амалкунанда ба низои

дохилидинӣ бо сабабҳои гуногун: мавҷудияти хешовандии динӣ дар хориҷ, умумияти идеологӣ, тасаввуроти геосиёсии давлатҳои анъанавӣ ва хориҷии нав; ба низоъҳои дохилидавлатӣ ҷалб гардидани ҷомеаи ҷаҳонӣ дар симои СММ, САҲА ва давлатҳои абарқудрат; муҳоҷират ва вайронкуниҳои мувозинати демографӣ ва ғ., ҷалб карда мешаванд.

– ҷаҳор шароити эҳтимолияти ба муборизаи мусаллаҳона табдилёбии низоъҳои динӣ вучуд доранд, ки онҳоро метавон муфассал таҳлил ва баррасӣ намуда, ба ду гурӯҳи асосӣ ҷудо кард. Гурӯҳи аввал, аз сабабҳо ва омилҳои дохилӣ, сиёсӣ-идеологӣ, хориҷӣ ва геосиёсӣ, ҷойгоҳ ва нақши дин дар инкишофи ҷомеаи ҷаҳонӣ вобаста мебошанд. Гурӯҳи дуввум, сабабҳо дар ибтидои асрҳои XX-XXI ба пайдошавии воқеияти нави геосиёсии ҷаҳонӣ, муборизаи нави давлатҳои абарқудрат барои соҳаи таъсир ва назорат дар миқёси ҷаҳонӣ алоқаманд мебошанд.

– як қатор омилҳои доимо амалкунандае вучуд доранд, ки онҳо метавонанд ба пайдоиши низоъҳои динӣ оварда расонанд. Ин омилҳо гуногунанд, масалан, бисёрдинӣ будани характери давлат (масалан, Лубнон). Дар амалҳои муштараки дин ва сиёсат ҷаҳор парадигма дар амалҳои муштараки дин ва сиёсат вучуд доранд: 1) ягонагӣ ва ҷудонашавндагии дин ва сиёсат; 2) ба дин тобеъ шудани сиёсат; 3) ба сиёсат тобеъ намудани дин; 4) худмухтории дин ва сиёсат нисбати ҳамдигар.

– нақши дин дар низои динӣ-сиёсӣ дар ташаккулёбии манфиатҳо ва ҳадафҳои субъектҳои нақши асосӣ бозида метавонад. Таҳлили “омили динӣ” нишон медиҳад, ки дар шароити муосир низоъҳои соф динӣ вучуд надоранд ва аз рӯи муҳтавои худ онҳо бештар низоъҳои миллӣ-динӣ ё динӣ-сиёсӣ мебошанд.

– ба якдигар шабоҳат надоштани низоъҳои диниро низои бисёрасраи байни яҳудия ва масеҳият, байни католикҳо ва протестантҳо, ҷангҳои салибдорони аврупоӣ, низоъҳои исроилӣ – ғаластинӣ, низои курдҳо дар Сурия ва ғ., собит менамоянд.

– хусусиятҳои таъсири байниҳамдигарии сиёсат ва дин дар шароити тағйирёбандаи муосир аз омилҳои зиёд вобаста мебошанд: омилҳои низоӣ, ҳувиат ё айнияти динӣ, зухуроти таҳаммулпазирӣ, омезиш ёфтани этносҳои гуногун бо анаъанаи маданӣ ва динӣ дар раванди муҳочирати оммавӣ, бӯҳрони ҳувиат ё айнияти низоъҳо дар иттиҳодияҳои фирқаҳои динӣ, дохилидинӣ ва ғ.

– масъалаи таносуби сиёсат ва дин метавонад дар шакли ҳамкориҳо дар шакли вазифаҳои иҷтимоии онҳо, дар раванди ба танзимдарории рафтори оммаи бузурги одамон, дар раванди идоракунии ҷомеа ва ғ. зоҳир гардад. Ҳамкориҳои дин ва сиёсат гуногунчехра ва гуногуншакланд, аммо дин метавонад як қатор вазифаҳои ба танзимдарории иҷтимоиро анҷом дода, вазифаҳои мушобеҳи системаи сиёсиро то андозаи муайян пурра намояд.

– робитаи дин ва сиёсат ҳамчунин ба вобастагии байниҷамъиятии онҳо аз ҳолати гузарандаи ҷомеа, сатҳи пешрафт, проблеммаҳо ва зиддиятҳои, ки дар ҷомеа вучуд доранд, вобаста мебошанд.

– дар замони муосир ғайриқонунии динӣ дар соҳаи сиёсат вучуд дорад, ки онро глобализатсия - шӯстани деворҳои зиёди байни маданӣ ва талаботҳои сифатан нав, ба миён овардааст.

– ҷараёни “ваҳҳобия” тасаввуфро (тарикатҳои нақшбандия, қодирия ва ғ.), ки дар байни халқу кишварҳои зиёди исломӣ интишор ёфта, эътиқодмандон ва пайравони зиёд дошта, дар байни онҳо нуфуз ва таъсири муайян дорад, ғумроҳӣ ва дур шудан аз меъёрҳои исломи ноб доништа, вале пайравони он, худро ҷанговарони ислом ҳисобида, амали қонунҳои Шӯравӣ ва Россияро дар минтақаҳои Чеченистон, Дағистон ва дигар минтақаҳо манъ намуда, судҳои олиро бо суди олии шариатӣ иваз кардани буданд, ки эътирозҳо ва муқобилати мардуми он кишварҳо ба вучуд овард.

– истифодаи “омили динӣ”-ро проблемаҳои вобаста ба пайдошавии таҳдидҳои нави амнияти миллӣ ба вучуд овард. Яке аз хусусиятҳои вазъи

муосири байналмиллалӣ афзоиш ёфтани муқобилияти идеологҳои дунявӣ ва зиёдшавии идеологияи динӣ – сиёсӣ мебошад. Идеологияи бунёдгариҳои радикалии исломӣ, идеологияи глобализатсионии Ғарб “омили динӣ”-ро дар шароити муосир, ба сифати яроқи фаъоли таъсири сиёсӣ истифода мебаранд.

– барои посух гуфтан ба саволи чӣ гуна метавон ин ва ё он низои диниро пешгирӣ ва ба танзим даровард, ҳамин нуктаро бояд қайд кард, ки таҳлили асарҳои илмӣ нишон медиҳад, ки имрӯз муносибатҳои байни динҳо ба сатҳи проблемаҳои стратегии геосиёсӣ мегузаранд ва бояд пайваста мавриди таҳқиқи мутахассисон қарор дошта бошанд. Ҳамчунин масъалаи ба танзимдарории байналмиллалӣ бояд дар баробари проблемаҳои терроризм, ҳалъи силоҳ, ҳуқуқи инсон, экология ва ғайра қарор дошта бошанд.

– дар бораи муносибати байниҷаҳонии пайравони дину мазҳабҳои гуногуни ҷаҳон: масеҳиён ва мусулмонон бо яҳудиён, мусулмонон бо масеҳиён, яҳудиён бо мусулмонон, мусулмонон бо буддоиён бояд пайваста зери мувофиқаи мутахассисони соҳа қарор дошта бошанд.

2.3. Омилҳои иҷтимоӣ-сиёсии сар задани низоъҳои динӣ-сиёсӣ ва роҳҳои бартарафкунии онҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

Дар охири солҳои 80 ва ибтидои солҳои 90-уми асри XX вазъияти иҷтимоӣ-сиёсии давлати Шӯравӣ, аз он ҷумла, Ҷумҳурии Тоҷикистон дар натиҷаи сиёсати бозсозӣ ва сахлангории баъзе аз роҳбарони сатҳи олии сиёсии Иттиҳоди Шӯравӣ торафт ба гирдоби бӯҳрони сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ гирифтӣ мегашт. Ин вазъият дар тамоми ғӯшаю канорҳои давлати паҳно ва сермиллату аз лиҳози мазҳабию динӣ гуногун таҳаввулотӣ азимеро ба вуҷуд меовард. Торафт паст гардидани сатҳи иҷтимоии аҳолии ҷумҳуриҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ ба назар мерасид, ки дар натиҷаи он дар байни миллатҳои гуногун эътироз ва норозигӣҳо ба вуҷуд овард. Дар мамолики гуногуни империяи Шӯравӣ қувваҳои марказгурез аз чунин ранг гирифтани вазъи иҷтимоӣ

сиёсӣ истифода намуда, мақсадҳои худро меҳостанд дар амал татбиқ намоянд.

Мисоли равшани андешаҳои болоро дар воқеаҳои интиҳои солҳои 80 ва ибтидои солҳои 90 асри XX мушоҳида кардан мумкин аст. Аз он ҷумла, зиддиятҳои байни озорбойчониҳо ва арманиҳо, гурчиҳо ва осетину абхазҳо, ҷумҳуриҳои назди Балтика, норозигии Чеченистон, Тотористон, узбекҳо ва туркони месхетҳо, узбекон ва қирғизҳо, қирғизҳо ва тоҷикҳо ва ғайраҳо тезутунд гардиданд. Дар натиҷаи ба вуҷуд омадани ночӯриҳои миллию этникӣ муборизаи байни қавмӣ ва маҳаллӣ дар Тоҷикистон низ авҷ гирифт. Дар аввал ин норозигӣ ва муборизаҳо гӯё барои бартараф кардани камбудии ҷойдошта, махсусан, дар масъалаи ҷо ба ҷо гузориши кадрҳо дар мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва бартараф намудани ин камбудии сар заданд.

Вале дар асл, мақсади муборизаҳои марҳилаи мазкур асосан барои сарнагун сохтани режими сиёсии мавҷуда ва ба сари ҳокимият омадани қувваҳои марказгурез, аз он ҷумла ҷорӣ намудани тартиботи исломгароӣ ва мустаҳкам намудани ҳокимияти динӣ ба ҳисоб мерафт. Зикр бояд кард, ки дар ин раванд қувваҳои динӣ аз мавқеи қувваҳои демократӣ истифода намуда, дар натиҷа дар байни исломгароён ва демократҳо иттиҳоди мустаҳкаме ба вуҷуд омад, ки шиори асосии онҳо куллан шикастани режими коммунистӣ ва бунёди давлати исломӣ дар Тоҷикистон буд.

Барои амалӣ кардани ин ҳадафҳо исломгарён ва демократҳо аз ҳизбҳои наваъсисдодаи худ Ҳизби демократии Тоҷикистон ва Ҳизби наҳзати исломии Тоҷикистон, инчунин аз ҳаракатҳои бо ном мардумии “Растохез”, “Лаъли Бадахшон” ва ғайраҳо ҳамаҷониба истифода мебуданд. Билохира, ин муборизаҳо вазъи иҷтимоию сиёсии Тоҷикистонро торафт тезутунд гардонид, ки натиҷаи он сар задани ҷанги шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон гардид.

Ҷанги шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон - низои мусаллаҳонаи байни (қавмӣ) дохилиэтникие дар дохили Тоҷикистон мебошад, ки дар байни

тарафдорони ҳокимияти давлатӣ ва гурӯҳҳои гуногун дар симои Иттиҳодияи нерӯҳои оппозисионии тоҷик (ИНОТ) мебошад, ки баъд аз соҳибистиқлол эълон шудани кишвар дар натиҷаи аз байн рафтани ИҶШС ба вуҷуд омада буд. Муқовимати нисбатан тезтунд дар охири моҳи августи 1992 то моҳи июли 1993 мегузашт, ки амалан кишвар ба ду гурӯҳ тақсим шуда буд. Аз тобистони соли 1993 шиддатнокии низоъ рӯ ба завол овард, ҳарчанд, ки бархурдҳои алоҳида то ба мусолиҳаи ҷонибҳои даргир 27 июни 1997 идома дошт.

Дар натиҷаи ҷанг танҳо дар соли 1992—1993 тақрибан 60000 кушта шуда, қисми зиёд бедараку ғайб задаанд [242], ки тибқи табрикоти Президенти ҶТ Э. Раҳмон ба муносибати Рӯзи Ваҳдати миллӣ (аз 26. 06. 2016) / URL: [http:// www. President. tj /ru/ node/ 12314](http://www.President.tj/ru/node/12314) - шумораи онҳо 100.000 ва зарари молӣ 7 млрд. долларро ташкил медиҳад [242].

Барои барқароршавии кишвар солҳои тӯлоние лозим буд. Дар ин кор ба Тоҷикистон ҷомеаи ҷаҳонӣ, ташкилотҳои байналмиллалӣ, ташкилотҳои ҷаҳонӣ ва минтақавии моливӣ, ташкилотҳои байналмиллалӣ ғайридавлатӣ ва кишварҳои алоҳидаи ҷаҳон кӯмаки бебаҳо намуданд.

Дар асоси навиштаҳои болоӣ метавон бо итминон таъкид кард, ки мафҳумҳои “дин” ва “низоъ” робитаи муайяне байни якдигар надоранд. Аммо бояд эътироф кард, ки бо пайдошавии ин ва ё он дин низоъҳо доимо онҳоро ҳамсафар буданд. Натиҷаи вуҷуд доштани низоъ ва муқобилат дар дохили динҳои ҷаҳонӣ, ҷараёнҳо, мазҳабҳо ва мактабҳои гуногуни динӣ ба вуҷуд омадан гирифтанд. Аммо ихтилофҳо ва муносибатҳои гуногун ба асосҳои дин аксаран ба муқовимат ва бархӯрдҳои ҳатто дохилии динҳои ҷаҳонӣ, масалан, дар ислом дар байни ботиниён ва қарматҳо бо сунниҳо, шиъиҳо дар Хуросон ва Байнаҳрайн, ҷангҳои байни шиъаҳо ва сунниҳо дар асрҳои XV ва XVI дар давраи сафавиҳо ва ғ. вуҷуд доштанд. Хотираи таърихии инсоният ҳанӯз ҳам ҷангҳои зиёди байни пайравони динҳои гуногунро аз қабili

юришҳои салибдорон, байни туркҳо ва арманиҳо ва ғ.-ро аз хотир набаровардааст, аммо ҷангҳо ҳам вучуд доранд, ки ҳоло ҳам байни католикҳо ва протестантҳо дар Ирландияи Шимолӣ идома доранд. Муқовиматҳои бисёрсолаи байни Фаластин ва Исроил, Лубнон, Чеченистон ва Россия, Қаробоғи Кӯҳӣ, низоъҳо дар Кашмир, байни мусулмонҳои албанӣ ва масеҳиёни серб дар Босня, Герсеговина, Косово ва Македония табиати низои диниро гирифтаанд.

Бояд таъкид намуд, ки дар байни ҳуди муҳаққикон ва сиёсатшиносон андешаи ягона оид ба низои байниҳамдигарии тоҷикон вучуд надорад. Баъзеҳо чунин меҳисобанд, ки дар низои байни тоҷикон омили динӣ омили асосӣ ва ҳалкунанда буд. Дигарон қатъиян нақши ҳалкунанда доштани онро инкор мекунанд.

Муаллифони боби “Дин ва низоъ”-и китоби “Низоъшиносӣ” чунин меҳисобанд, ки бо гузашти замон ва таҳқиқотҳои оид ба ҳодисаҳои соли 90-ум анҷомёфта ошкор мешавад, ки низоъ дар байни неруҳои халқӣ ва неруҳои нави сиёсӣ, ки бо шарофати бозсозӣ, ошкорбаёнкунии андешаҳо ва равандҳои демократӣ ва номенклатураи собиқӣ коммунистӣ, ки баъдан бо ғурупошии Иттиҳоди Шуравӣ аз байн рафтанд, ахиран ба муборизаи ошкорои минтақаҳои алоҳида ва ғуруҳҳо барои ба даст овардани ҳокимияти сиёсӣ пайдо шуда буданд. Шиорҳои сиёсӣ, ки аксарияти неруҳои навапайдо аз қабилҳои озодӣ, демократия, озодии вичдон, бисёрхизбӣ, ғуноғунандешӣ ва ғ. истифода мекунанд, ба олати ба даст гирифтани ҳокимияти сиёсии ин ва ё он маҳалли муайян табдил ёфтанд. Бо ҳадафи амалӣ гардонидани ин андешаҳо ин неруҳои навапайдо, ки дар миёнашон ҲНИТ низ вучуд дошт, аз шиорҳои динӣ истифода мекунанд. Дар ибтидо ба сифати омили иловагӣ, аммо баъдтар бо заиф шудани сохторҳои ҳукуматӣ кӯшиш менамуданд, ки омили диниро ба сифати омили асосии низои байни тоҷикон табдил диҳанд. Аммо сарфи назар аз ин, муаллифони ин китоб чунин меҳисобанд, ки омили диниро набояд омили асосии низои байни тоҷикон

ҳисобид. Иштироки ҲНИТ, шахсиятҳои алоҳидаи динӣ дар он ҳодисаҳо, вучуд доштани ихтилофҳо дар байни гурӯҳҳои динӣ (сунниҳо, мучаддибия-вахҳобиҳо, тасаввуф, исломи халқӣ, ҲНИТ ва қозӣёт (идораи динӣ) ханӯз ба мо асосе намедиханд, ки динро дар низои байни тоҷикон омили асосӣ ҳисобем. Аммо сарфи назар аз ҳамаи ин, ба ду тараф, ба ду майдон ҷудокунӣ тарафҳои даргир на аз рӯи дин, яъне мусулмонҳо ва кофирон, балки аз ҳисоби ноҳияҳо ва робитаҳои ҳешу таборӣ ба вучуд омад [79, с. 216].

Муаллифон тасдиқ мекунанд, ки ҳатто новобаста аз он ки яке аз қувваҳои асосии Иттиҳодияи неруҳои оппозиционӣ тоҷик (ИНОТ)-ро ҲНИТ дар солҳои муқовимати сиёсӣ-ҳарбӣ таъсис дода буд ва Раиси Коммиссияи ризояти милли раиси ин ҳизб Саид Абдуллоҳи Нурӣ интиҳоб шуда буд, наметавон онро далели нақши асосӣ доштани омили динӣ донист. Зеро ба ҳайати гурӯҳи оппозиционӣ танҳо неруҳои исломӣ дохил намешуданд, дуввум ҲНИТ-ро бояд ҳамчун ҳизби сиёсӣ эътироф кард. Ин чунин маъно дошт, ки ин ҳизб ба сифати неруҳои нав, муқовимат ва ихтилоф фаъолият менамуд, ки дар байни онҳо ва дигар неруҳои ба вучуд меомаданд, ки дорои манбаъҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ буданд, на динӣ. Аммо, дар ҳар ду тараф, кормандони динӣ нақши асосӣ мебозиданд ва ба низои байни тоҷикон тобиши динӣ медоданд.

Мубоҳисаҳои динӣ-дунявӣ, ки баробари мубоҳисаҳои муносибатҳои ташкилотҳои динӣ бо давлат солҳои 80-90-и асри XIX оғоз шуда буданд, дар давраи Коммиссияи оштии милли тақвият ёфтанд. Дар замони ворид намудани тағйирот ва иловаҳо ба Конститутсияи ҚТ (1998-1999), дорои асоси сиёсӣ буд, на динӣ. Ташаббускорони ин мубоҳисаҳо асосан онҳое буданд, ки ё ба намояндагони исломи сиёсӣ тааллуқ доштанд ё аз ягон ҷиҳат бо онҳо робита доштанд. Наҳзатиён қабл аз ҳама ғами онро меҳӯрданд, ки ташкилоти ҳизбии онҳо дар кишвар озодона фаъолият намояд. Бинобар ин, вақте онҳо замонати

конститутсионии фаъолиятшонро пайдо намуданд, ин баҳсу мунозираҳо аз байн рафтанд.

Ба андешаи мо, гуфтаҳои боло далели онанд, ки дар ин муқовиматҳо ва низоъҳо дин сабабгор набуда, сабабаш он одамоне буданд, ки кӯшиш мекарданд динро бо сиёсат барои расидан ба ҳадафҳои гуногун ва манфиатҳои сиёсӣ ҳамроҳ намоянд.

Аммо чӣ гуна метавон чунин падидаҳоро аз қабili экстремизми динӣ ва террористони диниро шарҳу тавзеҳ дод? Ба монанди он ки низоъ дар табиати динҳои соlex вучуд надорад, айнан ҳамин тавр, экстремизм ва терроризм ҳам дар табиати дин вучуд надоранд. Аммо, дар ҷомеа гурӯҳҳое вучуд доранд, ки дин ва имондорӣ мардумро бо мақсади амалӣ намудани ҳадафҳои гуруҳи сиёсии худ, аз қабili Ал-Қоида, Толибон ва Ҳизб-ут-таҳрир ва ғ. истифода мебарданд ва имрӯз ҳам ин амал аз ҷониби онҳо идома дорад. Ба ҳама равшану возеҳ аст, ки ин гурӯҳҳо исломро ба манфиатҳои ғаразнокӣ худ истифода мебаранд.

Экстремизми динӣ ва террористони динӣ дар қаламрави фазои баъди Шӯравӣ тамоман падидаи нав мебошанд. Онҳо дар солҳои 1990 асри XX баъди заволи Иттиҳоди Шӯравӣ ва ибтидои раванди баромадани баъзе кишварҳо (масалан, Латвия, Литвия ва Эстония) аз ҳайати ИҶШС дар ҳаёти иҷтимоӣ-сиёсӣ ва иқтисодии собиқ Ҷумҳуриҳои Шӯравӣ вобаста аст.

Сабабҳои асосии пайдошавии ташкилотҳои динӣ-экстремистиро дар собиқ ҷумҳуриҳои шӯравӣ баъзе муҳаққиқон истифодаи методи зӯрӣ (фишороварӣ, таҳдидҳо, таъқибҳо ва ғ.) аз ҷониби Ҳукумати Шӯравӣ мебинанд, ки онро солҳои зиёд ба таври фаровон нисбати дин ва диндорон истифода мебарданд. Он замон ошкоро ҳуқуқҳои диндорон маҳдуд карда мешуданд, анҷом додани маросимҳои диниро иҷозат намедоданд, дарҳои ташкилотҳои динӣ (масҷидҳо, калисо, синагогҳо) баста мешуданд. Зиндонҳо аз намояндагони динҳои гуногун саршор буданд, ки барои гузаронидани маросимҳои динӣ, интишор додани

адабиёти динӣ ва ё кушодани мактабҳои хусусии динӣ маҳкум мешуданд. Чунин сиёсат ва муносибати дағалона аз ҷониби давлат, табиист, ки вокуниши ҷавобиро ба миён овард ва қисми муайяни намоёндагони динҳои мавҷуда, аз ҷумла намоёндагони исломро ба фаъолияти дорои табиати экстремистӣ водор намуд.

Аммо сабаби асосӣ ва муайянкунандаи пайдоиши экстремизми динӣ ва террористӣ дар Осиёи Марказӣ, Қафқоз ва баъзе минтақаҳои мусулмоннишини Федератсияи Россия таъсири беруна мебошад. Ҳамчунон, ки исломшиноси рус А. Малашенко қайд менамояд, идеяи исломи бунёдӣ дар қаламрави Иттиҳоди Шӯравӣ аз охири солҳои 70-80 асри XX оғоз ёфта, таҳти таъсири неруҳои хориҷӣ, исломи таҳаммулпазири мазҳаби ҳанафӣи Осиёи Марказӣ ва минтақаҳои Россия мавқеъҳои худро ба ҳанбалияи радикалӣ ва саҳтгир додан гирифтанд.

Муаллифони китоби “Низоъшиносӣ” якҷанд тавсияҳоеро ҷиҳати пешгирии низоъ ва сӯйистифода накардани дин пешниҳод намудаанд:

1. Баланд бардоштани сатҳи маърифати динӣ дар ҷомеа. Таълими асосҳои дин дар мактабҳо.
2. Тарбияи рӯҳияи таҳаммулпазирӣ нисбат ба дину мазҳабҳои дигар.
3. Амалӣ кардани гуфтугӯи тамаддунҳо.
4. Маҳкум кардани сӯйистифода аз дину мазҳаб барои ғаразҳои ғайридинӣ, сиёсӣ, гурӯҳӣ, маҳалӣ, иқтисодӣ ва ғ.
5. Танзими концепсияи сиёсати равшани динӣ дар кишвар.
6. Баланд бардоштани нақши сохторҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ дар ташкили гуфтугӯи байни муассисаҳои дунявӣ ва ташкилоту мазҳабҳои динӣ.
7. Дар сатҳи муайян нигоҳ доштани ҳамкории сохторҳои давлатӣ ва муассисаҳои динӣ [79, с. 216-219].

Ба андешаи диншинос С. Аҳмадов [130, с. 75-93] “муқобилат дар Тоҷикистон асосан баъди авҷ гирифтани бозсозӣ дар ИҶШС-и собиқ ва

амиқ шудани сувернизатсияи ҷумҳуриҳо оғоз ёфт. Нерухое (ҳизбҳо, ҳаракатҳо ва иттиҳодияҳо) пайдо шуданд, ки баҳри мустақилият ва соҳибистиклолии Тоҷикистон ғаёлона баромад мекарданд. Бори аввал онҳо ҳудро возеҳан дар масъалаи ба забони тоҷикӣ додани мақоми давлатӣ нишон доданд. Дар атрофи ин масъала аҳли ҷамоатчиғии ҷумҳурӣ ба гурӯҳҳои гуногун ҷудо шуда, ҳар кадоме дар муқобили дигарӣ қарор мегирифт”.

Сиёсати бозсозӣ дар ИҶШС ба ташаккулёбии ҳаракати исломӣ-демократӣ дар ҶШС Тоҷикистон сабаб гардид. Муқобилати элитаи собиқии коммунистӣ ва неруҳои миллӣ-демократӣ низои сиёсиро ба низои этникӣ-кланӣ табдил дод. Баъди эълон намудани истиқлолияти Тоҷикистон дигар гурӯҳҳои кланӣ кӯшиш мекарданд, ки нуфузи ҳудро дар идоракунии кишвар бо ҳама роҳу воситаҳо нигоҳ доранд.

Аз ҷумлаи намоишҳои оммавӣ, бетартибҳои оммавиро дар шаҳри Душанберо метавон ном бурд, ки моҳи феввали 1990 бо талаби истеъфои Котиби аввали Ҳизби Коммунисти ҶШС Тоҷикистон - Қаҳҳор Маҳкамов, ки дар ҳуди ҳамон сол аввалин Президенти Тоҷикистон интиҳоб шуда буд, ба миён овард. Яке аз масъалаҳои иҷтимоие, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон вучуд дошт, ин бо манзил таъмин намудани шаҳрвандон ба ҳисоб мерафт, ки он боиси норозигии шаҳрвандон гардида, эътирози гурӯҳиро ба вучуд оварда буд. Эътирозчиён ба дохили бинои Ҳизби коммунистӣ дохил шуданд, ки дар ҷавоб муҳофизони бино оташ кушоданд. Омма ба ғорат кардани мағозаҳо ва дӯконҳои тиҷоратии даруни шаҳр оғоз намуданд. Баъдан ин бетартибҳо ба ғоратгарии оммавӣ ва зоҳир намудани зӯрӣ нисбат ба мардуми русзабон – рус, олмониҳо, тоторҳо, яҳудиён, корейҳо ва арманиҳо гардиданд.

Натиҷаи кашмокашҳо он шуд, ки моҳи июли соли 1992 Ҳукумати мусолиҳаи миллӣ таъсис дода шуд. Аммо ин ҳукумат натавонист, ғазои сиёсии Тоҷикистонро муътадил гардонад. Муборизаҳои шиддатнок дуру дароз давом карда, ахиран ба ҷанги шаҳрвандӣ оварда расониданд.

Моҳи октябри 1992 ҷанги шахрвандӣ ба нуктаи авҷи хеш расид ва ҳазорон шахрвандони Тоҷикистон ғуреа шуданд. Амалан тамоми аҳолии узбекзабон ноҳияҳои ҷанубии кишварро тарк намуданд, айнан ҳамин корро намояндагони минтақаи Шимол ҳам анҷом доданд. Саноат ва хоҷагии қишлоқ валанғор гардид, то 100 ҳазор нафар аз қаламрави ҷумҳури берун баромаданд. 10 ноябр Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон салоҳиятҳои худро қатъ намуд. Аз 16 ноябр то 2 декабр сессияи XVI Шӯрои Олӣ баргузор гашт ва қарорҳои он доир ба эътидол овардани вазъи сиёсии Ҷумҳурии Тоҷикистон мусоидат карданд. Ҳукумати навтаъсиси Тоҷикистон бо роҳбарии Эмомалӣ Раҳмон ҷиҳати ба эътидол овардани вазъи сиёсӣ ҳарбӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тадбирҳои амалӣ андешиданд.

Яке аз чунин тадбирҳо дар сар то сари мамлакат таъмини оромӣ ва суботи сиёсӣ ва сулҳу амният ба ҳисоб мерафт. Тадбири дигари муҳимме, ки он замон барои оромию пешрафти Тоҷикистон зарур буд, ин ғуфтушуниди байни Ҳукумати Тоҷикистон ва оппозитсияи он ба ҳисоб мерафт. Барои амалӣ гардидани ин матлаб аз апрели 1994 шурӯъ карда, то майи соли 1997 таҳти сарвари СММ ҳашт давраи музокирот дар байни тарафҳои даргир гузаронида шуданд.

Ҳарчанд ҷониби Ҳукумати Тоҷикистон хоҳиш ва ҳаракати ба тезӣ ҳал кардани вазъи бавучудомадаро ҷонибдорӣ мекард, аммо сабаби тӯл кашидани музокирот аз он иборат буд, ки лидерҳои ҷониби даргири муқовимат чандон мавқеи возеҳу равшан надоштанд. Дар сафи роҳбарияти ғуруҳҳои исломӣ бо тадриҷ ҷудой ба вучуд омад, аммо баъзе намояндагони оппозитсия тарафдори ба имзо расидани ризоияти сулҳу салоҳ ва баъзеи дигар тарафдори идома додани ҷанг то ба охир буданд.

Ҳамин тавр, дар музокирот, намояндагони ғуноғун ваколатдорӣ менамуданд, ки ин раванди ба танзимдарории низоъро наздик мекард. 23 декабри 1996 дар Москва Эмомалӣ Раҳмонов ва С.А. Нурӣ иттифоқномаеро ба имзо расониданд, ки тибқи он як қатор

муковиматгарон ба ҳайати ҳукумати Тоҷикистон ворид гардиданд ва то 5 ҳазор чанговарони мусаллаҳи оппозиционӣ ба сафи армияи ҳукуматӣ ва дигар мақомотҳои ҳокимияти давлатӣ ворид карда шуда, тақрибан ҳамин миқдор чанговарон авф карда шуданд.

Ҳамин тариқ, 27 июни соли 1997 дар давраи нухуми музокирот дар Москва байни роҳбарияти Тоҷикистон ва намоёндагони Иттиҳоди неруҳои оппозиционии тоҷик “Созишномаи умумии истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ” – ро ба имзо расониданд. Ба имзо расидани чунин ҳуҷҷати муҳимми сиёсӣ имконият дод, ки сулҳ дар Тоҷикистон таъмин карда шавад. Баъд аз имзои “Созишномаи умумии истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ” дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷиҳати дар амал татбиқ намудани Протоколи созишнома комиссияи муштарак байни Ҳукумати Тоҷикистон ва муҳолифини сиёсии тоҷик таъсис дода шуд. Комиссияи мазкур бо номи “Комиссияи оштии миллӣ” барои воқеӣ гардонидани бандҳои протоколи мазкур дар қаламрави Тоҷикистон ба фаъолияти густурда пардохт. Яке аз масъалаҳои принципиалие, ки барои ҳаёти сиёсии Тоҷикистон хеле муҳим буд, дар асоси арзишҳои дунявӣ муайян намудани самти инкишоф ба ҳисоб мерафт. Дар ҳамин асос Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон тарафдори ҳокимияти дунявӣ буданашро собит намуд.

Барои амалӣ гардонидани бандҳои протоколи Созишномаи сулҳ намоёндагони оппозиция дар ҳукумати ҷумҳурӣ дар мақомотҳои гуногуни ҳокимияти давлатӣ 30% - и мансабҳоро ноил гаштанд. Ба андешаи мо, ин нишонаи ризоияти байни ҳукумат ва муҳолифини Тоҷикистон ба ҳисоб мерафт ва манфиатҳои ҳар ду ҷонибро пурра қонеъ мегардонид.

Ба андешаи муҳаққиқон барои барқарорсозии мамлакат солҳои зиёде лозим омад. Бо иштироки ташкилотҳои байналхалқӣ иқтисодиёти мамлакат қисман барқарор шуда, муваффақ шуд, ки даҳҳо ҳазор гурезаҳо ба ватани аслиашон боз гарданд. Аммо натиҷаҳои ҷанг то ба имрӯз ҳам

худро нишон медиҳанд, ки дар ҳамон давра ва Тоҷикистон яке аз давлатҳои қашшоқтарини ИДМ ба ҳисоб мерафт [229, с. 207]. Илова ба гуфтаҳои боло инчунин кӯшиш менамоем, ки дар ин зербоб мо фишангҳои гузариш аз низоъ ба субот ва махсусан роҳҳои ҳалли низоъро то ҳадди имкон муайян намоем.

Бояд зикр кард, ки фишангҳои ягона барои ҳаллу фасли низоъҳои динӣ вучуд надоранд, зеро ҳар низоъ дорои чунин хусусиятҳое аз қабili шабоҳат надоштан ва тағйирёбанда буданашон фарқ мекунад. Қабл аз ҳама бояд мафҳумҳои интиҳоёбӣ ва ҳаллу фасли низоъро муайян намоем. Муаллифон, се алтернативаи имконияти интиҳоёбии низоъро чудо карданд:

1. Ночориву ноилоҷӣ (низоъ бо марғи яке ё ҳарду тараф ба охир мерасад);

2. Истифодабарӣ аз зӯрӣ («то замони беҳтар қатъ гардонида мешавад»);

3. Танзими осоиштаи он (ҳаллу фасли созандагии он ба даст меояд).

Набояд онро фаромӯш кард, ки манбаи ҳаллу фасли конструктиви низоъро метавон имконияти тарафҳо ва дигар иштирокчиёни ҳисобид, ки ба андешаи мо, оғози асосии қатъ гардидаи низоъ ва бартараф намудани сабабҳои объективи пайдошавии низоъ мебошад. Барои ҳаллу фасли низоъ бояд шароити бавучудоии низоъро муайян кард:

1. Методҳои муайяни ҳаллу фасли зарурӣ, институтсионализатсия ва ба танзим даровардани низоъ фароҳам ва муҳайё карда шавад;

2. Имкониятҳои ба танзимдарории низоъро мустақиман худ тарафҳо бояд ба вучуд оваранд;

3. Барои ҳаллу фасли низои рақобатноки ҳар ду ҷониб омили якдигарфаҳмӣ бояд мусоидат намояд.

Аз ин ҷо, барои ба танзим даровардани низоъ манбаи асосӣ ҳатман бояд вучуд дошта бошад:

1. Ҷонибҳои низоъкунанда бояд худ ба худ муназзам бошанд;

2. Ҳар як тарафи даргир бояд қонунӣ будани талаботи дигар тарафро эътироф намояд ва натиҷаи ба танзимдарории низоъро, новобаста ба он ки он хилофи манфиатҳои ӯ бошанд ҳам, бояд қабул намояд. Агар чунин навъи омодагӣ аз ҷониби тарафҳои бо ҳам муборизабаранда эҳсос карда нашавад, пас дар онҳо хоҳиши бартараф кардани низоъ пайдо нахоҳад шуд, махсусан, агар вай дар чизе манфиатҳои онҳоро маҳдуд мегардонида бошад;

3. Ҷонибҳои даргир бояд ба як умумияти иҷтимоӣ мансуб бошанд. Дар ин ҳолат шабоҳати системаҳои меъёрӣ, умумияти арзишҳо ва маросими алоқамандии байни иштирокчиёни низоъро сабук мегардонад ва ҳаллу ҷалб ва анҷомёбии онро суръат мебахшад.

Дар баробари андешаҳои дар боло зикргардида, инчунин дар раванди ҳалли низоъ ва анҷомёбии он, ҳатман муколамаи давлат ва ташкилотҳои динӣ ҳамчун унсuri муҳимми раванди суботи муносибатҳои динӣ бояд вучуд дошта бошанд.

То имрӯз муколамаи давлат ва ташкилотҳои динӣ унсuri калидии суботи муносибатҳои динӣ - давлатӣ ба ҳисоб меравад, зеро маҳз муносибатҳои дутарафаи давлат ва ташкилотҳои динӣ бояд қатъиян бо қонун пешбинӣ шуда, аз ҳарду ҷониб риоя кард шавад. Хатои оддитарин аз ҷониби ҳукумат нисбати ташкилотҳои динӣ метавонад ба намоишҳо, ғайриқонунии сепаратӣ аз рӯи нишонаҳои дин, амалиёти террористӣ ва ҳарбӣ оварда расонад. Дин ва давлат дар тӯли таърих паҳлӯ ба паҳлӯ ғайриқонуни менамоянд, вале дар ибтидои садсолаи ХХI дастгоҳи давлатӣ дарк намуд, ки фишор овардан ба дин маънӣ надорад, баръакс бояд муколамаро бо намояндагони динҳои гуногуни кишвар ба роҳ монад, то ки имконияти бавучуд омадани низоъро дар байни онҳо истисно намояд. Дар шури сиёсии ҷамъиятӣ нақши дин ва таъсири он ба маданият ва сатҳи маънавияти ҳар як шахс муайян карда мешавад.

Дар кишварҳои зиёд қонунҳое вучуд доранд, ки дар онҳо имкониятҳои иттиҳодияҳои динӣ возеҳан сабт шудаанд. Албатта, ин

қонун дар бораи озодии вичдон ва ташкилотҳои динӣ мебошад, ки дар он навишта шудааст, ки шарванд ҳуқуқ дорад муносибати ҳудро ба дин дар танҳои ва ё якҷоя бо дигарон муайян намояд. Ҳамчунин ҳар як давлат бояд қабл аз ҳама баробар будани иттиҳодияҳои диниро дар назди қонун гузошта, заминаи ягонаи ҳуқуқии онҳоро эҷод намояд.

Ин нуқтаро бояд таъкид намуд, ки дар аксари ҳолатҳо давлат барои мустаҳкам намудани дини таърихан дар қаламрави давлати муайян ташаққулёфта манфиатдор мебошад. Бо ин амал давлат мавҷи норозигии дигар иттиҳодияҳои диниро метавонад ба вучуд оварад. Таваҷҷуҳи ҳудро ба он равона менамоем, ки замонати муҳимтарини озодии вичдон манъи қонунии даҳолат қардани давлат ба ҳаёти шахсии шаҳрванд ва ба фаъолияти ташкилотҳои динӣ мебошад - ба шарти он ки вайроншавии қонун вучуд надошта бошад. Дар ин ҷо ҳамчунин афзалиятҳои ҳама давлатҳоро метавон дохил намуд, ки дар муносибатҳои байнидинии ҳуд аз роҳи пеша қардани таҳаммулпазирӣ ва эҳтироми шаҳрвандон суботи сиёсиро таъмин намояд.

Аз назари мо, дар ҳар як давлат бояд мақомоти ҳокимияти давлатӣ оид ба қорҳои дин ва миллатҳо вучуд дошта бошад ва вазифаҳои асосии он бояд аз инҳо иборат бошанд:

1. Назорат бурдан аз болои фаъолияти ташкилотҳои динӣ;
2. Назорат аз болои риояи қонунҳои амалқунанда аз қониби ташкилотҳои динӣ;
3. Мусоидат намудан ба якдигарфаҳмии байни ташкилоти динҳои гуногун ва мақомоти давлатию ҷамъиятӣ.

Бояд таъкид қард, ки як қатор амалҳои низ вучуд доранд, ки давлат онҳоро барои ташкилотҳои динӣ манъ менамояд:

- даҳолати ташкилотҳои динӣ ба муқобили соҳибхитиёрии давлат;
- вайрон қардани сохтори конститутсионии давлат;
- роҳ надодан ба ду гурӯҳи бо ҳам муқобили динӣ дар ҷамъият;
- вайрон қардани ҳуқуқ ва озодиҳои шаҳрвандон;

– ба солимӣ ва маънавиёти шахрвандон зарар расонидан.

Метавон тахмин кард, ки вучуд доштани механизми самарноке, ки дар муқобили ташкил намудани иттиҳодияҳои динӣ ва ҷамъиятие, ки ҳадафҳои ҷудоихоҳӣ ва зиддиконститутиониро пайравӣ менамоянд, сари вақт фаъолияти онҳоро қатъ гардонидан аз фишанги зарурии бунёди давлати демократии ҳуқуқӣ дар ҳар як давлат ба ҳисоб меравад. Албатта барои дуруст ба роҳ мондани муносибатҳои динӣ дар дохили кишвар қабл аз ҳама баробарии фаъолияти ташкилотҳои диниро таъмин намуда, барои онҳо заминаи ягонаи ҳуқуқӣ ва тартиби бақайдгириро муҳайё бояд кард. Ҳаминро ҳам дар хотир дошт, ки давлат бояд ба ҳаллу фасли низоъҳо дар байни динҳои гуногун ба хотири пешрафти бомуваффақияти давлат ва ҷомеа мусоидат намояд, ки дар он нақши таҳаммулпазирӣ арзанда аст.

Новобаста аз андешаҳои дар боло зикргардида, таҳаммулпазирӣ низ ба сифати яке аз фишангҳои муҳимми суботи муносибатҳои байнидинӣ ва давлат ба ҳисоб меравад. Бояд зикр кард, ки дар таърихи инсоният таҳаммулнопазирӣ ҳамеша вучуд дошта, ҷангҳо, таъқибҳои динӣ, таъбизҳо ва муқобилиятҳои идеологиро тавлид намудааст. Дар ҳаёти рузмарра вай дар шакли таассуб, андешаҳои қолабӣ, таҳқир ва дар миқёси давлатӣ дар дискриминатсияи наҷодӣ, таъқиб аз рӯи нишонаҳои миллӣ ва динӣ ифода мегардад.

Имрӯз дин омиле мебошад, ки ҷомеаи шахрвандиро бо ҳам муттаҳид намуда, онро таҳким мебахшад, аммо бадбинӣ ва таҳаммулнопазирӣ динӣ нисбати эҳсосоти динӣ ва арзишҳои дигарон сабаби сар задани ҷангҳои хунин мегардад. Таҳаммулнопазирӣ динӣ захираи асосии давлатҳои ба ҳам муқобил мебошад. Масъалаи таҳаммулнопазирӣ динӣ барои таъмин намудани давлат, миллат ва ҷомеа ниҳоят муҳим мебошад. Таҳаммулнопазирӣ динӣ асоси таъмин намудани суботи дохилӣ ва ҳамгироии ҷомеа мебошад. Вучуд надоштани

тахаммулнопазирии динӣ метавонд ба ҷудоии давлат ё аз байн рафтани як миллат оварда расонад.

Таҳаммулпазирии динӣ ин муносибати таҳаммулнопазиронаи пайравони як дин ба пайравони дигар динҳо мебошад. Ҳар як ҷомеаи динӣ ба эътиқодҳои динии худ пайравӣ намуда, ҳуқуқи дигаронро низ барои ин кор эътироф менамояд. Сарфи назар аз ин таҳаммулпазирии динӣ зухуроти бисёрсамта ва пурмухтаво мебошад. Аз ин рӯ, тасоддуфӣ нест, ки ин мафҳум дорои шарҳу баёнҳо ва мақбулиятҳои гуногун мебошад. Аз ин лиҳоз қайд кардан бамаврид аст, ки онҳоро метавон ба ду гурӯҳи асосӣ ҷудо кард, ки онҳо дар худ раванди мусбӣ ва манфиро таҷассум кардаанд:

1.Шакли мусбӣ (дар чунин тарзи қабул таҳаммулпазирии динӣ дониш, қабул, эҳтироми арзишҳои динӣ ва ғояҳои пайравони дигар динҳоро дар худ таҷассум менамояд);

2.Шакли манфӣ (дар чунин тарзи қабул таҳаммулпазирии динӣ бетафоввутиро нисбати назарҳои динӣ ва системаи арзишҳои дигарон нишон медиҳад).

Дар натиҷаи ин, хусумат надоштан, пайдо нашудани бархӯрдҳо дар заминаи динӣ таъмин гардонида мешавад.

Дар ҳар ду лаҳзаҳо сарфи назар аз он ки таҳаммулпазирии динӣ нисбати пайравони динҳои дигар бар чӣ асос ёфтааст - ба эҳтиром ва ё бетафоввутӣ - вай суботи ҷамъиятӣ ва ҳамзистии гурӯҳҳои гуногуни диниро бояд таъмин гардонад. Сарфи назар аз ин, аз ду шакли таҳаммулпазирии зикршуда аввалинаш - мақбул ва эҳтироми арзишҳои динии дигарон дорои афзалият мебошад, зеро бетафоввутӣ дар аксари ҳолатҳо аз сабаби надоништан ба вучуд омада, дер ё зуд метавонад ба зухуроти таҳаммулнопазирӣ, оварда расонад. Надонистани арзишҳо сабаби он мегардад, ки инсон ба онҳо бо бетафоввутӣ муносибат намояд, ки сабаби таҳаммулнопазирӣ ва ба вучуд омадани низоъҳо дар байни онҳо мегардад.

Ҳамин тавр, дар баррасии роҳҳо ба танзим даровардани низоъҳо бояд зикр намуд, ки низоъҳои динӣ, ҳамчун муқовиматҳои бар сари арзишҳои мутлақ, хусусияти музмин ва тулонӣ доранд. Маҳз ҳамин хусусият онҳоро ба яке аз шаклҳои душвортарин ва зудангезандаи муҳолифат табдил медиҳад. Зимнан, чунин низоъҳо дар аксари мавридҳо ба осонӣ танзим намешаванд ва метавонанд муддати зиёд равандҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангиро таҳти таъсири манфӣ қарор диҳанд.

Хулосаҳои зербоби саввуми боби дуввуми диссертатсия – **“Омилҳои иҷтимоӣ-сиёсии сар задани низоъҳои динӣ-сиёсӣ ва роҳҳои бартарафкунии онҳо дар Ҷумҳумрии Тоҷикистон”**-ро чунин арзёби намудан мумкин аст:

– охири солҳои 80-ум ва ибтидои солҳои 90-уми асри XX вазъияти иҷтимоӣ сиёсии давлати Шӯравӣ, аз ҷумла Тоҷикистон, дар натиҷаи сиёсати бозсозӣ ва сахлангории баъзе роҳбарони сатҳи олии сиёсии Иттиҳоди Шӯравӣ давлатро то рафт ба гирдобҳои бухрони сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ мекашид. То рафт пастравии сатҳи иҷтимоии ҷумҳуриҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ ба назар мерасид, ки дар натиҷаи он байни халқҳои гуногун эътирозҳо, норозигӣҳо ва нигарониҳои зиёдро ба вуҷуд оварда буд.

– дар кишварҳои гуногуни собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ қувваҳои марказгурез аз чунин ранг гирифтани вазъи иҷтимоӣ сиёсӣ сӯистиғода намуда, меҳостанд мақсадҳои худро амалӣ созанд, ки яке аз ин кишварҳо Тоҷикистон буд. Сараавал ин норозигӣ ва муборизаҳо бо баҳсҳои бартараф кардани камбудҳои ҷойдошта, ҷо ба ҷо гузоштани кадрҳо дар мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва ғ. оғоз ёфт. Аммо дар асл бошад, мақсади муборизаҳои ин марҳала асосан барои сарнагун сохтани режими сиёсии он ва ба сари ҳокимият омадани қувваҳои марказгурез, аз ҷумла, ҷорӣ намудани исломгароӣ ва мустаҳкам кардани ҳокимияти динӣ ба ҳисоб мерафт, байни ислоҳгароён ва демократҳо иттиҳоде ба вуҷуд омад, ки шиори асосии онҳо куллан шикастани режими коммунистӣ ва бунёди давлати исломӣ дар Тоҷикистон буд.

– барои амалӣ намудани ин ҳадафҳо аз неруҳои ҳизбҳои навтаъсис ва ҳаракатҳои ба ном мардумӣ, васеъ истифода мешуд, ки дар натиҷа вазъи иҷтимоӣ-сиёсии Тоҷикистон тезу тунд гашта, ахиран ба ҷанги шаҳрвандӣ ва оқибатҳои нохӯши он оварда расонид.

– сарфи назар аз он ки байни мафҳумҳои “дин” ва “низоъ” робитаи узвие вуҷуд надошта бошад ҳам, баробари пайдошавии динҳо низоъҳо ҳамсафари доимии онҳо буданд.

– то аини замон дар байни муҳаққиқон ва сиёсатшиносон оид ба сабабҳои низои байни тоҷикон андешаи ягона вуҷуд надорад: қисме аз муҳаққиқон омили диниро дар вазъи ба амал омадаи кишвар, омили асосӣ ва ҳалкунанда ҳисобида, қисми дигари онҳо қатъиян бо ин андеша муқобил мебошанд. Шиорҳои асосие, ки аксари неруҳои навпайдо аз қабилҳои озодӣ, демократия, озодии вичдон, бисёрҳизбӣ, гуногунандешӣ ва ғайра сӯистифода бурда, онро ба олати ба даст гирифтани ҳокимияти сиёсии ин ва ё он маҳалли муайн табдил дода буданд.

– низоъҳои динӣ-сиёсӣ ҳаёти ҷомеаро зери хавфу хатар гузошта, устувории инкишофи давлатро ҳалалдор сохта, дар аксари ҳолатҳо зидди сохторҳои ҷамъиятӣ, давлати дунявӣ, меъёрҳои танзимкунандаи муносибатҳои давлат ва дин, озодии вичдон ва ғ. нигаронида шуда, тавассути истифода аз вазъи бавуҷуд омада, меҳостанд, ки дар соҳаи сиёсат, фарҳанг таъсиргузор бошанд. Хавфу хатари бузурги чунин низоъҳое, ки маҳз дар ҷалб кардани омилҳои динӣ-мазҳабӣ ба сатҳҳои гуногуни низоъҳо хавфу хатари онҳоро дучанд афзоиш медиҳад.

– низоъҳои динӣ-сиёсӣ дар Тоҷикистон ҳамчун натиҷаи бӯҳрони маънавие оғоз гардид, ки халқ баъди завоҷи Иттиҳоди Шӯравӣ онро аз сар мегузаронид. Пошхӯрии он тавсеаи шуури динӣ дар он давра барои исломи сиёсӣ бо баҳонаи “наҳзати ислом” ва низоъҳои динӣ-дунявӣ роҳ кушода, сафи онҳо аз ҳисоби ҷавонон рӯ дар афзоиш буд. Ҳамин нуктаро низ бояд таъкид кард, ки дар ҳамин марҳалаи таърихӣ эҳсоси худшиносии миллӣ, бозгашт ба решаҳои таърихӣ боло гирифт, ки

дар асл маънои мубориза ба муқобили бединон, таълимоти атеистона, хулоса, авлавияти диният бар дунявият, мустаҳкам кардани мавқеи дин ва ғ.-ро дошт.

– оид ба экстремизми динӣ ва терроризми динӣ ҳамин нуктаро бояд таъкид кард, ки дар қаламрави фазои баъди Шӯравӣ онҳо тамоман падидаи нав ба ҳисоб мераванд, ки тахминан охири солҳои 1990 ба таври сунъӣ ворид гардидаанд. Зимнан бояд таъкид кард, ки барои мустаҳкам кардани дини таърихан ташаккулёфта, қабл аз ҳама худӣ давлат манфиатдор мебошад.

– динро омиле метавон ҳисобид, ки ҷомеаи шаҳрвандиро бо ҳам муттаҳид карда, онро таҳким мебахшад, аммо бадбинӣ ва таҳамулнопазирии динӣ нисбат ба эҳсосоти динӣ ва арзишҳо метавонад сабаби сар задани низоъ гардад. Аз сабаби он ки низоъҳои динӣ низоъҳои арзишҳои мутлақ мебошанд, дар аксари ҳолатҳо дорои табиати музмин буда, бисёр осон фитнаангез мебошанд, ки амалан ба танзим даровардани онҳо кори сахлу осон нест.

– дар шароити кунунии густарши раванди ҷаҳонишавӣ боз ҳам инкишоф додани фарҳанги миллӣ, худшиносии миллӣ, маориф, илм, иҷтимоиёт шароити мусоид фароҳам оварда метавонад, ки ба интишор ёфтани ғояҳои зиддиинсонии низоъҳои динӣ-сиёсӣ дар байни ҷавонон ва решакан намудани тамоми шаклҳои зӯроварӣ мусоидат карда, аз шартҳои муҳимтарини инкишофи муътадили ҷомеаи тоҷик мебошад.

ХУЛОСА

1. Натиҷаҳои асосии илмӣ диссертатсия

Дар рафти таҳқиқ ва таҳлил натиҷаҳои илмӣ ба даст омада аз чунин навовариҳо иборатанд:

1. Дар заминаи таҳқиқ, таҳлили концептуалӣ ва назариявӣ методологӣ, хусусиятҳои зоҳиршавӣ, моҳият, табиат ва сабабҳои ба вучуд омадани падидаи “низои динӣ-сиёсӣ” дар олами сиёсат ошкор гардиданд;

2. Бо истифода аз методҳои компаративӣ, коммуникатсионӣ-муқоисавӣ, таърихӣ, психологӣ ва контент-таҳлил таҳқиқ ва таҳлили низои динӣ-сиёсӣ анҷом дода шудааст;

3. Инчунин зимни таҳқиқот ва таҳлили мавзӯи баррасишаванда тамоюлҳои асосии низои динӣ, хусусиятҳои консепсияҳои гуногуни динӣ-мазҳабӣ ва консепсияҳои сиёсии муқобили онҳо дар замони тағйирёбии ҷомеа ошкор карда шудаанд;

4. Сиёсати давлатӣ дар соҳаи муқовимат ба экстремизми динӣ, дар асоси меъёрҳои ҳуқуқӣ ҳамчун механизми фаъоли сиёсати пешгирӣ ва решакардани ин зуҳурот, муайян карда шудааст;

5. Табиат ва хосиятҳои зоҳиршавии “низоҳои динӣ-сиёсӣ” дар ҳаёти воқеӣ ва сиёсии ҷомеаи муосир ҳамаҷониба таҳқиқ ва таҳлил шуда, характери ифротгароии онҳо муайян карда шуданд;

6. Дар соҳаи муайян, пешгирӣ ва роҳ надодан ба сар задани “низоҳои динӣ-сиёсӣ” дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҷиҳати тақмили сиёсати муқоламавӣ дар соҳаи муносибатҳои байниэтниқӣ ва мазҳабӣ тавсияҳои амалӣ пешниҳод гардиданд.

Таҳқиқоти мазкур моро ба чунин хулоса овард, ки масъалаи низоҳои динию сиёсӣ, яке аз масъалаҳои муҳимми замони муосир буда, он тамоми паҳлуҳои ҳаёти ҷамъиятиро фаро гирифтааст. Масъалаи мазкур тавачҷӯҳи зиёди муҳаққиқони хориҷию ватаниро ба худ ҷалб намудааст ва дар ин ҷода рисолаҳои илмӣ назариявӣ чӣ дар хориҷ ва чӣ дар дохили Ҷумҳурии Тоҷикистон интишор гардидааст. Таҳқиқот нишон медиҳад, ки масъалаи низоҳои динию сиёсӣ баъд аз пош хӯрдани системаи ҷаҳони сотсиализм, махсусан Иттиҳоди Шӯравӣ хеле ҳам тезутунд шудааст. Аз ин раванд бисёр қувваҳои иртиҷоӣ динӣ дар гӯшаҳои гуногуни олам бо истифода аз дин даст ба муборизаҳои динию сиёсӣ мезананд, ки яке аз навҳои он экстремизми динию сиёсӣ мебошад.

Ба назари мо, зарурияти таҳқиқу таҳлили мавзӯи мазкур аҳамияти илмӣ, назариявӣ ва амалӣ дорад. Дар диссертатсия мо, то ҳадди имкон бо така ба адабиёти илмию назариявӣ ва таҳқиқотҳои мушаххаси мавҷуда тасмим гирифтем, ки раванди ташаккулёбии низоъҳои динию сиёсиро дар ҳолати ҷаҳони тағйирёбанда нишон диҳем.

Аз ин лиҳоз, таваҷҷуҳи мо дар проблемаҳои таҳқиқоти ин мавзӯи муҳим, робитаҳои тарафайни ҷараёнҳои гуногунсанти таҳқиқотӣ, соҳаҳои дониши мукамал барои таҳлили илмии объективӣ, таъсири равандҳои глобалӣ ва минтақавӣ ба табиати таҳаввулёбии ислом дар фазои баъди шӯравӣ равона мешавад. Бояд таъкид кард, ки дин тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷомеаро амиқан ва ҳамаҷониба, аз ҷумла сиёсатро низ фаро мегирад. Махсусан, имрӯзҳо ҳосияти сиёсиро касб намудани дин таҳқиқ ва таҳлили махсусро тақозодорад.

Низоъҳои динӣ-сиёсӣ падидаи ниҳоят интишорёфта ва дар таҷрибаи таърихӣ инсоният борҳо санҷида шуда буда, ҳаллу фасли он мушкул аст. Аксаран омили динӣ ба низоъ ба сифати ҳамсафар ҳамроҳ мегардад ва аз ҷониби тарафҳои даргир бо мақсади ба даст овардани ҳадафҳои шахсӣ ва аксаран прагматикӣ, истифода мешаванд.

Сабабҳои низоъҳои диниро метавон дар шакли зиддиятҳои минтақавии таърихӣ, қаламравӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ-маданӣ ва дигар ҳосиятҳо тасаввур кард. Дар байни акторҳои асосии низоъ, ки барои пайдошавии низоъ сабаб мегарданд, метавон характери бисёрдинии давлат, ҷиҳатҳои ҳоси сохтмони давлатӣ, поймолкунии ҳуқуқҳои гурӯҳҳои алоҳидаи динии аҳоли, иқтисодӣ, ҳарбӣ ё ёрии сиёсии ҳаракати оппозитсионии динӣ аз хориҷ, даҳолати баъзе давлатҳо бо қорҳои дохилии дигар давлатҳо бо баҳонаи мубориза ба муқобили вайронкунии ҳуқуқи ҳамдинон ва ғ. –ро ном бурд.

Тадқиқотҳо нишон медиҳанд, ки вобаста ба мазмун ва хусусиятҳои дохилии худ, моделҳои гуногуни диндорӣ дорои иқтидори мухталифи низоъангезӣ мебошанд. Аз ин рӯ, сатҳи эҳтимолии низоъ дар ҳар як конфессия ба ҳамин хусусиятҳо вобаста аст, ки кадом тарҳ ё ин ки намуд дар байни пайравони он афзалият дорад. Дар диссертатсия зикр гаштааст, ки «низоъ» ва «низои динӣ» аз нуктаи назари низоъшиносӣ метавонад ҳамчун ҳолати кушода ва аксари мавридҳо идомаи мубориза, ё ҳолати ноҳамоҳангӣ тавсиф гардад. Зеро тамоми ҳаёти инсонӣ бо низоъҳо тавсиф мешавад ва тибқи қонуни ягонагӣ ва муборизаи бо ҳам зидҳо, низоъҳо на танҳо имкон доранд вайроншавихоро ба дунбол оваранд, балки он ғахворае низ мебошанд, ки дар он чизи тамоман нава тавлид мегардад.

Барангезандаҳои низоъҳои динию сиёсӣ, бештар аз қабилӣ саъю талош барои доштани бартарият; ҳимояи манфиатҳои диндорон, зоҳир намудани таҷовузкорӣ; худхоҳӣ ба низои динӣ ва ғ., хос мебошанд. Қобили қабул будани нуктаҳои болоӣ, ки ба тамоми динҳои ҷаҳонӣ ва ҷараёнҳои гуногун ва сершумори он хос аст, дар ниҳояти амр онҳоро ба дин табдил медиҳад ва айни замон барангезандаи қавитарин ба ҳисоб меравад. Бо тақия ба таҳлили мавҷуда метавон хулоса кард, ки низоъҳои динӣ дорои табиати пайваста ва давомдор мебошанд.

Инкишофи низои динӣ беш аз ҳама ба омилҳои сотсиенталӣ, аз қабилӣ этнизатсия ва сиёсишавии дин, инчунин ба омилҳои дохилидинӣ, чун афзоиши таҳаммулнопазирии мазҳабӣ, шиддат гирифтани рақобати рӯҳоният ва хусусияти ғайриичтимоии баъзе таълимотҳо марбут аст. Инчунин, инкишофи низоъҳои динӣ аз он вобастааст, ки манфиатҳои кадом табақа дар низоъ бархӯрд мекунанд, тавоноӣ ва робитаи онҳо бо ҳокимият чӣ тавр сурат мегиранд. Вобаста аз характери созандагӣ ва ё харобкории низоъ ва

шиддатнокии он вай, ё анҷом меёбад (бо роҳи ёфтани ҳалли созишкорона ва ғ.), ё бо ғалабаи яке аз тарафҳо ва аз байн рафтани тарафи дигар (масалан, – низои калисои католикӣ ва фирӯагоиҳо: албигойӣҳо, кабошъҳо, аверроистҳои ва ғ.). Агар низои динӣ дар муддати кӯтоҳ анҷом наёбад, метавонад ба ҷанги динӣ табдил ёбад, ки дар қатори талаботи динӣ талаботи сиёсӣ ҳам пешниҳод карда мешаванд. Душман дар чунин ҷанг аллакай на ҳамчун одам, балки ба сифати душмани дин ва халқ баромад мекунад, ки мубориза бо ӯ характери принсипалӣ мегирад. Боиси тазаккур аст, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низои динӣ ва байнидинӣ вучуд надоштанд.

Дар рафти таҳқиқот чунин вазифаҳо гузошта шуда, ҳаллу фасли худро ёфтаанд: мафҳумҳои низоъ, дин ва низоъҳои динӣ муайян гардида, моҳияти низои динӣ мавриди таҳлилу баррасӣ қарор дода шуд, тақсимбандии онҳо ошкор гардонид шуд, марҳалаҳои инкишофи низои динӣ ва роҳҳои бартараф кардани онҳо муайян карда шуд

Чӣ тавре ки таҳқиқ ва таҳлилҳо нишон медиҳад, зухуроти низоъҳои динӣ дар олами муосир, дар мисолҳои низои арабу исроилӣ, низои Ирландияи Шимолӣ, Қафқози Шимолӣ, Чеченистон, Лубнон, Сурия ва ғ. нишон дода шуданд. Низоъҳои дар заминаи динӣ ба вучуд омада, дорои табиати зӯроварӣ мебошанд ва аксаран онҳоро бархӯрдҳо, эътирозҳо, амалҳои террористона ва амалиёти ҳарбӣ ҳамроҳӣ мекунанд, ки чун қоида дар онҳо ҳазорон одамони бегуноҳ ба қатл мерасанд. Оқибатҳои ҳаробкоронаи низоъҳои динӣ нишон дода шудаанд: ҳалалдор шудани вазъи ҷомеа; бухронҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ; ҷангҳои динӣ; ноқаноатмандиҳо аз қарорҳои низоъ ва имкони такроршавии онҳо; ҷудоихоҳӣ дар заминаи динӣ; ҷудой дар дохили дини мушаххас; таассуби динӣ; вайроншавии истиқлолияти кишвар ва ғ., мебошанд, ки дар рисолаи мазкур ба таври васеъ мавриди таҳқиқ қарор дода шудаанд.

Дар рисола роҳҳои ҳалли фасли гуногун ва бартарафкунии низоъҳои динӣ мавриди омӯзиш, таҳқиқ ва таҳлил қарор гирифтаанд. Методи нисбатан самараноки ба танзим даровардани низоъ, махсусан, миёнаравӣ ошкор гардонидани шуд, зеро тибқи ин метод ҷониби сеюм ҳамроҳ шуда, кӯшиш хоҳад кард, ки низои бавучудомадаро дар заминаи бегаразӣ ва гуманистӣ ҳалли фасл намояд.

Дар асоси рисолаи ҳеш метавон ба хулоса омад, ки низоъҳои динӣ натиҷаи бархӯрди арзишҳои мутлақ буда, онҳо тавсифнашаванда мебошанд, ки дар таърихи ташаккули динҳо ва ҳодисаҳои асосӣ ёфтаанд. Дар рисола қайд карда шудааст, ки эҳсосоти одамон нисбат ба дини худашон омили асосӣ мебошанд, зеро маҳз эҳсосоти худ ба худ рӯйдигандаи одамон - зухуроти ғайриихтиёрӣ мебошанд ва онҳоро наметавон пешгӯӣ ва пешгирӣ кард.

Давлат бояд муносибати худро ба тамоми динҳои мавҷуда якхела дар асоси қонун “Дар бораи озодии виҷдон ва иттиҳодияҳои динӣ” ва Конститутсия ба роҳи монади ва дар ҳолати пайдо шудани масъалаҳои ҳалталаб мусоидат намояд. Дар ҳолати акс, ин боиси норозигӣ аз ҷониби динҳои ҳуқуқҳояшон маҳдудшуда мегардад ва ин бошад дар навбати худ метавонад, ба методи ба роҳи зӯрӣ ҳалли фасл кардани низоъ табдил ёбад. Аз ин рӯ, заминаи қонунгузориро нисбат ба сиёсати давлатӣ дар соҳаи дин боз ҳам такмил бояд дод. Қонунҳо ва меъёрҳои ҳуқуқии махсусро дар бораи фаъолиятҳои дурӯғин, назди динӣ ва деструктивӣ бояд коркард намуд, ки барои инкишофи инфиродӣ, баробарии гуруҳӣ ва амнияти ҷамъиятӣ таъсири манфӣ мерасонанд. Дар асоси баҳодиҳии экспертӣ ва мониторинги ҷамъиятӣ, инчунин дар сатҳи қабули ошкоро бояд дар байни амалҳои маданиятофар ва дурӯғини динӣ тафовут гузоштанро тавонист. Барои коркарди қоидаҳои ба таври комплексӣ бо ҳам алоқаманди соҳаи дин, маориф, таълиму тарбия, оила –

муносибатҳои оилавӣ ва истеҳсолиро бояд мавриди қарор ва таҳия қарор дод ва муносибатро нисбат ба таълими динӣ ва маорифи динӣ, ки он набояд шаклӣ, балки ҳосияти маърифатӣ-сиёсӣ дошта бошад. Зеро ба фазли ҳамкориҳои якҷояи давлат ва ташкилотҳои динӣ, якдигарфаҳмиҳои дохилии ҷомеа ба даст оварда мешавад ва ин бошад барои инкишоф ёфтани ҷомеа мусоидат хоҳад кард.

Ҳамин тариқ, натиҷаҳои таҳқиқоти робитаҳои тарафайни муносибатҳои байнидинӣ ва раванди модернизатсияи ҷомеаи ҷаҳониро ҷамъбаस्त намуда, ба чунин хулосаҳо мерасем:

- аввалан, ваҳдати динӣ унсури устувори ҳар як тамаддуни минтақавии суперэтносҳо бояд бошад.

- дуввум, муқаддамоти низоъҳои динӣ амалан дар ҳар минтақа бо таркиби полиэтникаии аҳоли вучуд доранд, ки дар он ҷо вобаста аз сабабҳои гуногун муносибатҳои байни динҳо дар сатҳи болои шиддатнокӣ қарор доранд. Дар он ҷое, ки ҷудой мувофиқат менамоянд ва ё якдигарро бурида мегузаранд, ин шиддатнокӣ табиати возеҳи этнодиниро дар худ таҷассум менамояд. Таҳлилҳо нишон доданд, ки пайдошавии низоъҳои динӣ бо амали ҷаҳор омил шарҳу баён меёбанд:

- мавҷудияти тамоюлҳои «сохторӣ» ва «зиддисохторӣ» дар инкишофи ҳама гуна системаи ҷомеа;

- меъёри мувофиқат қардан ё нақардани ҳудудҳои сарҳадӣ, этнос ва дин;

- таъсири равандҳои зернизомии динӣ дар ҷомеаи руҳдиханда;

- хусусияти ҳуди муносибатҳои динӣ.

- сеюм, ҳуди динҳо на дар муносибатҳои иҷтимоӣ ва на сиёсӣ организи яклухтро ташкил намедиханд. Дар дохили онҳо ҷараёнҳои гуногун, баъзан рақобаткунанда ва баъзан душманона (бидъатҳо, старообрядчество дар православия, ваҳхобия дар ислом ва ғ.) вучуд доранд. Умумияти динӣ, миллатҳо ва давлатҳоро

нашуста, хусусиятҳо ва манфиатҳои халқҳои ба он алоқамандро барҳам намебаронад, вай на инкишофи бенизими муносибатҳои байни онҳо ва на ба танзимдариҳои ӯсиштаи низоъҳои ба вучудояндаро таъмин намегардонад. Баъзан ҳодисаҳои низ вучуд доранд, ки тафоввутҳои динӣ, идеалҳо ва кайфиятҳои ба онҳо вобаста дар назди таҳдидҳои муҳими манфиатҳои одамон ба ҷои дуҷум меғузаранд. Халқҳо ва давлатҳои, ки ба динҳои гуногун тааллуқ доранд, қодиранд, ки барои амалӣ гаштани мақсадҳои умумии берун аз дин вучуддошта бо ҳам муттаҳид шаванд. Маҳз бо ҳамин ҷунин далел шарҳ дода мешавад, ки дар олами муосир равандҳои на танҳо рақобати байни динҳо, балки ҳамкорӣ ва ба ҳам наздикшавии онҳо ба мушоҳида мерасад.

– ҷаҳорум, моҳияти иҷтимоию сиёсии омилҳои дин на танҳо дар низоъҳои гуногун, балки ҳатто дар марҳалаҳои гуногуни ҳуди ҳамон як низоъ ҳалқунанда намебошанд. Аммо ҷизи асосӣ аз он иборат аст, ки дар ҳар ҳолат низоъ натиҷа ва шакли воқуниши одамон ба вайрон кардани ҳуқуқҳои динӣ ва озодиҳои онҳо оварда мерасонад.

Дар ҳулоса ҳаминро таъкид карданӣ ҳастем, ки ҳодисаҳои солҳои 90-уми асри XX дар Тоҷикистонро набояд қабои динӣ пӯшонд, гарҷанд дар он қувваҳои ҳаракатдиҳандаро қисме аз диндорони Тоҷикистон ташкил медоданд. Бояд илова карл, ки хусусияти низои сиёсӣ дар Тоҷикистон дар он зоҳир мешавад, ки ҳаракатҳои демократӣ бо қувваҳои исломӣ ҳамкориҳои тавбаам доштанд ва ин то як андоза дар байни муҳаққиқони аз воқеият дур ба низоъ баҳои динию сиёсӣ медоданд, ки мо ба ҷунин ҳулосагириҳои онҳо розӣ буда наметавонем.

Ҳамин тариқ, мо мебинем, ки натиҷаи умумии динии охири асри XX ва ибтидои XXI зиддиятноқ мебошад - ғалабаи ниҳии дунявият бар дин дар олами масеҳии «Аврупой» бо бозгашти дин ба ҳаёти ҷомеаи муосир мувофиқат менамояд. Сарфи назар аз он, ки

вай дар шаклҳои нав то ҳанӯз мавриди андеша қарор нагирифта бошанд ҳам.

Ҳамин тариқ, ба тамоми далелҳои дар боло овардашуда така намуда, метавон таъкид кард, ки мавзӯи “Ташаккулёбии низоҳои динӣ-сиёсӣ ва хусусиятҳои онҳо дар шароити олами тағйирёбанда” яке аз масъалаҳои муҳимтарини илмҳои сиёсӣ ба ҳисоб рафта, омӯзиш, таҳқиқ ва таҳлили он аз аҳамият ҳолӣ набуда, моро лозим омад, ки то ҳадди имкон ба моҳияту мазмуни он таваҷҷуҳи махсус зоҳир намоем ва ба ҳулосаҳои мушаххас биёем. Ҳамин нуқтаро бояд зикр кард, ки низоҳои динию сиёсӣ дар ҷаҳони тағйирёбанда ба яке аз масъалаҳои глобалӣ табдил ёфтаанд.

2. Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳо

Яке аз масоили мубрами замони муосир, ки бидуни шак дар қатори масоили глобалӣ қарор дорад, масъалаи низоҳои динӣ-сиёсӣ мебошад. Таҳлили ҳамачонибаи назариявӣ-методологӣ ба муаллиф кӯмак намуд, ки моҳияти онро кушода, унсурҳои асосии онро ошкор ва алоқаи онро бо дигар масоил, аз ҷумла омили динӣ, муайян намояд. Муаллиф нишонаҳои хоси низоҳои динӣ-сиёсиро ҷудо намуда, роҳҳои асосии ҳаллу фасли онҳо, ҳадаф ва дурнамои онро мушаххас ва муайян намуд.

– дар шароити рушди технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ ва амалӣ гардидани ҷангҳои иттилоотӣ афзоиши падидаҳои кибертерроризм ва киберэкстремизм ба мушоҳида мерасад. Дар баробари сохторҳои қудратӣ, ки онҳо дар самти мубориза бо ин падидаҳо масъулиятро бар душ доранд, инчунин дар ҳар як муассисаи давлатӣ шубҳаҳои робита бо ҷомеа бояд таъсис дода шавад. Дар ин маврид бояд роҳу усулҳои истифодабарии «неруи нарм» ба инобат гирифта шавад. Зеро ташкилотҳои экстремистӣ-террористӣ бо истифода аз роҳу усулҳои гуногун, аз ҷумла бо истифода аз иқтидори васеи шабакаи интернет ҳамарӯза барои паст задани шаъну шарафи нухбагони ҳукмрон ва беобрӯ намудани давлату ҳукумат кӯшиш намуда истодаанд.

Чунин амали онҳоро “неруи нарм” номидан мумкин аст. Аз ин рӯ, дар муқобили онҳо бояд давлату ҳукумат низ “неруи нарми” худро ба воситаи шуъбаҳои робита бо ҷомеа истифода барад.

– имрӯз яке аз вазифаҳои муҳими ҷомеаи Тоҷикистон ҳамчун узви комилҳуқуқи ҷомеаи башарӣ дар соҳаи таъмини бехатарӣ ва амнияти ҷаҳонӣ, коркарди минбаъда ва роҳандози намудани ҳамкориҳои байналмиллалӣ дар самти роҳ надодан ва пешгирӣ кардани низоъҳои динӣ-сиёсӣ ва шаклҳои дигари ифротгароӣ дар ҷаҳон маҳсуб мешавад. Дар баробари омӯзиши фанни “Диншиносӣ” донишҷӯён бояд ба асосҳои мазҳаби ҳанафӣ шинос шуда, роҳҳои воқеии ҷалби онҳо ба дигар равишҳои динӣ-ифротӣ пешгирӣ шавад. Дар ин самт метавон аз неруи кормандони соҳаи дин истифода бурда, дар байни намозгуздорон курсҳои махсуси маърифати исломро бо мақсади ҷалб нашудан ба ҳизбу ҳаракатҳои сиёсӣ ҷорӣ кард.

– барои суботи вазъи Осиёи Марказӣ бояд тамоми кишварҳои он механизми нисбатан самараноки татбиқи роҳҳои пешгирии ин падидаи номатлубро роҳандозӣ карда, риоя ва иҷрои ҳатмии онҳоро дар қаламрави кишварҳои Осиёи Марказӣ амалӣ гардонанд ва дар самти ҳамкориҳои минбаъда ҷораҳои илман асоснок қабул намоянд.

– таҳлили муносибатҳои байни ташкилотҳои динӣ ва давлатӣ нишон медиҳад, ки сарфи назар аз вучуд доштан ва қабул шудани қонунҳои танзимкунандаи ин муносибатҳо ҳанӯз ҳам нуқсонҳои камбудии алоҳида вучуд доранд, ки ислохталаб ва ба коркарди концепсияҳои нав ниёзманд мебошанд. Ҳамкориҳои судманди ташкилотҳои динӣ ва давлатӣ дар самти ҷалб нашудан, фирефта нашудан ва гумроҳ нашудани ҷавонон барои рушду камоли ҷомеа, тарбия намудани кадрҳои баландхатисоси соҳаи дин ва тарафдорони сиёсати давлат махсусан дар шароити муосир ниҳоят зарур мебошад.

– норавшан будани мавқеи геосиёсии ҷаҳон, инкишоф ва дурнамои ҳаллу ҷасли проблемаҳои глобалии ҷаҳон, аз ҷумла мубориза

ба муқобили зухуроти ифротгарой, терроризм, низоъҳои динӣ-сиёсӣ ва ғ. моро водор менамоянд, ки барои зиндагии дурахшон ва саодатмандонаи наслҳои оянда, аз ҳоло омодагӣ дида, сатҳи худшиносӣ ва ватандӯстии онҳоро дар сатҳи зарурӣ роҳандозӣ ва тарбияву парвариш намоем, то ҳар як шаҳрванд эҳсос намояд, ки манфиати воқеии онҳо дар чисту чангҳо, низоъҳо, ифротгарии терроризм ба онҳо чӣ медихад. Ҳамин нуктаи муҳимро бояд таъкид кард, ки аксари мардумон ва ҳатто кормандони масъул чунин ақида доранд, ки мубориза ба муқобили ифротгароӣҳои динӣ-сиёсӣ вазифаи ниҳодҳои қудратӣ мебошад. Чунин тарзи муносибат қатъиян шикаста шуда, ҳар як фарди соҳибақл бояд масъулиятро дар ин самт эҳсос намояд.

– тавсияҳои муҳаққиқро метавон дар раванди дарсҳои фанни сиёсатшиносӣ, фалсафаи дин, фалсафаи сиёсат, сотсиологияи дин ва диншиносӣ дар макотиби олии Тоҷикистон истифода бурд.

– дар баробари ин худшиносӣ ҳамчун яке омилҳои тавоноии пешгирии низоъҳои динӣ-сиёсӣ, ба ҳизбу ҳаракатҳои ифротӣ нағаравидани ҷавонон мебошад.

– тарбияи насли наврас дар рӯҳияи инсондӯстӣ, таҳаммулпазирӣ, эҳтиром, тарбия ва парвариш додани насли дорон ахлоқи ҳамида низ аз воситаҳои муҳими пешгирии низоъҳои динӣ-сиёсӣ мебошад.

– пешгирӣ ва мубориза бо ҳама гуна шаклҳои зухуроти ифротгароии динӣ-сиёсӣ бояд аз самтҳои афзалиятноки стратегии сиёсати давлатӣ буда, давлат бояд барномаи махсуси давлатиро таҳия намуда, бо тадриҷ онро амалӣ созад. Дар ин барнома масъалаи ба чунин гурӯҳҳо ҷалб шудани ҷавон ҳамаҷиҳата мавриди таҳлил ва омӯзиши мутахассисон қарор гиранд, то роҳҳои таблиғи ташвиқи падидаҳои номатлубро дар байни ҷавонон чӣ берун аз кишвар ва чӣ дар кишвар саривақт пешгирӣ шаванд.

— аз неруи тавонои вазорати фарҳанг, созмонҳои ҷавонон, садою симо, маҷаллаву рӯзномаҳо самаранок истифода бурда, воқеияти ин ҳизбу ҳаракатҳо ва мақсадҳои ифротгароёна, пеш аз ҳама ҳавфу ҳатар ва натиҷаҳои ҳузнангези онҳо ба мардум ва пеш аз ҳама огоҳ намудани ҷавонон ба манфиати қор аст. Тавсияҳои муаллиф ва хулосаҳои диссертатсия ҷиҳати фаъолият дар самти мубориза бар зидди ифротгароӣ ва тундгароии динӣ метавон мавриди истифода қарор дод.

РӯЙХАТИ АДАБИЁТИ ТАҲҚИҚОТИ ДИССЕРТАТСИОНӢ

Санадҳои меъёрӣ ҳуқуқӣ:

- [1]. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи “Мубориза бар зидди терроризм” қонуни амалкунанда. Санаи қабул: 16.11.1999 //Ахбори МОҶТ. [матн] / Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 25.12.15с.,№1266.
- [2]. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи мубориза бар зидди экстремизм” қонуни амалкунанда. Санаи қабул: 08.12.2003 //Ахбори МОҶТ. [матн] / Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27.11.19с.,№1146.

**Асарҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ Пешвои миллат Президенти
Ҷумҳурии Тоҷикистон,
мухтарам Эмомалӣ Раҳмон**

- [3]. Раҳмон Эмомалӣ. Муҳити зиндагӣ ва олами андешаҳои Имоми Аъзам: асари илмӣ. [матн] / Эмомалӣ Раҳмон. - Душанбе: Шарқи озод, 2009. – 368 с.
- [4]. Эмомали Раҳмон. О времени и о себе. [матн] / Эмомали Раҳмон. - Душанбе: «ЭР-граф», 2015. – 232 с.
- [5]. Эмомали Раҳмон. О современном мире и основных аспектах внешней политики Республики Таджикистан. [матн] / Эмомалӣ Раҳмон. - Душанбе: Контраст, 2019. – 222 с.
- [6]. Эмомали Раҳмон. Таджики в зеркале истории. От Арийцев до Саманидов. [матн] / Эмомали Раҳмон. - Душанбе: «Ирфон», 2012. – 676 с.
- [7]. Эмомали Раҳмонов. Независимость Таджикистана и возрождение нации. Т.1. [текст] / Эмомали Раҳмон. - Душанбе: "Ирфон", 2006. – 480 с.
- [8]. Эмомалӣ Раҳмон. Истиқлолияти Тоҷикистон ва эҳёи миллат [матн] / Эмомалӣ Раҳмон. - Душанбе: «Ирфон», Чилди ёздаҳум. 2011. – 576 с.
- [9]. Эмомалӣ Раҳмон. Истиқлолияти Тоҷикистон ва эҳёи миллат. [матн] / Эмомалӣ Раҳмон. - Душанбе: «Ирфон», Чилди ҳаштум. 2009. – 576 с.
- [10]. Эмомалӣ Раҳмон. Истиқлолияти Тоҷикистон ва эҳёи миллат. [матн] / Эмомалӣ Раҳмон. - Душанбе: «Ирфон», Чилди дувоздаҳум. 2016. – 560 с.
- [11]. Эмомалӣ Раҳмон. Мавлоно ва тамаддуни инсонӣ. [матн] / Эмомалӣ Раҳмон. - Душанбе: «Бухоро», 2012. – 132 с.

- [12]. Эмомалӣ Раҳмон. Уфуқҳои Истиқлол. [матн] / Эмомалӣ Раҳмон. - Душанбе: Эр-граф, 2018.
- [13]. Эмомалӣ Раҳмонов. Истиқлолияти Тоҷикистон ва эҳёи милат. [матн] / Эмомалӣ Раҳмон. - Душанбе: «Ирфон», Ҷилди ҳафтум. 2007. - 480 с.

Китобҳо:

- [14]. Абдулатипов Р. Г. Судьбы ислама в России: история и перспективы. [текст] / Р. Г. Абдулатипов - М., Мысль, 2002. - 319 с.
- [15]. Андреева О.А. Стабильность в контексте социокультурного развития, [текст] / О.А. Андреева Таганрок, 2000. – 232 с.
- [16]. Анцупов А. Я, Прошанов С. Л. Конфликтология: междисциплинарный подход, обзор диссертационных исследований. [текст] / А. Я. Анцупов, С. Л. Прошанов - М., 1997.– 239 с.
- [17]. Анцупов А. Я. Краткий словарь – справочник по конфликтологии. [текст] / А. Я. Анцупов – М., АПК и ППРО, 2005. – 526 с.
- [18]. Анцупов А. Я. Социальный конфликт: теория и практика (Монография) [текст] / А. Я. Анцупов – М., АПК и ППРО, 2006. – 551 с.
- [19]. Анцупов А. Я. Социология конфликта как специальная социологическая теория, ее структура и функции //Россия: Центр и регионы. Вып.18. [текст] / А. Я. Анцупов – М., РИЦ ИСПИ РАН, 2006. – 551 с.
- [20]. Анцупов А. Я., Прошанов С.Л. Российская конфликтология. Аналитический обзор 607 диссертаций. XX век. [текст] / А.Я. Анцупов, С. Л. Прошанов – М., ЮНИТИ- ДАНА, 2004. – 704 с.

- [21]. Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Конфликтология: теория, история, библиография. [текст] / А.Я. Анцупов, А.И. Шипилов - Мин. обороны России. Воен. ун-т. - М., 1996. - 143 с.
- [22]. Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Конфликтология: Учеб. пособие для студентов вузов. [текст] / А.Я. Анцупов, А.И. Шипилов - М., ЮНИТИ, 1999. - 521 с.
- [23]. Арухов З.С. Экстремизм в современном исламе. [текст] / З.С. Арухов - Махачкала, 1999. – 162 с.
- [24]. Ашуров М. К. Мирное разрешение конфликтов: процесс и осмысление. [текст] / М. К. Ашуров - М., РАГС, 2008. – 113 с.
- [25]. Баширов Л.А. Ислам и этнополитические процессы в современной России. (Точка зрения) [текст] / Л. А. Баширов. – РАГС при Президенте РФ. Каф. религиоведения. М.: Изд-во РАГС, 2000. - 101 с.
- [26]. Бергер П. Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания: [текст] / П. Бергер - Пер./ Моск. филос. Фонд. - М., Academia-центр: Медиум, 1995. – 323 с.
- [27]. Бьюкенен П. Смерть Запада. [текст] / П. Бьюкенен - М., 2003. – 444 с.
- [28]. Василенко В.И. Терроризм как социально-политический феномен [текст] / В.И. Василенко - РАГС при Президенте РФ. М., Изд-во РАГС, 2002. - 219 с.
- [29]. Введение в политологию. [текст] / Введение в политологию. - М., 1998. - С. 10
- [30]. Вебер М. Избранные произведения. [текст] / М. Вебер - М., Прогресс, 1990. – 805 с.
- [31]. Гараджа В.И. Социология религии, [текст] / В.И. Гараджа - М., 2001; Гараджа В.И. Религиоведение, [текст] / В.И. Гараджа М., 2008. – 223 с.
- [32]. Герейханов Г.П. Религиозная ситуация на Северном Кавказе и ее учет в управленческой деятельности органов и войск ФПС

- России (философско - политологический анализ): Автореферат дис. на соискание канд. филос. наук. [текст] / Г.П. Герейханов - М., Академия ФПС, 1999. – 238 с.
- [33]. Глебов И.Н., Золотарев В.А. Основные концептуальные положения национальной безопасности России в XXI веке. [текст] / И.Н. Глебов, В.А. Золотарев - М., 2000. – 48 с.
- [34]. Глухова А.В. Политические конфликты: основания, типология, динамика: Теоретическо-методологический анализ. [текст] // А.В. Глухова - М., Эдиториал УРСС, 2010. – 277с.
- [35]. Григорьева Л.И. Новые религиозные движения и государство в современной России [текст] // Л.И. Григорьева Законодательство о свободе совести и правоприменительная практика в сфере его действия: Материалы семинаров. М., Институт религии и права, 2001. – 90 с.
- [36]. Данилин И.В. Локальные конфликты зарубежом и интересы России [текст] // И.В. Данилин - М., Центр, полит. Информ. 2003. – 107 с.
- [37]. Дейниченко П. XXI век: история не кончается, [текст] // П. Дейниченко - М., Олма-Пресс, 2002. – 349 с.
- [38]. Дмитриев А.В. Конфликтология: [текст] // А.В. Дмитриев - учеб. пособ., М., 2000. – 320 с.
- [39]. Дмитриев А.В. Политическая конфликтология перед новыми вызовами: [текст] // А.В. Дмитриев - Монография, Воронеж, 2001. – 282 с.
- [40]. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение. [текст] / Э. Дюркгейм - М., Канон, 1995. – 400 с.
- [41]. Здравомыслов А. Г. Межнациональные конфликты в постсоветском пространстве. [текст] // А. Г. Здравомыслов - М., 1997. – 286 с.

- [42]. Зеленков М. Ю. Государственно-религиозные отношения: правовой аспект: учеб. пособие [текст] // М. Ю. Зеленков - М., Юрид. ин-т МИИТа, 2004. – 156 с.
- [43]. Зеленков М. Ю. Межнациональные конфликты: проблемы и пути их разрешения (правовой аспект), [текст] // М. Ю. Зеленков - Воронеж, ВГУ, 2006. – 262 с.
- [44]. Зеленков М. Ю. Религиозные конфликты: проблемы и пути их решения в начале XXI века (политико-правовой аспект). [текст] // М.Ю. Зеленков - Воронеж: Воронежский государственный университет, 2007. – 244 с.
- [45]. Зеленков М. Ю. Социальная конфликтология. [текст] // М. Ю. Зеленков - М., Юридический институт МИИТа, 2003. – 262 с.
- [46]. Зеленков М. Ю. Социология конфликта, [текст] // М. Ю. Зеленков - М., Юридический институт МИИТа, 2011. – 272 с.
- [47]. Зиммель Г. Избранное. [текст] / Г. Зиммель - М., Юрист, 1996. – 607 с.
- [48]. Зокиров Г. Н., Мочарошиносӣ, [матн] // Г. Н. Зокиров - Душанбе, 2002. - 204 с.
- [49]. Игнатенко А. А. Политический радикализм в исламе, [текст] // А.А. Игнатенко - М., Институт религии и политики, 2001. – 256 с.
- [50]. Игнатенко А. А. Халифы без халифата, [текст] // А. А. Игнатенко – М., «Наука» 1988. – 208 с.
- [51]. Игнатенко А.А. Ислам и политика: Сборник статей. [текст] / А.А. Игнатенко - М., Институт религии и права, 2004. – 254 с.
- [52]. Игнатенко А. А. Самоопределение исламского мира. - Ислам и политика. [текст] // А. А. Игнатенко - М., 2001. – 256 с.
- [53]. Имомов Ш. Таърихи бедории миллӣ ва истиқлоли Тоҷикистон, [матн] // Ш. Имомов - Душанбе, 2003. – 368 с.
- [54]. Ирхин Ю.В. Политология. [текст] / Ю.В. Ирхин - М., 1996. - С. 164

- [55]. Ислам на постсоветском пространстве. // Под ред. А. Малащенко и М. Брилл Олкотт. [текст] // Под ред. А. Малащенко и М. Брилл Олкотт. - М., Арт-бизнес-центр. 2001. – 320 с.
- [56]. Кисилёв С.Г. Проблема взаимосвязи цивилизаций и войн в мировой философской мысли и современные вызовы России. [текст] / С.Г. Кисилёв - М., ВАГШ, 1998.
- [57]. Классики мирового религиоведения. Антология. [текст] / Классики мирового религиоведения. - В 2 т. Т.1., 1996-1998. - С. 432-496
- [58]. Кривельская Н. В. Религиозная экспансия против России. [текст] / Н. В. Кривельская - М., 1998. – 36 с.
- [59]. Кудрина Н. Н. Политический терроризм: сущность, формы проявления, методы противодействия. [текст] / Н. Н. Кудрина - СПб., 2000. – 211 с.
- [60]. Кудрявцев А.И. Проблемы религиозного экстремизма на Северном Кавказе [текст] / А.И. Кудрявцев - Центральная Азия и Кавказ. 2000. №3(9).
- [61]. Кудрявцев В.Н. Терроризм и религия. [текст] / В.Н. Кудрявцев - М., 2005. – 201 с.
- [62]. Малащенко А. В. Религиозный фундаментализм в контексте глобальных перемен // Глобальные социальные и политические перемены в мире. [текст] // А. В. Малащенко - М., 1997. – 25 с.
- [63]. Малащенко А. Мусульмане в начале века: надежды и угрозы. [текст] // Малащенко А. - М., 2002. - 23 с.
- [64]. Малащенко А., Филатов С. Религия и конфликт. [текст] // А. Малащенко, С. Филатов – Центр Карнеги. – М., РОССПЭН, 2007. – 287 с.
- [65]. Малащенко А.В. Политический тупик или альтернатив развития // Азия и Африка сегодня. [текст] / А.В. Малащенко –

- М., 1994. №1. 224 с.
- [66]. Махмадов А. Н. Сотсиологияи низоъ, [матн] // А. Н. Махмадов - Кулоб, “Сада”, 1995. – 29 с.
 - [67]. Махмадов А. Н. Социология конфликта, [текст] // А. Н. Махмадов - Куляб, 2005. – 160 с.
 - [68]. Махмадов А. Н., Хопёрская Л. Л. Национальное примирение: перспективы развития суверенного таджикского государства, [текст] // А. Н. Махмадов, Л. Л. Хопёрская - Душанбе, 2017. – 167 с.
 - [69]. Махмадов А. Н., Хопёрская Л. Л. Современный Таджикистан: диалектика независимости и интеграции (политико-правовой анализ), [текст] // А. Н. Махмадов, Л. Л. Хопёрская - Душанбе, 2016. – 361 с.
 - [70]. Маҳмадов А. Н. Сиёсатшиносӣ, [текст] // А. Н. Маҳмадов - Душанбе, 2010. – 442 с.
 - [71]. Маҳмадов А. Н. Тоҷикистон дар масири истиқлолият, [матн] // А. Н. Маҳмадов - Душанбе, 2000. – 92 с.
 - [72]. Микульский Д.В. Анатомия гражданской войны в Таджикистане [текст] / Д.В. Микульский - М., 1997. – 160 с.
 - [73]. Миротворческий процесс в Таджикистане: консолидация и гарантирование миротворческого процесса // Материалы Международной научно-практической конференции, [текст] / Душанбе, 1999. – 431 с.
 - [74]. Митрохин Л. Н. Религиозные культы в США. [текст] / Л.Н. Митрохин - М., 1984. – 64 с.
 - [75]. Митрохин Л. Н. религия и культура (социально-философские очерки), РАН Инс-т истории, [текст] // Л. Н. Митрохин - М., ИФРАН, 2000. – 318 с.
 - [76]. Митрохин Л.Н. Религии нового века. [текст] / Л.Н. Митрохин - М., 1985. – 160 с.

- [77]. Митрохин Н. А. Русская православная церковь и греко-католики на Западной Украине // Отечественные записки. [текст] // Митрохин Н. А. - М., 2002. - № 7. – 648 с.
- [78]. Модестов С. А. Геополитика ислама. [текст] // С. А. Модестов - М., Молодая гвардия, 2003. – 190 с.
- [79]. Муқаддимаи низоъшиносӣ (китоби дарсӣ барои мактабҳои олии Ҷумҳурии Тоҷикистон), [матн] // Муқаддимаи низоъшиносӣ - Душанбе “ЭР-граф”, 2006. - 272 с.
- [80]. Мухаббатов А. Политология. Учебник для высших учебных заведений [текст] / А. Мухаббатов. Душанбе: Истеъдод, 2013. – 392 с.
- [81]. Мухаббатов А., Ҳизбҳои сиёсӣ: воқеият ва дурнамо. [матн] // А. Мухаббатов - Душанбе, 2011. – 143 с.
- [82]. Мухаббатов А., Шаъбонов Н., Ҳукмишоев З., Психологияи сиёсӣ (воситаи таълимӣ), [матн] // А. Мухаббатов, Н. Шаъбонов, З. Ҳукмишоев - Душанбе, 2017. – 163 с.
- [83]. Мчедлов М. П. Вера. Этнос. Нация. [текст] / отв. ред. М.П. Мчедлов - М., 2007 – 367 с.
- [84]. Мчедлов М. П. Религиоведческие очерки. Религия в духовной и общественно-политической жизни современной России. [текст] // М. П. Мчедлов - М., Изд-во «Научная книга», 2005. – 445 с.
- [85]. Назиров Д.Н., У терроризма нет лица, [текст] / Д.Н. Назиров Астана, 2012. – 510 с.
- [86]. Назриев Д., Саттаров И. Республика Таджикистан: история независимости (хроника событий). Год 1993-й. [текст] // Д. Назриев, И. Саттаров – Душанбе, Ирфон, 2006. – 335 с.
- [87]. Нақши институтҳои сиёсӣ дар ташаккули ҷомеаи шаҳрвандӣ, Маҷлиси конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-назариявӣ, (ш.Душанбе, 12 декабри соли 2018), [матн] // Маҷлиси

- конференсияи ҷумхуриявии илмӣ-назариявӣ, - Душанбе, 2018. - 361 с.
- [88]. Наумец А.Б. Влияние религиозного фактора на возникновение политического экстремизма и терроризма // Современный терроризм: состояние и перспективы. [текст] / А.Б. Наумец - М., Эдиториал УРСС, 2000.
- [89]. Нуруллаев А. А. Религия: влияние на интеграционные и дезинтеграционные процессы в российском обществе // Религия, национальное согласие и возрождение России. [текст] // А. А. Нуруллаев - М., Луч, 1993. – 223 с.
- [90]. Общество и религия. Хрестоматия. [текст] / Общество и религия. Хрестоматия. - М., 1996. - С. 61.
- [91]. Олбрайт М. Религия и мировая политика/ Мадлен Олбрайт; пер. с англ. [текст] / М. Олбрайт– М: Альпина Бизнес Букс, 2007. – 352 с.
- [92]. Олимов К. Сабақҳои низои байни тоҷикон ва дурнамои раванди сулҳ дар Тоҷикистон // Зайгферт А.К. Крайкемайер А. Дар бораи мувофиқати исломи сиёсӣ ва амният дар қаламрави САҲА, [матн] // К. Олимов - Душанбе, Деваштич, 2003.
- [93]. Олимова С., Олимов М. Таджикистан на пороге перемен. [текст] // С. Олимова, М. Олимов - М.: Центр стратегических и политических исследований, 1999. — 167 с.
- [94]. Панарин И.Н. Информационно-психологическое обеспечение национальной безопасности России. [текст] / И.Н. Панарин - М., 1998. – 296 с.
- [95]. Парсонс Т. Система современных обществ. [текст] / Т.Парсонс - М., Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
- [96]. Пирумов В.С. Методологические проблемы обеспечения национальной безопасности России. [текст] / В.С. Пирумов - М., 1996. – 538 с.

- [97]. Прошанов С.Л. К вопросу о понятиях и категориях конфликтологии //Социальные коммуникации: вопросы истории, теории и практики. / Сб. науч. ст. [текст] / С.Л. Прошанов - Ростов н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 2004. - 227 с.
- [98]. Прошанов С. Л. Межличностный конфликт военного руководителя как средство укрепления его авторитарной власти: //Материалы международной конференции. [текст] / С.Л. Прошанов — Ижевск: — Университет, 2000. – 240 с.
- [99]. Раджабов С. А. Международно-правовые аспекты урегулирование вооруженного конфликта в Таджикистане. [текст] / С. А. Раджабов - Душанбе, 2011. – 176 с.
- [100]. Радугин А. А. Введение в религиоведение: курс лекций. [текст] // А. А. Радугин - М., Центр, 2000. – 240 с.
- [101]. Расулов К. Особенности проявления конфликта в Таджикистане, [текст] // К. Расулов - Душанбе, 2000. – 177 с.
- [102]. Религия и глобализация на просторах Евразии, под редю А. Малашенко и С.Филатова, 2-е изд. [текст] // А. Малашенко и С. Филатова, 2-е изд. - М., РОССПЭН, 2009. – 340 с.
- [103]. Религия и конфликт // Под ред. А. Малашенко и С. Филатова.[текст] // А. Малашенко и С. Филатова. - М., 2007. – 560 с.
- [104]. Саидбаев Т.С. Политика и религия // Социально-политические науки. [текст] / Саидбаев Т.С. – М., 1999. № 9.
- [105]. Семенко О.Ю., Политические конфликты и механизмы их разрешения, автореф. канд. полит. наук, [текст] / О.Ю. Семенко - Душанбе, 2002. – 20 с.
- [106]. Сорокин П. Человек, цивилизация, общество. [текст] / П. Сорокин - М., «Политическая литература», 1992. – 543 с.
- [107]. Степанов Е. И. Конфликтология переходного периода: методологические, теоретические, технологические проблемы, [текст] / Е.И. Степанов - М., 1996. – 288 с.

- [108]. Сулимова Т. С. Социальная работа и конструктивные разрешения конфликтов, [текст] // Т. С. Сулимова - М., 1996. – 171 с.
- [109]. Таҷрибаи таърихӣ сулҳи Тоҷикистон. Маҷмӯаи тезисҳои байналмилалӣ (26-27 апр.2001), [текст] / Душанбе, 2001. – 320 с.
- [110]. Трофимчук Н. А. Религия и проблемы национальной безопасности России // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. [текст] / Н. А. Трофимчук – М.: РАГС, 2002. - № 2.
- [111]. Трофимчук Н. А., Свищев М. П. Экспансия. [текст] / Н. А. Трофимчук, М. П. Свищев - Челябинск, 2000. – 218 с.
- [112]. Фарҳанги забони форсӣ, нашриёти “Советская энциклопедия”, [матн] / Фарҳанги забони форсӣ. Москва - 1969. – 853 с.
- [113]. Фарҳанги забони форсӣ, нашриёти “Советская энциклопедия”, [матн] / Фарҳанги забони форсӣ. Москва- 1969. – 706 с.
- [114]. Филимонов Э. Г. Социология и идеологическая сущность религиозного экстремизма. [текст] / Э.Г. Филимонов– М; Знание, 1983. – 64 с.
- [115]. Фурман Д. Е. Религия и социальные конфликты в США. [текст] // Д. Е. Фурман - М., Наука, 1981. - 256 с.
- [116]. Хантингтон С. Запад и столкновение цивилизаций. [текст] / С. Хантингтон - М., 2001. – 603 с.
- [117]. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций и переустройство мирового порядка. [текст] / С. Хантингтон - М., Авенарице, 1997. – 368 с.
- [118]. Хидирова М. У., Конфликт и лидерство в современных условиях, [текст] / М. У. Хидирова - Душанбе, 2006. – 340 с.
- [119]. Хидирова М. У., Низоъ ҳамчун падидаи иҷтимоӣ-сиёсӣ (таҷрибаи Тоҷикистон), [матн] // М. У. Хидирова - Душанбе, 1999.

- [120]. Шарипов С.И., Демократизация политических процессов в Таджикистане, [текст] / С.И. Шарипов - Душанбе, 2000. – 42 с.
- [121]. Шуберт Т. Э. Национальная безопасность России: конституционно – правовые аспекты (сравнительно – правовое исследование). [текст] / Национальная безопасность России: - М., 2001. – 176 с.
- [122]. Энциклопедический словарь Религиоведение Энциклопедический словарь. [текст] / Энциклопедический словарь Религиоведение Энциклопедический словарь. - Изд. Ф.А. Брокгауз, И.А. Эфрон. СПб, 1902.
- [123]. Этничность и религия в современных конфликтах / Рос. акад. наук, Ин-т этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая; отв. ред.: В.А. Тишков, В.А. Шнирельман. [текст] / В.А. Тишков, В.А. Шнирельман. – М., Наука, 2012. – 653 с.
- [124]. Юридическая конфликтология. Под ред. В.Н. Кудрявцева. [текст] // Под ред. В.Н. Кудрявцева - М., 1995. – 316 с.

Мақолаҳо

- [125]. Азиз Ниязи. Таджикистан: конфликт регионов [текст] // Азиз Ниязи - “Восток”, 1997. - №2.
- [126]. Алӣ Булач, Джихад. Ислам о терроре и акциях террористов и смертников, [текст] / Алӣ Булач, Джихад - М., 2005, С - 115-131.
- [127]. Анцупов А. Я. Институционализация конфликтологии в России и некоторые проблемы ее становления. (Научный доклад). [текст] / А.Я. Анцупов – М., АПК и ППРО, 2005. – 52 с.
- [128]. Анцупов А. Я. Предметная структура социологии конфликта как специальной социологической теории. //Тезисы докладов и выступлений на Всероссийском социологическом конгрессе «Глобализация и социальные изменения в современной

- России. [текст] / А. Я. Анцупов – М., Альфа - М, 2006. – С. 82-85.
- [129]. Анцупов А. Я., Социально-трудовые конфликты и их изучение в отечественной конфликтологии // Индустриальное наследие: мат. междунар. науч. конференции, [текст] / А. Я Анцупов — Саранск: Изд. МГУ, 2005. – С. 62-75.
- [130]. Ахмедов С. Конфликты в Таджикистане: причины и последствия. [текст] / С. Ахмедов, - М., 1997. – 75-93
- [131]. Баширов Л.А. Джихад: теория и практика. [текст] / Л.А. Баширов - Мир и согласие, 2005 № 4(25).
- [132]. Ванчугов В.В. Войны. [текст] / В.В. Ванчугов - Портал «Социально-гуманитарное и политическое образование» №14, 2006. – С. 14-18
- [133]. Василенко И.А. Политическая глобалистика. [текст] / И.А. Василенко - М., 2000. - С. 32.
- [134]. Васильев Л.С. История религий Востока. [текст] / Л.С. Васильев - М., 1998. – С. 63.
- [135]. Гаджиев К.С. О природе конфликтов и войн в современном мире // Вопр. философии. [текст] // К.С. Гаджиев - 1997. - №6.- С. 3-24.
- [136]. Ганковский Ю.В., Межтаджикский конфликт и его политический резонанс в мире, [текст] / Ю.В. Ганковский - М., 1996. – С. 56-64.
- [137]. Ганковский Ю.В., Межтаджикский конфликт и его политический резонанс в мире, [текст] / Ю.В. Ганковский - М., 1996. – С. 56-64.
- [138]. Глухова А. В. Политические конфликты и кризисы. Консенсус и методы его достижения [текст] // А. В. Глухова - Государство и право. 1993. - №6.
- [139]. Глухова А. В. Политические факторы региональной конфликтологии: Социальные конфликты: экспертиза,

- прогнозирование, технологии разрешения. Вып. 19. [текст] // А. В. Глухова – М., Эдиториал УРСС, 2005. - 204. – 328 с.
- [140]. Гусаева К.Г. Конфессиональные конфликты и их проявления в изменяющемся обществе. [текст] / К.Г. Гусаева - Политика и общество, 2005. - № 9-10
- [141]. Дарендорф Р. Элементы теории социального конфликта [текст] / Р. Дарендорф - Социс. 1994. - №5 – С. 142-147.
- [142]. Джонстон Д. М. О программе разрешения межнациональных и религиозных конфликтов [текст] // Д. М. Джонстон - Кентавр. - 1992. - №3-4. - С. 25-31.
- [143]. Диноршоев М., О некоторых принципах философии национального мира// Исторический опыт миротворчества в Таджикистане, [текст] / М. Диноршоев - Душанбе, 2001. – С. 135-139.
- [144]. Добаев И. Радикальные политические институты исламского мира: этапы эскалации насилия [текст] // И. Добаев - Центральная Азия и Кавказ. 2001. - №6. - С. 19-30.
- [145]. Добаев И.П. Ислам и политика на Северном Кавказе. [текст] // И.П. Добаев - Ростов-на-Дону, 2001. – С. 12-13.
- [146]. Добаев И.П. Традиционализм и радикализм в современном исламе на Северном Кавказе [текст] // И.П. Добаев - Ростов-на-Дону, 2001. - № 6.- С. 21 – 30.
- [147]. Добренчиков В.И., Кравченко А.И. История зарубежной социологии. [текст] / В.И. Добренчиков, А.И. Кравченко - М., 2000. - С. 87
- [148]. Долова З. В. Причины обострения межнациональных конфликтов на Северном Кавказе автореф. дис. канд. философ. наук [текст] / З.В. Долова - Кабардино-Балкар. гос. у-нт, Ставрополь, 2000. – С. 22.
- [149]. Здравомыслов Л. Г. Социология конфликта. [текст] / Л. Г. Здравомыслов - М., 1996. - С. 127-139.

- [150]. Зеркин Д. П. Основы конфликтологии (курс лекций). [текст] / Д.П. Зеркин - Ростов-н/Д - 1998. С - 38-45.
- [151]. Зокиров Г. Н. Терроризм. [матн] / Г. Н. Зокиров - Душанбе, 2004. – С. 51.
- [152]. Золотарев В. А. Раскрытие парадигмы национальной безопасности России. [текст] / В.А. Золотарев - М., 1999. – С. 5.
- [153]. Золотарев О.В. Армия и религия. [текст] / О.В. Золотарев - М., 1999. – С. 4.
- [154]. Золотарев О. В. Государство, политика и религия: эволюционный процесс. [текст] / Золотарев О.В. - М., 1999. – С. 34.
- [155]. Золотарев О. В. Религиозный фактор и геополитические аспекты безопасности. [текст] / О.В. Золотарев - М., 1999. – С. 292-293.
- [156]. Игнатенко А. Радикализм в исламе [текст] // А. Игнатенко - Россия и мусульманский мир. – 2000. – №11(101).
- [157]. Икромов А., Межтаджикский конфликт: общественное согласие и согласительные документы [текст] / А. Икромов - “Центральная Азия и Кавказ”, 1998. - №2 (14). - С. 45-50.
- [158]. Ильин И. В. О терроре и терроризме: природа, сущность, причины, проявления // Безопасность. Информационный сборник. [текст] / И. В. Ильин – М., 2001. №7-12.
- [159]. Имомов А. Межтаджикский конфликт: общественное согласие и согласительные документы [текст] // А. Имомов - “Центральная Азия и Кавказ”, 1998. - № 2(14). - С. 45-50.
- [160]. Имомов А. Межтаджикский конфликт: общественное согласие и согласительные документы [текст] / А. Имомов - “Центральная Азия и Кавказ”, 1998. - №2 (14). - С. 45-50.
- [161]. История религии. В 2Т. (под общей редакции И.Н. Яблокова) Т. 1, [текст] / И.Н. Яблокова - М., 2002. – С. 95

- [162]. Кантеров И.Я. Новые религиозные движения в России (Религиоведческий анализ). [текст] / И. Я Кантеров - М., 2007. – С. 77.
- [163]. Классики мирового религиоведения. Антология. [текст] / В 2 т. Т.1., 1996-1998. – С. 71
- [164]. Колосов В. А. Российская геополитика: традиционные концепции и современные вызовы // Общественные науки и современность. [текст] / В.А. Колосов– М., 1996. - №1. – С. 86-94.
- [165]. Конфликтогенные факторы в контексте современной общественной жизни Таджикистана: вызовы и механизмы их регулирования. [текст] / Известия АН РТ. Серия: философия и право. – 2011. - №4. – С. 63-71.
- [166]. Кудряшова И. В. Фундаментализм в пространстве современного мира [текст] // И. В. Кудряшова - Полис: Полит, исслед. 2002. - №1. - С. 66-77.
- [167]. Ланда Р. Г. Исламо-экстремизм и Россия в контексте отношений Восток –Запад. // Ближний Восток и современность. [текст] // Р. Г. Ланда – 2002. - Вып. 14. – С. 196-201.
- [168]. Ланда Р. Г. Исламо-экстремизм и Россия в контексте отношений Восток –Запад. // Ближний Восток и современность. [текст] // Р. Г. Ланда – 2002. - Вып. 14. – С. 196-201.
- [169]. Ланда Р. Г. Причины и факторы радикализации ислама. - Ислам на современном Востоке. [текст] // Р. Г. Ланда- М., 2004. – С. 189-199.
- [170]. Майоров Л. Приоритеты концепции национальной безопасности России // Международная жизнь. [текст] / Л. Майоров – М., 1997. №10.

- [171]. Малашенко А. В. Религию превращают в орудие этнополитических конфликтов // Россия и мусульманский мир. [текст] / А. В. Малашенко – М., 1995. №6.
- [172]. Малашенко А. Ислам в Таджикистане: традиция и современность [текст] // А. Малашенко – “ Россия, государство и общество” 26/1. 1998.- №2.
- [173]. Маликов К. К. Субэтнический конфликт в современном Таджикистане: политический аспект: дис. канд. полит.наук [текст] // Маликов К. К. - Дипл. Акад. МИД РФ, - М., 2001. – 164 с.
- [174]. Мамедова Н. М. Исламская экономика и глобализация // Ислам и политика. [текст] // Н.М. Мамедова - М., 2001. - С. 63-65.
- [175]. Манилов В.Л. Угрозы национальной безопасности // Военная мысль. [текст] / В.Л. Манилов – М., 1996. №1.
- [176]. Маркс К., Энгельс Ф. Собр. соч. 2-изд. [текст] / К. Маркс, Ф. Энгельс - М., Госполитиздат, 1965. - С. 536-591.
- [177]. Махмадов А. Н. Таджикистан: урегулирование «нетрадиционного» конфликта традиционными методами // Урегулирование конфликта и построение гражданского общества, Вашингтон; [текст] // А. Н. Махмадов - М., 1997. – С. 57-65
- [178]. Митрохин Л. Н. Вечная утопия: «Царство Божье на земле» // Век XX – анфас и в профиль: Размышления о столетии, ставшем историей. [текст] / Л.Н Митрохин - М., 2001. – С. 349-389.
- [179]. Митрохин Л. Н. Вечная утопия: «Царство Божье на земле» // Век XX – анфас и в профиль: Размышления о столетии, ставшем историей. [текст] / Л.Н Митрохин - М., 2001. – С. 349-389.

- [180]. Моисеев Н.Н. Экологический кризис и цивилизационные конфликты // Проблемы глобальной безопасности. [текст] / Н.Н. Моисеев - М., 1995. – С. 3-30.
- [181]. Моска Г. Правящий класс [текст] / Моска Г. - Социологические исследования. 1994. - № 12. - С. 94-99.
- [182]. Муминов А.И. Религиозный экстремизм в контексте социальных изменений. Автореф. дисс. докт. филол. наук. [текст] / А.И. Муминов - Душанбе, 2017. – 19 с.
- [183]. Мchedlov М. П. и др. Религиозный фактор в социально–политической жизни России // Обновление России: трудный поиск решений. [текст] / М.П. Мchedlov и др. - М., 1994, Вып. № 2
- [184]. Мchedlov М. П. Проблемы толерантности в постсоветской России [текст] // М. П. Мchedlov - Филос. науки. 2002. - №4. - С. 64-70.
- [185]. Мchedlov М. П. Религиозная ситуация в России: реалии, противоречия, прогнозы // Свободная мысль. [текст] / М. П. Мchedlov– М., 1993. - №5. – С. 52-62.
- [186]. Никитина А.Г. Политизация религии // Вопросы философии. [текст] / А.Г. Никитина– М., 1994. - №3. – С. 173-180.
- [187]. Носков Ю.Г., Саидбаев Т.С. Политика и религия // Социально-политические науки. [текст] / Ю.Г. Носков, Т.С. Саидбаев – М., 1991. - №9. – С. 45-53.
- [188]. Нуриддинов Р.Ш. Информационная безопасность в контексте международных отношений [текст]// Р.Ш. Нуриддинов - Известия Института философии им. А.Баховаддинова АН РТ. -2017. -№1. - С. 53-56.
- [189]. Нуриддинов Р.Ш., Нуриддинов П.Р. Геополитика. Монография. [текст] / Р.Ш. Нуриддинов, П.Р. Нуриддинов - Душанбе: Эр-граф, 2016. – 352 с.

- [190]. Нуруллаев А. А. Ислам и политика; Ислам в России // Религии народов современной России: [текст] / А. А. Нуруллаев - Словарь. М., 1999. – С. 65-78.
- [191]. Нуруллаев А. А. Нуруллаев Ал. А., Религиозно-политический экстремизм [текст] // А. А. Нуруллаев, Ал. А. Нуруллаев - Вестник РУДН, серию Политология, 2003. - № 4 – С. 83-92.
- [192]. Нуруллаев А. А. О соотношении политики и религии [текст] // А. А. Нуруллаев - Вестник Российского университета дружбы народов. №2. 2000. - С. 60-68.
- [193]. Нуруллаев А. А. Проблемы диалога религий в эпоху глобализации. [текст] // А. А. Нуруллаев - Вестник Российского университета дружбы народов. 2001. - №3. - С. 28-35
- [194]. Нуруллаев А. А. Цивилизованные межконфессиональные отношения - важное условие предупреждения и разрешения межнациональных конфликтов // Национальное и религиозное. [текст] / А. А. Нуруллаев - М.: РНИСиНП, Международный фонд духовного единства российских народов, 1996. – С. 123-140.
- [195]. Олимов М. Проблемы методологии анализа и прогноза в изучении межтаджикского конфликта [текст] // М. Олимов - Центральная Азия и Кавказ, 1997. - № 5 (11). - С. 54-60.
- [196]. Олимов М., Проблема методологии анализа и прогноза в изучении межтаджикского конфликта [текст] // М. Олимов - Центральная Азия, 1997. - № 5(11).
- [197]. Олимова С. Политический ислам в обществе и государстве: диалог или конфронтация? [текст] // С. Олимова - Центральная Азия и Кавказ. 2001. - №6. - С. 54-65.
- [198]. Основы политической науки. Учебное пособие. [текст] / В 2-х ч. Ч.1, М., 1995. – С. 60

- [199]. Основы религиоведения (под ред. И. Н. Яблокова). [текст] / И. Н. Яблокова - М., 2006. - С. 73.
- [200]. Особенности становления теоретических подходов к анализу социально-политических конфликтов в современном таджикистанском обществе// Вестник университета РТСУ, [текст] / Душанбе, 2011. - №4. - С. 110-116.
- [201]. Потенциалы конфликтогенных факторов в современном Таджикистане. [текст] / Известие АН РТ, Серия: философия и право. 2012. - №1. – С. 47-54.
- [202]. Прохожев А.А. Национальная безопасность: проблема теории. [текст] / А.А. Прохожев - М., 1997. – 27 с.
- [203]. Прошанов С.Л. Проблемы становления отечественной конфликтологии. // Гуманитарные и социально-экономические науки, [текст] / С.Л. Прошанов – Северо - Кавказский НЦ ВШ, г. Ростов н/Д, 2004, №2.
- [204]. Психология национальной и религиозной нетерпимости (сост. Ю.В. Чернявская). [текст] / Ю.В. Чернявская. Мн., 1998. - С. 81
- [205]. Самиев А.Х. Исторические уроки мирного процесса в Таджикистане. [текст] / А.Х. Самиев - Душанбе, 2002.
- [206]. Соотношение социально-политических противоречий и конфликтов в анализе социальных процессов в таджикистанском обществе. [текст] / Вестник ТНУ. – Душанбе, 2012. - №1(76). - С. 180-185.
- [207]. Социально-политические конфликты в современном обществе (опыт Таджикистана), [текст] / Душанбе, Шарки озод, 2001. – 127 с.
- [208]. Социально-политические конфликты в современном обществе, [текст] / Душанбе, 2007. – 271 с.
- [209]. Социально-политический конфликт и особенности его проявления в государствах СНГ (на материалах Таджикистана), [текст] / Душанбе, Шарки озод, 2005. – 291 с.

- [210]. Степанов Е. И. Управление региональными конфликтами в России: средства и способы обеспечения эффективности [текст] // Е. И. Степанов // Конфликтология (Ежеквартальный научно-практический журнал). – 2009. – №1. – С. 16-33.
- [211]. Сюкияйнен Л.Р. Терроризм и религия // Ислам и терроризм: союзники или противники? Шариат должен быть включен в борьбу с экстремизмом. [текст] / Л.Р. Сюкияйнен - М., Наука, 2005. – С. 109-119.
- [212]. Тарутин И. Религиозные конфликты разделяют Африку, [текст] / И. Тарутин - Независимая газета аз 23-уми феввали 2001.
- [213]. Тернер Дж. Структура социологической теории. [текст] / Дж. Тернер - М., Прогресс, 1985. – С. 37.
- [214]. Файзуллоҳ Чалол. Симои терроризми байналмилалӣ. [матн] / Файзуллоҳ Чалол. - Душанбе: «Эр-граф», 2019. – 140 с.
- [215]. Фаттоев С. Конфликт как социальный феномен. [текст] / С. Фаттоев - Паёми Донишгоҳи ДДХБСТ, Худжанд, 2004. - №2 – С. 14-18.
- [216]. Филатов С.Б., Фурман Д.Е. Религия и политика в массовом сознании // Социологические исследования. [текст] / С.Б. Филатов, Д.Е. Фурман– М., 1992. - №7. – С. 3-12.
- [217]. Филимонов Э.Г. Кризис веры и религиозный экстремизм. [текст] / Э.Г. Филимонов - Наука и религия, 1980. №1. – С. 1.
- [218]. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? II ПОЛИС: [текст] // С. Хантингтон - Полит, исслед. -1994. №1. - С. 25-35.
- [219]. Ҳакимов Р.М. Факторы национального и внутринационального конфликта в Таджикистане (Омилҳои низои миллӣ ва дохилимиллӣ дар Тоҷикистон). [текст] / Р.М. Ҳакимов - Душанбе, 1999.

- [220]. Церковь и мир. Основы социальной концепции Русской Православной Церкви. [текст] / Церковь и мир. - М., 2000. – С. 17
- [221]. Шведов В. Религия и политика // Международная жизнь. [текст] / В. Шведов– М., 1992. №5.
- [222]. Шейнов В.П. Конфликты в нашей жизни и их разрешение. [текст] / В.П. Шейнов - Мн., 1997. - С. 47.
- [223]. Яблоков И.Н. Толерантность и диалог – факторы разрешения этнорелигиозных конфликтов. // Этноконфессиональные конфликты в Европе и на постсоветском пространстве. [текст] // И.Н. Яблоков – М., 2010. – С. 76-80.
- [224]. Ятимов С.С. Общественное сознание и общественная безопасность // Таджикистан и современный мир. [текст] / Ятимов С.С. -2017. -№2 (57). - С. 24-37.
- [225]. Ятимов С.С. Политический субъект и национальная безопасность // Вестник Таджикского национального университета. [текст] / Ятимов С.С. -2018. -№5. - С. 261-271.

Диссертатсияҳо ва авторефератҳо

- [226]. Абилов С. “Низоъҳои минтақавӣ ва хусусияти онҳо дар раванди дигаргуниҳои ҷомеа (таҷрибаи Ҷумҳурии Тоҷикистон)”, автореф. дисс. барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои сиёсӣ. [матн] / С. Абилов - Душанбе, 2019. - 27 сс.
- [227]. Бағлиев М. А. Политические аспекты современного исламского экстремизма (на примере Египта): дис. ... канд. полит. наук. [текст] / М.А. Бағлиев - М., 2002. – 156 с.
- [228]. Воронцов А. П. Политическое урегулирование конфликтных ситуаций в Ближнем зарубежье (на примере Таджикистана). Автореф. дис. канд. полит. наук. РАГС, [текст] // А. П. Воронцов - М., 2002. – 22 с.

- [229]. Ганджакова М. Г. Политическая история Таджикистана 90 годов XX века, дисс. на соиск. уч.степ. канд.историч. наук, [текст] / М. Г. Ганджакова – Душанбе, 2015. – 207 с.
- [230]. Делова З. В. Причины обострения межнациональных конфликтов на Северном Кавказе: автореф. дис. канд. философ. Наук [текст] // З. В. Делова - Кабардино-Балкар. Гос. Унив-т, Ставрополь, 2000. – 22 с.
- [231]. Кулаков В.В. Религиозный фактор и национальное безопасность России (дар асоси маводи округи ҷанубии федеролӣ) Авт. дис. на соиск. уч. ст. канд. фил. наук. [текст] / В.В. Кулаков - М.: РАГС при Президенте РФ, 2006. – С. 23
- [232]. Махмадиев Н. Д., Социальные корни религиозного экстремизма в Таджикистане. Автореф. кан. филос. наук, [текст] // Н. Д. Махмадиев - Душанбе, 2013. - 22 с.
- [233]. Махмадов П.А. Проблемы безопасности Республики Таджикистан и их особенности в условиях трансформации общества, автореф. дисс. канд. полит. наук: 23.00.02. [текст] // П.А. Махмадов - Душанбе, 2014. – 153 с.
- [234]. Маҳмадизода Н. Д., Зоҳиршавии ифротгароии динӣ-сиёсӣ дар шароити инкишофи ҷомеаи тоҷик ва роҳҳои пегирии он: таҳлили фалсафӣ-иҷтимоӣ, [матн] // Н. Д. Маҳмадизода - Душанбе, 2020. – 46 с.
- [235]. Ниёзов С.О. Политический конфликт и оппозиция в современных условиях: опыт Таджикистана: дисс. канд. полит. наук. [текст] // С.О. Ниёзов– Душанбе, 2007. – 141 с.
- [236]. Ним Е.Г. Специфика проявления конфликтности и деструкции в религиозной жизни общества. Автореф. дис. канд. социолог. наук. [текст] // Е.Г. Ним - Барнаул, 1999. - С. 9-16.
- [237]. Сафаров Р. Ф. Политическая оппозиция и её особенности в процессе трансформации современного таджикского

общества: автореф. дисс. канд. полит. наук. [текст] / Р. Ф. Сафаров– Душанбе, 2014. – 150 с.

- [238]. Фаттоев С.С., Социально-политические конфликты и их особенности в условиях трансформации общества (на материалах Республики Таджикистан), автореф. дис. на соиск. док. философ. наук, [текст] // С. С. Фаттоев - Душанбе, 2012. – 43 с.
- [239]. Хидирова М.У., Институт лидерства в контексте трансформационного общества, автореф. дис. док. философ. наук, [текст] // М.У. Хидирова - Душанбе, 2009. – 39 с.

Маҳзанҳои электронӣ

- [240]. <http://lifenews.ru/news/178366>. (санаи муроҷиат: 22.07.2022).
- [241]. <http://ria.ru/world/20160104/1354439505.html>. (санаи муроҷиат: 06.01.2019).
- [242]. <http://www.coldwar.ru/conflicts/tadj/tadjikistan.php>;
<http://ingwar-lj.livejournal.com/496506.html>. (санаи муроҷиат: 22.03.2019).
- [243]. <http://www.ntv.ru/novosti/1590784>. (санаи муроҷиат: 25.07.2019).
- [244]. <http://www.slovochel.ru/kon-religioznii.htm>. (санаи муроҷиат: 23.06.2019).
- [245]. Артюков О. Конфликт цивилизации по индийски <http://www.pravda.ru> 28.02.2002. (санаи муроҷиат: 27.08.2021).
- [246]. Баширов Л. А. Религиозные и этнорелигиозные конфликты: понятия и сущность [текст] // Л. А. Баширов - Наука и образование против террора. - 10.11.2011. Манбаи электронӣ]. mmkaz.narod.ru/conflicts/seminars/06.htm (санаи муроҷиат: 13.03.2020).
- [247]. Игнатенко А. «Нутряное» и «ветряное»: об аналитических подходах к исламскому экстремизму в эпоху глобализации

[текст]

//Игнатенко.А.<http://subscribe.ru/archive/russ.politics/200103/29144211.html>.

- [248]. Рахматуллин Р. Ю. http://catalog-statei.ru/view_article.php?id=390#_ftnref1. (санаи мурочиат: 12.03.2022).
- [249]. Ятцемирская Р.С., Хохлов Л.Н. Социально демографическая ситуация в современной России. [текст] / Р.С. Ятцемирская, Л.Н. Хохлов - <http://www.krotov.ru>. (санаи мурочиат: 24.05.2019).
- [250].

НОМҒӢИ ИНТИШОРИ ДОВТАЛАБ

I. Мақолаҳои дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

- [1-М]. Зиёзода Н.И. Геотерроризм ва нишонаҳои мавриди омӯзиши он [матн] / Зиёзода Н.И. // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе, 2017. № 2/6. С. 285-290.
- [2-М]. Зиёзода Н.И. Терроризм ва наваҳои он [матн] / Зиёзода Н.И. // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе, 2018. № 3. С. 268-272.
- [3-М]. Зиёзода Н.И. Низоҳҳои динӣ-сиёсӣ дар замони муосир [матн] / Зиёзода Н.И. // Ахбори Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддинови АИ ҶТ. – Душанбе, 2019. № 4. С. 131-135.
- [4-М]. Муҳаббатов А., Зиёзода Н.И. Раванди ташаккулёбии бунёдгарии исломӣ дар замони муосир. [матн] / Муҳаббатов А. Зиёзода Н.И. // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе, 2019. № 7. С. 301-305.
- [5-М]. Суфиев Ҷ.Н., Зиёзода Н.И. Ҷойгиршавии терроризм аз ҷиҳати ҷуғрофӣ ва таъсири он ба истиқлолияти сиёсӣ дар ҷаҳони муосир.

- [матн] / Суфиев Ҷ.Н., Зиёзода Н.И. // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе, 2021. № 6. С. 307-313.
- [6-М]. Зиёзода Н.И. Оид ба хусусияти низоъҳои динӣ - сиёсӣ. [матн] / Зиёзода Н.И. // Ахбори Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддинови АИ ҚТ. – Душанбе, 2023. № 1. С. 245-249.
- [7-М]. Зиёзода Н.И., Ҷангибекова С.И. Нақши калидии Ҳадафҳои стратегии миллӣ дар рушди ҳаматарафаи Тоҷикистон. [матн] / Зиёзода Н.И., Ҷангибекова С.И. // Ахбори Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддинови АИ ҚТ. – Душанбе, 2023. № 1. С. 212-219.
- [8-М]. Зиёзода Н.И., Ҷангибекова С.И. Рушди фарҳанг дар ҷаҳони муосир. [матн] / Зиёзода Н.И., Ҷангибекова С.И. // Ахбори Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддинови АИ ҚТ. – Душанбе, 2024. № 2. С. 151-155.
- [9-М]. Зиёзода Н.И., Зиёева З.И. Тоҷикистон дар муқовимат ба терроризми байналмилалӣ ва ифротгароии ҳушунатомез [матн] / Зиёзода Н.И., Зиёева З.И. // Ахбори Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддинови АИ ҚТ. – Душанбе, 2024. № 1. С. 259-269.
- [10-М]. Зиёзода Н.И. Низоъҳои динӣ-сиёсӣ ва роҳҳои бартарафкунии онҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. [матн] / Зиёзода Н.И. // Ахбори Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддинови АИ ҚТ. – Душанбе, 2024. № 1. С. 290-298.

II. Мақола ва фишурдаи интишорот дар маҷаллаҳои илмӣ ва маҷмуаи маводи конференсияҳо:

- [11-М]. Зиёзода И.Ғ., Зиёзода Н.И. Диншиносӣ – воситаи таълимӣ [матн] / Зиёзода И.Ғ., Зиёзода Н.И. // Душанбе: “ЭР - граф”, 2018. – 520с.

- [12-М]. Зиёзода Н.И. Рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон дар масири 25-соли истиқлолият»// Маводи конференсияи илмӣ-назариявии ҷумҳуриявӣ (ш. Душанбе, 5-6-уми январи соли 2017), Душанбе-2017. Таҳти унвони: «Тоҷикистон дар масири истиқлолият ва таҳдидҳои нави ҷаҳонӣ» // с. [матн] / Зиёзода Н.И. // «Масъалаҳои актуалии равандҳои сиёсии Тоҷикистон» С. 160-166. (Маҷмӯаи мақолаҳои илмию таҳқиқотӣ).
- [13-М]. Зиёзода Н.И. Ҳамкорӣҳои сиёсат ва дин // Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-назариявӣ дар мавзӯи " Масъалаҳои рӯзмарраи инкишофи давлати муосир"(ш. Душанбе, 25-26-уми январи соли 2018), - [матн] / Зиёзода Н.И.// Душанбе, 2018. С. 218-227.
- [14-М]. Зиёзода Н.И. Биотерроризм // Маводи конференсияи илмӣ-назариявӣ дар мавзӯи “Ҳамкорӣҳои дучониба ва бисёҷонибаи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар масъалаҳои муқовимат ба экстремизми симёсӣ-динӣ ва терроризми байналмиллалӣ” дар АМИТ, (таърихи 13.11.2020), - [матн] / Зиёзода Н.И.// Душанбе, 2018. С. 37-45.
- [15-М]. Зиёзода Н.И. Взаимодействие политики и религия // Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-назариявӣ дар мавзӯи “Масъалаҳои рӯзмарраи инкишофи давлати муосир” - [матн] / Зиёзода Н.И. // Душанбе, 2018. С. 43-48.
- [16-М]. Зиёзода Н.И. Хатарҳои глобалӣ дар замони муосир // Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ бахшида ба 30-солагии Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон (16 апрели соли 2021) [матн] / Зиёзода Н.И.// Душанбе, 2021. С. 473-477.